

K 202 677
3

ქსიე
ქეკქეკქეკქე

თანამედროვეთა
მობონებებში

საქართველოს ზ. ლეონიძის სახელობის ქართული
ლიბრატურის სახელმწიფო მუზეუმი

ლიტერატურის გატიანა

საქართველოს
პარლამენტი
თბილისი

საბავშვო
საზოგადოებრივი
სამსახური

თანამედროვეთა
მოგონებებში

კრებულში თავმოყრილია მოგონებები იმ ადამიანებისა, რომლებსაც გარკვეული ხნით უცხოვრიათ ილია ჭავჭავაძის გვერდით, მოუხმენიათ მისი სიტყვა, უნახავთ მისი სახე და სამუდამოდ ჩაუბეჭდავთ გულში.

ყოველი მოგონების დასაწყისში წარმოდგენილი ციფრი მიანიშნებს ხელნაწერთა ფონდის საინვენტარო ნომერს.

კრებულში შესული მასალები ქვეყნდება პირველად. ცალკეული მოგონებები იბეჭდება მცირეოდენი შემოკლებით.

რ ე დ ა ქ თ ო რ ი

გიორგი ნატროშვილი

ს ა რ ე დ ა ქ ც ი ო კ ო ლ ე გ ი ა

აბაბი ბაჰრაძე,
ცინცი ბუჰაშაული,
ემთივან მარტაშვილი,
მინილ შავთარია,
ალექსანდრე ლლონტი,
ირაკლი უინგელაია,
თამაზ ზილაძე,
სოლომონ ხუციშვილი,
რევაზ ჯავახიძე,

კრებული შეადგინეს

ლიდა აფაქიძემ და
ტარიელ იაშვილმა

ИЛЬЯ ЧАВЧАВАДЗЕ в воспоминаниях:

современников

(На грузинском языке)

Издательство «Сабчота Сакартвело»
Тбилиси, Марджанишвили, 5. 1987

1166-5

გალაკტიონ ტაბიძე

ის დღე იყო და ის დღე

პოეტის არქივიდან

1914 წელს გამოვიდა ჩემი ლექსების პირველი ტომი. ამავე წელს მიხეილ ჭედევანიშვილის მიერ გამოიცა ილია ჭავჭავაძის ნაწერების სრული პირველი ტომი. ორივე წიგნი შეეძინა ვარდენ ღვანკიეთელს. როდესაც იგი შემხვდა, ასე მომმართა:

— რა ამბავია, პოეტო, როგორი პესიმისტური წიგნი გამოგიცია. ან ეს ახალგაზრდობა რამ გააგიჟა, რომ სულ შენს „მესაფლავესა“ და „მე და ღამეს“ გაიძახის. ამდენი ცრემლის ღვრა, მე და ჩემმა ღმერთმა, თვალებს გაგიფუჭებს.

— ეგ რა წიგნი გიჭირავს-მეთქი, ვკითხე.

— ეგ ხომ შენი წიგნია.

— მეორე-მეთქი.

— ილია ჭავჭავაძისაა.

— გაშალე ილიას წიგნის ასმეთექვსმეტე გვერდი-მეთქი, ვუთხარ. ვარდენმა გაშალა წიგნი და ხმამალლა წაიკითხა:

ვაუკაცს ცრემლსა რად უზრახვენ,
რკინაც ტყდება, როს სცემს გრდემლი;
კაცო და პირუტყვო გასარჩევად
ღმერთმა შექმნა მართო ცრემლი.

ის დღე იყო და ის დღე, არასდროს ვარდენს ამის შემდეგ ჩემს პესიმისტობაზე ხმა აღარ ამოუღია: ილია თუ ასე სწერს, მე რალა მეთქმისო, ამბობდა.

ლევან ასათიანის ჩანაწერები

ილია აგლაძე

მოგონებები ილიაზე

მუშაობა „ქვათა ღაღაღზე“

„ილია თავის შრომას „სომეხთა მეცნიერნი და ქვათა ღაღადი“ წერის პროცესში ბეჭდავდა ფელეტონების სახით. (1899 წ.).

მე მაშინ „ივერიის“ რედაქციაში ვმუშაობდი, მახსოვს, ავიდოდი ხოლმე მასთან დილით კაბინეტში „ქვათა ღაღადის“ შემდეგი თავის წამოსაღებად.

ილია ვიწრო, გრძელ ფურცლებზე წერდა თავის შრომას. ათითორმეტი დაწერილი ფურცლიდან ის ამოარჩევდა ოთხ-ხუთ ფურცელს და გადმომცემდა ხოლმე ასაწყობად.

როგორც ჩანს, ის ბევრჯერ ასწორებდა, აშალაშინებდა, ასუფთავებდა თავის ნაწარმოებს.

მთელი ღამეობით მუშაობდა.

როდესაც კორექტურას მივუტანდი ამ წერილისას, ის კვლავ შეუდგებოდა სწორებას.

ხშირად კორექტურაში იმდენი შესწორებები შეჰქონდა, რომ ანაწყობს ველარა ვსცნობდით“.

ილია და გაუ. „ივერია“

ილია ჩემ დროს (90-იან წლ. დამლ.) გაზეთ „ივერიის“ სარედაქციო საქმეებს თითქმის არ მართავდა. ის არც კი კითხულობდა იმ მასალებს, რომელიც უნდა დაბეჭდილიყო გაზეთის ფურცლებზე.

რედაქციის საქმეებს მართავდა და გაზეთი მიჰყავდა მეველეს (დავით მიქელაძეს).

ილია სწერდა მხოლოდ მეთაურ წერილებს და ხანდახან საკვირაო ფელეტონებს.

ილია და აკაკი 90-იან წ.წ.

ერთხელ არტ. ახნაზაროვმა აკაკის წინააღმდეგ ფელეტონი დასწერა. ეგონა, ილიას გულს მოვიგებო.

წერილის დაბეჭდვის შემდეგ ის შევიდა ილიასთან. როცა დაბრუნდა მისი კაბინეტიდან, გვითხრა:

— ილია ძალიან გამიჩაერდა იმ წერილის დაბეჭდვისათვისო.

სოსო მაჰავარიანი

ილია და თბილისის მუშა-ხელოსნები

თბილისის მუშა-ხელოსნებს მუდამ განსაკუთრებული სიყვარულით უყვარდათ დიდი ილია და დიდი თაყვანისმცემლებიც იყვნენ. გატაცებით კითხულობდნენ ილიას ნაწერებს — „ოთარანთ ქვრივს“, „გლახის ნამბობს“, და სხვ. დიდად იყო გავრცელებული მუშა-ხელოსნებში ილიას „კაკო ყაჩაღი“. ბევრმა ზეპირათ იცოდა და მომხიბლავი მოტივით მღეროდნენ ყოველივე ლხინში — ქორწილში, ნიშნობაში თუ ნათლობაში.

ერთხელ ქორწილი ჰქონდა კოლა გორელს, სადაც მიწვეულნი იყვნენ სამოცამდე მუშა-ხელოსნები, მათ შორის ცნობილი რევოლუციონერები არაქელა ოქუაშვილი, მიხა ბოჭორიძე და სხვები.

სუფრაზედ დასხდომისთანავე დაავალეს ვანო დოღმაზაშვილს (მეჩემეა, ამჟამადაც ცოცხალია) — „კაკო“ ზეპირად ეთქვა. მართლაც, მეტად ლამაზად და მიმზიდველად იცოდა დოღმაზაშვილმა „კაკო ყაჩაღის“ ზეპირათ თქმა, დაიწყო ამ მომხიბლავი პოემის კითხვა და გათავებამდინ ისე სულგანაბული უსმენდა ამდენი ქორწილის ხალხი, რომ გვეგონებოდათ აქ ქორწილი კი არ არის, ლექციას კითხულობენო. გათავებისას წამკითხველი დიდის ტაშისკვრით დააჯილდოვეს. შემდეგ დიდის სასმისით დალიეს ილიას სადღეგრძელო.

(ხელნაწერის დედანი ინახება ჩემთან. ლ. ასათიანი).

ილია ჭავჭავაძე პირველად ვნახე 1901 წლის თებერვალში. რაფიელ ერისთავი ახლად გარდაცვლილი იყო. კრუზენშტერნის (ამჟამად წულუკიძის) ქუჩაზე, ერთ-ერთ საზოგადო დაწესებულებაში შეკრებილნი იყვნენ ილია ჭავჭავაძე, დავით სარაჯიშვილი, ნიკო ცხვედაძე და სხვები. მათ ახლო ტრიალებდა სოსიკო მერკვილაძე.

ახალგაზრდა მოქანდაკე ვიყავი. მე მათ მივმართე წინადადებით — რაფიელ ერისთავის ნიღაბს გავაკეთებ-მეთქი. მკითხეს რამდენი დაჯდებაო. სოსიკომ ხელად შეადგინა ზეპირი ხარჯთაღრიცხვა და მოახსენა დ. სარაჯიშვილს. იმან ჯიბიდან ამოიღო საფულე და მომცა ჩვიდმეტი მანეთი.

ამ ფულით ვიყიდე მასალა, ჩავვექი მატარებელში და წავედი თელავში. იქიდან ქისტაურს გავემგზავრე, იქ ორ დღეს დავრჩი, ნიღაბი გავაკეთე, დასაფლავებასაც დავესწარი.

თბილისში დაბრუნებისას რაფიელის ნიღაბი გადავეცი წერაკითხვის საზოგადოების მუზეუმს.

ჩქარა ამის შემდეგ ისევ მივედი წერა-კითხვის საზოგადოებაში. კიბე ავათავე თუ არა, დავინახე, ილია მობრძანდებოდა ღინჯალ.

— ყმაწვილო, ბიუსტი გააკეთე? — მომმართა მან დანახვისთანავე.

— დიახ, ვუბასუხე მე, — მხოლოდ ბიუსტი კი არა, ნიღაბი, აი, აქ არის, წერა-კითხვის საზოგადოებაში, თუ გნებავთ, ნახეთ.

ილია დაინტერესდა. შევედით წერა-კითხვის საზოგადოებაში. მან ყურადღებით დაათვალიერა „სამშობლო ხევისურისა“-ს ავტორის ნიღაბი.

ეს იყო ჩემი მეორე შეხვედრა ილიასთან.

მესამედ და უკანასკნელად ქუჩაზე ვნახე, ის იდგა მარტო, ტრამვაის უტდიდა.

ილიას სიკვდილის შემდეგ წერა-კითხვის საზოგადოებამ შემიკვეთა მისი ძეგლის გაკეთება. ამ საქმისათვის საზოგადოებამ გადასდო 5500 მანეთი. ეს თანხა ხელისმოწერით იქნა შეგროვილი საქართველოში.

ძეგლი პარიზში გავაკეთე. იქ ვცხოვრობდი, ვმუშაობდი, მარტო „მწუხარე ქალის“ ქანდაკების ჩამოსხმა ექვსასი მანეთი დამიჯდა. მისი ანგარიშები ახლაცა მაქვს შენახული.

ელენე როსტომაშვილი-შავჭავჭავაძე

ილია და ჩვენი ოჯახი

უკვე მეშვიდე ათეულს მივალწი. ახლა ჩემი წარსული ვარდისფერად მეხატება თვალწინ და ჩემს სახეზე ღიმილს იწვევს ჩემი ძვირფასი თანამგზავრების მოგონება.

დღეობადე ქ. თელავში, მამაჩემი ივანე ზაქარაიას ძე როსტომაშვილი იყო მასწავლებლად საცხენისის (ახალსოფლის მახლობელი ადგილია) ორკლასიან სასწავლებელში; ეს სასწავლებელი გადმოიტანეს სოფელ ყვარელში და იყო მოთავსებული ყვარლის თავში, ჩრდილოეთით, იქ სადაც წინათ იდგა ქართული მილიცია — ლეკების სადარაჯოდ და რომელსაც ბოლომდის ყაზარმას ეძახდნენ. სწავლა მამაჩემს ჰქონდა მიღებული თბილისის სემინარიაში და წარჩინებითაც დაემთავრებინა.

მამაჩემის მამა მღვდელი იყო, უნდოდა, რომ შვილიც მღვდელი ჰყოლოდა, მაგრამ მამამ არ მოისურვა და მასწავლებლად წავიდა; ამბობენ, ძალიან ენამახვილი და ნაკითხი კაცი ყოფილა. დედა ჰყოლია მამაჩემს ძალიან ჭკვიანი; ის იყო გიორგი თავად-ოღლის ქალი, სხვა გვარი არა ჰქონია, ამის გვარი ესე წარმომდგარა: ერთ დღეს მეფე ერეკლესთან მისულა ერთი ლეკის ნაიბი. მეფეს ეკითხნა, რა საქმე გაქვსო ჩემთანაო, იმას ეამბნა: „მე ერთმა ლეკმა მომყიდა ერთი ტყვედ წამოყვანილი თავადიშვილის ქალი, მე ის ცოლად შევირთე, იმ ქალს ჰყავდა შვილი, ოთხი წლის ბიჭი, თან მოყვანილი, როცა კვდებოდა, შემეხვეწა, ჩემი შვილი ქართველია, გეხვეწები, ეს ბავშვი მეფე ერეკლეს მიუყვანე, ის გაზრდის სასახლეშიო“. ერეკლეს მიეღო, თითონვე მოენათლა და გიორგი დაერქმევინა და რადგან თავადიშვილი ყოფილა, გვარად თავად-ოღლი მიუცია. ესე იზრდებოდა სასახლეში გიორგი.

გიორგი ისეთი მკვირცხლი და ყოჩაღი ყოფილა, რომ ყველას ჰყვარებია.

მას ჰყოლია ორი ქალი: ერთი ბებიაჩემი, პელაგია — ზაქარაია როსტომაშვილის ცოლი და მეორეც, ბაბე, გათხოვილი იყო რუსიშვილ-ყორჩიბაშზე, კურდღელაურელ მემამულეზე.

მამაჩემს ძმები არა ჰყოლია. ჰყვანდა ბიძაშვილები: ივანე პავლეს ძე როსტომაშვილი, ცნობილი პედაგოგი და პუბლიცისტი, მე-

ორე ბიძაშვილი — ზაქარია პავლეს ძე როსტომაშვილი — გიმნაზიის დირექტორი და მესამეც — სააქციზო ინსპექტორი გიორგი პავლეს ძე როსტომაშვილი.

* * *

დედაჩემი იყო გიორგი ვაჩნაძის ქალი, ს. კარდენახიდან, დედაჩემის დედა ნინო ბარათაშვილი, აღბულაღის მემამულის ქალი საბარათიანოდან იყო ნათესავი ნიკოლოზ ბარათაშვილისა. ბებიაჩემი ყოფილა ძალიან ჭკვიანი და უაღრესად კეთილი ადამიანი, თანაც კარგი მეოჯახე, მთელი სახლის ავ-კარგი იმას ეკითხებოდაო, იტყოდა ხოლმე დედა. მამაჩემი გიორგი ვაჩნაძე, მთელი დღე მარტო კრიალოსანს ათამაშებდა ან თავის ხნის ხალხთან იჯდა და მასლაათობდაო.

დედამ მკურნალობა იცოდა კარგი და ბევრი ავადმყოფებიც მოსდიოდნენ, ჰქონდა ძველისძველი კარაბადინი; მზითვეში გამოტანებულ და ბევრს ხალხს სწამლობდა, ძალიან შორიდანაც მოჰყავდათ ავადმყოფები ურმით თუ ცხენით. კვირის კვირობამდის ეწევა ავადმყოფები დედაჩემსა. ის კარაბადინი ჩვენს ოჯახში დიდხანს ინახებოდა, მერმე არ ვიცი სად დაიკარგა! წყალმანკსაც კი არჩენდა, დაწვენდა ავადმყოფს, შემოუწყობდა მოხარულ სხვადასხვანაირ ბალახებს. თან სულ ბალახების წვენს ასმევდა. ქალური ავადმყოფობის წამლობა ხომ შესანიშნავად იცოდა. დედაჩემმაც კი იცოდა კარგი წამლობა, ოცი წლის მოუტრჩენელ იარას ისე მოარჩენდა, რომ ნასახიც არ დარჩენილიყო. ქორთა ბავშვების ელქუნის წამლობა იცოდა ძალიან კარგად. დაუწვავ ახალ თიხის ქოთანში მოხარშავდა კარაქით სხვა და სხვა წამლებს, შაბს და თან დაფქულ და გამტკიცულ თიხას დაუმატებდა, სამ დღეზე ბავშვს სუფთა კანი გაუხდებოდა, თან ეტყოდა — თეთრი ქლიავის ტოტები მოხარშეთ, შაბი გაურიეთ და იმაში აბანეთო. როცა ახალ მელოგინეს ძუძუები დაუსივდებოდა. ეხლა მაშინვე გაუჭრიან ხოლმე, ის კი არჩენდა — გაწურული მაწონი და წვრილად დაკეპილი ქინძი აურიეთ და ხშირად უცვალეთო, გაუჭრელად რჩებოდნენ.

დედაჩემი ყოფილა მეცხრე ქალი გიორგი და ნინო ვაჩნაძეებისა. გიორგი ვაჩნაძე იყო მახლობელი ნათესავი ნიკოლოზ აფხაზისა. ნიკოლოზ აფხაზი იყო ილია ჭავჭავაძის უფროსი დის ნინოს ქმარი, მეორე და ჰყავდა გენერალ საგინაშვილს — ლიზა, მესამე — ნაზაროვს — კატო.

აკაკი და მისი თანმხლებნი ყვარელში, ილიაობაზე, 1911 წელს.

რადგან გიორგი ვაჩნაძე იყო ხელმოკლე თავადიშვილი — დედა შვიდი წლისა რომ გამხდარიყო, ნიკოლოზს ეთხოვნა გიორგისაჟის — „ჩემი ქალი მაკო მაგის ხნისაა, მარტო იზრდება და ჩემთან იყოს, ერთად შეზრდებიანო“.

აფხაზიანთ სახლი ახლო იყო, ხევს გაღმა და იდგა გორაკზე ისე რომ იქიდან ხელისგულივით ჩანდა გიორგის სახლი.

მამამ უარი არ უთხრა და, ამრიგად, მე ვიზრდებოდი აფხაზიანთ ოჯახში. მაკო ჩემს დებზე, თუ მეტად არა, ნაკლებ არ მიყვარდა.

აფხაზიანთ სახლი იყო ოთხი ოთახი, დაბალი, ხუთი საფეხური კიბე ჰქონდა, ეზოდან შესასვლელი, გარშემო კარგა მოზრდილი აივანი, ცოტა მოშორებით წვრილი შენობები, სამზადისი, საკუჭნაო, სახაბაზო და მოსამსახურეებისთვის ბინები.

როგორც ვთქვი, სახლი იდგა მაღლობზე და გადაჰყურებდა ხევის უბანს. გარშემო ჰქონდა დიდი ეზო, ხეხილით, ერთ მხარეს ცხოვრობდა ნიკოლოზ აფხაზის ძმა, ილია აფხაზი თავის ოჯახით. კარგა მოშორებით, სოფლის თავში ცხოვრობდნენ ვაჩნაძეები და სულ თავში ანდრონიკაშვილები, ელო ანდრონიკაშვილის დედ-მამა; საღირაული ერქვა იმ ადგილს, იქიდან მოჩანდა მთელი ალაზნის ველი, ვალმა-გამოდმა, მშვენიერი სანახავე იყო იქიდან მთელი კახეთი. ეხლა იმ ადგილში სასაფლაოა. გარშემო კი გლეხების სახლ-კარი, ვენახები, სოფლის მოშორებით.

კარდენახი კარგი დიდი სოფელია, ეს სოფელი სხვა სოფლებზე უფრო დიდია, იქაური თეთრი ღვინოები მთელ საქართველოშია განთქმული, თეთრი ღვინო ერთი ახმეტისაა და ერთი იქაური.

სულ თავში იყო ვაჩნაძის სახლ-კარი, რომლის გვერდზედ აშენებული იყო კარის ეკლესია.

ეს მამული მშვენიერ ადგილას არის გაშენებული, ამის გამო შეიძინა გრაფმა შერემეტეევმა კოხტა აფხაზისაგან, ააშენა საუკეთესო სახლები, რომელსაც დღესაც კი კარდენახელები სასახლეს ეძახიან. ეხლა იქ სამშობიაროა.

* * *

იმ წელწადს, როცა მე სწავლა დავამთავრე, დედამ წამიყვანა თბილისში, ჯერ სათბილისო ტანისამოსი მივაპრეს, შემდეგ პირველი სადარბაზოთ გასვლა იყო ლიზა საგინაშვილთან.

იმ დროს ილია ჭავჭავაძე ცხოვრობდა თავის ცოლით თავის დასთან — ლიზა საგინაშვილთან, ლიზას ჰქონდა საკუთარი სახლი (ებლანდელი კალინინის ქ. 17); ჩემს აღტაცებას საზღვარი არა ჰქონდა, როცა პირველად შევედი მე ლიზა საგინაშვილის ბინაში; მარმარილოს კიბე ზავერდის ვიწრო ხალიჩით იყო დაფარული; ის მეორე სართულში ცხოვრობდა. ნათელი დიდი ოთახები, სასტუმროს

ფანჯრები ჰქონდა ქუჩისაკენ, იქვე იდგა რბილი ნაცრისფერ ხავერდ-გადაკრული სავარძლები. სამოთხის სადგომად მომეჩვენა ჩვენი ვა-ტარა თელავის ოთახებთან და ღარიბ მოწყობასთან შედარებით მშვე-ნიერი საღარბაზო დიდი ოთახი, ბოლოში თალით დამთავრებული, რომელსაც ჩამოფარებული ჰქონდა ნაცრისფერი ხავერდის ფარდა; ამ ფარდას იქით იყო ილიას კაბინეტი, ისიც ძალიან ნათელი. ფან-ჯარა მარცხნიდან დაჰყურებდა დიდ საწერ მაგიდას, მაგიდის უკან იდგა რბილი სავარძელი, რომელშიც იჯდა ილია. ღიზა ლამაზი ქალი იყო, ყოველთვის კეკლუცად ჩაცმული, ეხლაც მიდგას თვალ-წინ იმათი ღიზა, მოწყობილი სასტუმრო და ღიზა ძვირფასი ტა-ნისამოსით, ლეჩაქგადაფრიალებული. ჩვენ რომ მივედიოთ და მო-სამსახურემ მოახსენა ჩვენი ვინაობა, რარიც მხიარულად მოგვეგება ღიზა, გადაჰკოცნა დედაჩემი და უთხრა: „მაკოს შემდეგ მე ცოცხ-ლებში არა ვარო, შენ რომ გხედავ, მაკო მიდგას თვალწინაო, რომ კვდებოდა სულ იმას მავალებდა, — სოფო და იმის შვილები არ და-ივიწყო“.

დედამ რომ გააცნო, ეს ჩემი ელენეაო, მან ველარ მიცნო, რა დიდი გაზრდილას, ამ დროს ილიაც გამოვიდა თავის კაბინეტიდან მოგვიახლოვდა, გაუხარდა დედას ნახვა, ღიზამ კი აჩვენა ჩემზე, ილიკო, ნახე ჩვენი სოფოს ქალი რამოდენა გამხდარაო!“

ილიამ ხელი ჩამოგვართვა და უთხრა დედას, შენ დაგმსგავსე-ბიაო, მერე იკითხა როგორ სცხოვრობო და თქვა — ეხლა რას უპი-რებ შენ ქალსაო; დედამ უთხრა, მე მინდა წელს თბილისში დავ-ტოვო, ხალხს შეეჩვიოსო, თორემ ისეთია, რომ არსად არ უყ-ვარს სიარული, სულ სახლში უნდა ყოფნა და წიგნების კითხვაო. — „ეგ ძალიან კარგია, თუ წიგნების კითხვა უყვარსო“, ამ დროს ილიასთან მოვიდნენ ნაცნობები და ის ნელის ნაბიჯით გაემართა თავის კაბინეტისკენ.

* * *

ილიას უფროსი დის ქმარი, ნიკოლოზ აფხაზი იყო მაღალი, გამხ-დარი და უღამაზესი კაცი; მაკო უფრო მამას ჰგავდა, მაკოც ისეთი მშვენიერი ტანადი იყო, როგორც მამა. ნიკოლოზ აფხაზი ყოველ-თვის იყო ქართულად ჩაცმული, შავი მაუდის კაბით, დიდი ყურთ-მაჯებით; ნიკოლოზი დინჯი და უწყინარი ადამიანი იყო, ხშირათ მოდიოდა კარდანახიდან თავის ქალთან თელავში და უსათუოთ ჩვენ-თანაც უნდა მოსულიყო; დედაჩემი შვილივით უყვარდა, მოგვიტან-

და ბლომათ ხმელ ხილს (კანფეტები, ნუჭლი), გადმოგვიყრიდა და იტყოდა — „ყურთა გლეჯა, ყურის სრესაო“. ჩვენც ვკრეფდით ხილს, ის კი გვიყურებდა და იცინოდა, ბავშვები ძალიან უყვარდა, დაისვამდა მუხლზედ ჩემ პატარა დას ნინას და უაღერსებდა — „ჩემი პატარა შავი გოგოო!“

ილიას უფრო უყვარდა თავის კაბინეტში ყოფნა!.. როგორი მშვენიერი სანახავი იყო ის, ხელზე თავ-დაბჯენილი და ღრმად ჩაფიქრებული, სავარძელში ჩამჯდარი, მე რომ მხატვარი ვიყო, სწორედ ისე მჯდომარეს, თავის კაბინეტში დაეხატავდი; შუბლზე ნათელი ედგა; იმის სახეს, იმ მშვენიერ სურათს, იმ მაღალ შუბლს, იმის ლამაზ ხელს ვერავინაც ვერ წარმოიდგენდა როგორც მე, როდესაც ის სურათი მიდგას თვალწინ! იმ შუბლს განა ტყვია უნდა მოხვედროდა?!

როცა მივიდოდით და ისე ჩაფიქრებულს ვნახავდით, ჩვენ ჭეხაკრეფით წავიდოდით, სულ თავში ჩავსხდებოდით რომელიმე სავარძელში და დაბალი ხმით ვლაპარაკობდით. ოლღასაც ძალიან ვუყვარდით; როცა მივიდოდით, სულ მიაღერსებდა. ილია უფრო ან შინ არ იყო, ან სულ თავის ოთახში იყო. იმ წელიწადს, როცა მე დედამ თბილისში წამიყვანა, ლიზას საჩუქრად გამოგვზავნა ჩემთვის სადაფის კვერცხი, სააღდგომოდ, ვერცხლის ჯაჭვით, შიგ ჰქონდა გამოკრული წითელი აბრეშუმი და რამდენიმე განყოფილება იყო, შიგ ელაგა ათი ხუთმანეთიანი ოქრო და კიდევ ოქროს სამაჯური დიდი თვლით, ამეტვისტოთი. როდესაც ლიზა მაკოსთან მოდიოდა თელავში, ყოველთვის საჩუქრები, რამე ნივთი მოჰქონდა და დედას გვერდიდან არ იშორებდა; როდესაც ჩემი ძმა მიტო როსტომაშვილი წამიყვანა დედამ თბილისში, სათავადაზნაურო სასწავლებელში, ილია დაეხმარა და ოცი თუმნის მაგიერ, მარტო ათ თუმანს იხდიდა წელიწადში სასწავლებლის საფასურს, თან ყოველთვის კითხულობდა — როგორ სწავლობხო. ამ ათ თუმანში შედიოდა სწავლის ფული, სასწავლო ნივთები, ტანისამოსი ზამთრისა და ზაფხულისა; კვება: დილით ტკბილი ჩაი და პური, რამდენიც უნდოდა, საუზმე — ხორციანი და სამ საათზე ორი თავი ხორციანი საჭმელი, კვირაობით — სამი თავი საჭმელი. ძნელი იყო სათავად-აზნაურო სასწავლებელში მოწყობა შეღავათიან ფასში, მაგრამ ილიას დახმარებით და, როგორც პედაგოგის შვილი, მაშინვე მიიღეს ჩემი ძმა.

ჩემი ძმა ძალიან სუსტი იყო და სისხლ-ნაკლები, ამისთანა სუსტ ბავშვებს განსაკუთრებული კვება ჰქონდათ, ცალკე მაგიდაზე ესხ-

დათ და სადილად თითო ჭიქა წითელ ღვინოს ასმევდნენ; იმ დროს დიასახლისად იყო ელენე ჯაბადარი, ის უგდებდა ბავშვებს ყურს, რომ საჭმელი კარგად ეჭამათ და ღვინოსაც ის ასმევდა; როცა რომელიმე ბავშვი ღვინოს დალევდა, აღგებოდა და ეტყოდა: „ელენა გეორგევნა, ზა ვაშე ზღაროვი“, და გადაჰკრავდა, ჩემი ძმა ახალი მიყვანილი იყო, არ იცოდა კარგად რუსული და უნდოდა ეთქვა სიტყვა — ჰგონებოდა, მეც რამე უნდა ვთქვაო და ესე ეთქვა: „ელენა გეორგევნა, ესტავაი, დავაი“, და გადაეკრა ღვინო, სიცილი რომ აეტეხათ, გაჰკვირებოდა, ნეტა რას იცინიანო?!

ხშირად ლიზა გამოგზავნიდა მოსამსახურეს და წამიყვანდნენ, მე ვცხოვრობდი ბაბო მაღალაშვილთან, ჩემს დეიდაშვილთან, რეუტოვის ქუჩაზე, ლიზას ჩემი დეიდაშვილის, ბაბო მაღალაშვილის ნახვაც ძალიან უყვარდა, რადგან ბაბო მაღალაშვილი იყო მხიარული, კარგი მოსაუბრე და კარგა ნაკითხი, იმას სწავლა ჰქონდა მიღებული ოთხ კლასიან სასწავლებელში, კარგად იცოდა რუსული ენა, იმის მამა გიორგი პაიჭაძე იყო შესანიშნავი თარის დამკვრელი და განთქმული მოლექურე. ქმარი განვითარებული, დამსახურებული ფოსტის მოხელე, იმათ ოჯახში ბევრნაირი ჟურნალ-გაზეთები მოდიოდა და ბევრსაც ვკითხულობდი მე იმათსა, სანამ იმათ ოჯახში ვცხოვრობდი.

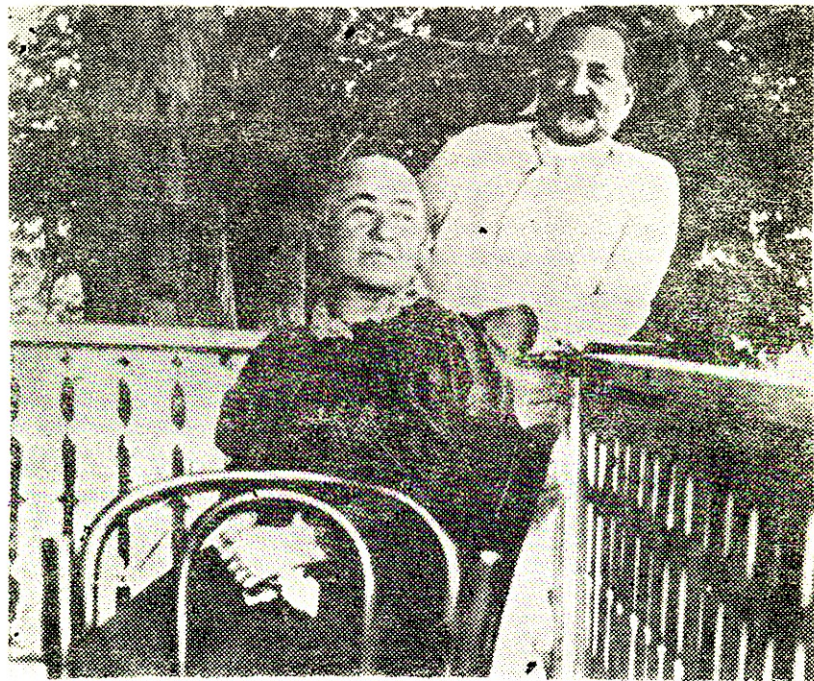
როცა ლიზასთან ვიყავით, ვუამბობდით წაკითხულებს და იმას, ეს ართობდა. ერთხელ ილია შემოვიდა, ჯერ მომესალმა და მერე შკითხა: „აბა მითხარ, შენ უფრო კარგად იცი ვეფხისტყაოსანს თუ დედაშენმაო?“ მე ვერაფერი ვერ ვუპასუხე, იმ დროს ამ ძვირფასი წიგნისა არა ვიცოდი-რა, და ვერც ვუპასუხებდი, აღზრდილი რუსულ სკოლაში; მან თავზე ხელი გადამისვა და მითხრა — „არა უშავს-რა, ისწავლიო!“... ქართული ენა, როგორც საგანი, კვირაში ორჯერ-ღა გვქონდა, მე უფრო რუსული წიგნებით ვიყავი გატაცებული და ხშირად ისე გათენებულა, რომ ვერ გამიგია, ეხლაც ისე მიყვარს კითხვა რომ, როცა მოვკვდები, მე მარტო დამნანდება ის, რომ ბევრი კარგი წიგნი დამრჩება წაუკითხავი.

* *

მე რომ ჯვარს დავიწერე, იმ ზამთარს, წესისამებრ მე და იური ჭავჭავაძე ერთ თბილისს. მეფე-პატარძალს უნდა გვენახა იურის უამრავი ნათესავ-ნაცნობები, ქართველი საზოგადოება. პირველი ჩვენი სადარბაზოდ მისვლა იყო ილია ჭავჭავაძისთან.

მაშინ ღიზა საგინაშვილი ცოცხალი აღარ იყო და ილია ცხოვრობდა საკუთარ სახლში, ანდრეევის ქუჩაზე, ილიას ამ სახლის მსაქმეტი ინახება ყვარლის ილიას სახელმწიფო მუზეუმში.

კარგა მოზრდილი სასტუმრო რბილი სავარძლებით იყო მოწყობილი, ბოლოში ხავერდის ფარდით იყო გადაყოფილი და სასადალოც ამ ოთახის ბოლოში. ხავერდის ფარდის უკან იყო მოთავსებული. ილიამ რომ გაიგო ვინ იყვნენ იმათთან მისული, ძალიან ნასიამოვნები დაგვიხვდა, მოგვილოცა ბედნიერება, გადაჰკოცნა იური, მე ხელზე მაკოცა და იურის უთხრა: „ძალიან მოხარული ვარ, ბიძა შენი ნიკო,

ოლა და ილია საგურამიძე

რომლის ხსოვნაც საქართველოში არ დაიკარგება, ცოცხალი რომ ყოფილიყო, კმაყოფილი იქნებოდა, რომ ოჯახის ქალი შეგერთავს, ამის დედა ჩემს დასთან, წინოსთან არის აღზრდილი და ამის აღზრდილის ქალისშვილი შენ ნამდვილი ოჯახს შეგიქმნისო“; ოლადაც ძალიან კმაყოფილი იყო ჩვენი ნახვით და სულ მკითხავდა, მე გავიგე, რომ შყვარელში დაგცადა ციებამ და ავად ჰყოფილხარ, ეხლა როგორ.

ჯრძნობ თავსაო? მე, მართლაც, ყვარელში პირველ დღეებიდან ვაზნდი ავად, ისე რომ თელავიდან ექიმი მიტროფანოვი გამოიწერა იურიმ, მე მაშინ კარგა ხანი ვიყავი ავად. მეორე დღისათვის ილიამ და ოლღამ მივეიწვიეს სადილად.

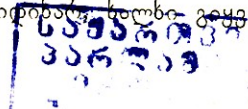
იქიდან ჩვენ ვიყავით საღარბაზოდ დავით მელიქიშვილთან (ის იყო მაშინ გუბერნიის თავად-აზნაურობის მარშალი), გენერალ ჩილი-აევთან, ნინიკო ჭავჭავაძესთან, მამუკა ჭავჭავაძესთან და სხვებთან. ჩემთვის ეს სიარული სულ არ იყო საინტერესო, მე ის მინდოდა ჩქარა წავსულიყავით შინ და ჩავჯდომოდი ჩემ საყვარელ, ჩემთვის ისე საინტერესო წიგნებს.

სხვათა შორის, მე აქამდის ვერ გამიგია, რად ამიკრძალა იურიმ წამეკითხა ტოლსტოის „კრეცერის სონატა“, მაშინ არ იყო ნება-ღართული ამის დაბეჭდვა და ჩემ დედამთილს ჰქონოდა ხელთნაწე-ბი. მეორე დღეს წავედიოთ სადილზე ბიძია ილიასთან, როგორც მას ესმინდა იური. ოღლა მხიარულად მოგვეგება, ყველა სტუმრები შეკ-რებილიყვნენ, მე ყველანი გამაცნეს, არვინ კი არ მახსოვს, მით უმეტეს, რომ მე მგონი იმათში აღარავინ არის ცოცხალი. ცოტაო-დენი მუსაიფის შემდეგ ძალთა ოღლა ვავიდა თავის ოთახში და გამო-მიტანა მშვენიერი ლურჯი მინანქრით და მარგალიტით მოოჭვილი გულზე ჩამოსაკიდი ქალის საათი. ის იყო ოქროსი და მინანქარი ჰქონდა ცისფერი და გარშემო მარგალიტო, ასეთივე მშვენიერი ძეწყ-ვი ამისთანავე მინანქრით და შუა და შუა მარგალიტით. ეხლა ეს მუზეუმშია.

ჩამომკიდა ყელზე, მაკოცა, მისურვა ბედნიერი ცხოვრება და მერე მიუბრუნდა ილიას: „ნახე, ილიკო, სწორეთ ამის თვალების ფერია ეს საათი, როგორ უხდებო!“ ილიამ წყნარად გაიცინა.

მალე მიგვიპატიყეს სასადილოში.

ოღლა, ჩვეულებისამებრ, იჯდა მაგიდის თავში. მე მომისვა თავის გვერდზე და იური კი ილიამ მოისვა თავისთან ბოლოში, დანარ-ჩენებიც თავთავიანთ ადგილზე ისხდნენ. დიასახლისის მითითებით, ილია იყო თამადად, როგორც სახლის პატრონი. როდესაც ჩვენი სადღეგრძელო შესვეს, ილიამ გვისურვა დღეგრძელობა, ბედნიე-რება და იურის ამ სიტყვებით მიმართა: „მე ვიცი, ჩემო იურა, შენ ხარ გულით ნამდვილი ქართველი, ჩემი ძვირფასი ნიკოს და ჩემი იდეების მიმდევარი; ბიძაშენი ნიკო იყო ქართველებისათვის თავ-დუფებული, ნიკოსთვის, ხომ იცი, განურჩევლათ წოდებისა, თავ-და-აზნაურია თუ გლეხი, ბედნიერება ორივესი ერთნაირათ სწყუ-როდა, მე ვიცი შენც იმის კვალზე მიიბნახე, ხოლხი ვაყვარს, იმათი

ერთგული ხარ და გებრალემა, მე ეხლა ყვარლის დარდი აღარა მაქვს, რადგან ვიცი შენ ყვარლის კეთილდღეობას უფრო მაღლა აყენებ, სანამ შენ პირადს, ცოლიც კარგი ქართული ოჯახიდანა გყავს და ამისთვის ვიცი ორივენი ერთად ყვარლის კულტურულად ჩამორჩენილ ხალხს კეთილსინდისიერად გაუწევთ სამსახურს“... ბევრი კარგი სიტყვა წარმოითქვა იმ სადილზე ხალხის ჩამორჩენის ირგვლივ და იმ საშუალებებზე, რომელიც მაშინ შეიძლებოდა ეხმარათ სოფლის გამოსაფხიზლებლად. ჩვენ კარგა ხანს დავრჩით ილიასთან და შემდეგ გამოვემშვიდობეთ და წავედით სახლში.

* * *

ერთ დღეს იური შემოვიდა და თქვა, რომ მოუტრავმა დებეშა მიიღო — ზეგ ილია მობრძანდებო. იური ძალზე გახარებული იყო (ნადეედა ნიკოლოზის ასული მოსკოვში იყო წასული), ჯერ ერთი იმიტომ, რომ ბიძია ილია თავის თავს ერჩინა, დიდი ხანია აქ არა ყოფილა და კარგი დრო უნდა გავატარებინო. მე კი ძალიან ვღელავდი, ნეტა როგორ მოეწონება ჩემი დიასახლისობა-მეთქი.

იური კი შეუდგა მზადებას; ჯერ კაცი გაგზავნა ართანაში, სადაც ცხოვრობდნენ ყარალაშვილები, იმათ მისწერა, რომ ამა და ამ დღეს გელით, ბიძია ილია მობრძანდება და ყველანი, თქვენი საკრავებით, მობრძანდით, რომ ილიას კარგი დრო გავატარებინოთო. ბიჭები ზოგი ცხვარში გაგზავნა, ზოგი სათევზაოთ, ყარამანა არეშიძეს კი (იმ დროს ის გვყავდა მზარეულად) დავალებული ჰქონდა ხობები; თან იქაურ კარგ მომღერლებს შეუთვალა თავის დროზე მოსულიყვნენ; ამრიგად, ჩვენ ყველაფერი მოვამზადეთ. ბიძია ილიასაც მოვუმზადეთ ცალკე ოთახი. მეორე დღეს, იქნებოდა საათის თორმეტი, ან ცოტა მეტიც, ოთხ ცხენშებმულმა ეტლმა შეაგრიალა ილია ეზოში; იური მაშინვე წავიდა იმის სანახავად, ეთხოვნა — ოთახი მოვამზადეთ თქვენთვისო და ჩვენთან წამობრძანდითო; ილიას გასცინებოდა, იურისთვის მხარზე ხელი დაეკრა და ეთქვა — მართალია, ჩემი სახლი ვერ არის კარგად მოწყობილი, მე აქ მირჩევნიაო. ცოტა რომ დაესვენა, დაეთვალიერებინა ეზო, მარანი, წისქვილი; მალე იმის გარშემო შეიკრიბნენ ნაცნობები, მეზობლები, ილია ყველას ამბავს ეკითხებოდა, ყველა მოიგონა, ბავშვები შორი ახლოს ეხვივნენ, ზოგიერთის სახელებიც მოაგონდა, შემდეგ დასდნენ აივანზე და დაიწყეს ლაპარაკი. იმ დროს იმას ჰყავდა მოხუცო

მოურავი, იურისათვის კი ეთქვა — ხვალ ვენახები უნდა დავიაროთ და ერთად წავიდეთო. მეორე დღეს წავიდნენ ბიძია ილია, იური, სანაძე და დრო მაყაშვილი, მოურავი და სხვა გლეხები.

შუაღლე იყო, როცა დაბრუნდნენ, ჩვენსა მოვიდნენ, მე ვერანდაზე ვიდექი და ველოდებოდი; რომ მოვიდნენ, მე კიბის დაბლა მივეგებე; როგორ მინდოდა მეკოცნა იმისთვის ხელზე. იმის მაგივრად, რომ იმან მაკოცა, მე კი სამაგიეროთ იმის მშვენიერ შუბლს დიდის მოწიწებით ვეამბორე, სახლში რომ შემოვიდნენ იური და ის, სულ ლაპარაკობდნენ ვენახებზე, არ მოსწონდა, ვერ არის ვენახები კარგად მოვლილიო, რა ვუყო, მოურავი დამიბერდაო.

სალამოთი შეიკრიბნენ ნაცნობები და ნათესავეები, დიდხანს ილაპარაკეს ყვარლის ავ-კარგზე, უფრო კი წისქვილზე, როგორ შეეკეთებინათ და თან იმას ფიქრობდა სად შეესყიდნა კარგი წისქვილის ქვები, შემდეგ კი დაიწყეს ვენახზე საუბარი.

მეორე დღეს მოვიდნენ ყარალანი, ზოგი ცხენით, ზოგი ეტლით. ყარალანთ გვარი განთქმული იყო მთელ კახეთში სიმღერით, დაკვრით და ცეკვით, — ყველა მათგანს განსაკუთრებული მუსიკალური ნიჭი ჰქონდა, შესანიშნავი სმენა ხელს უწყობდათ.

გიგლო, რეზიკო, არჩილი, ლუკა, ყველა მათგანს სხვა და სხვანაირი დასაკრავი ჰქონდა შესწავლილი, არც ერთი დიდი წვეულება, ქორწილი უამათოდ არ გაივლიდა. რეზიკო მომღერალი იყო და, სხვათა შორის, ბაიათები და ძველისძველი სიმღერები კარგად ეხერხებოდა, გიგლო მშვენიერად უკრავდა თარს, ლუკა — ჭიანურს და ასე შემდეგნიც. გიგო ყარალაშვილს ჰყავდა ცოლად ნიკოლოზ ზურაბის ძის ჭავჭავაძის დისწული ქეთო ანდრონიკაშვილი; იმათ შვილს, ნიკო ყარალაშვილს ნიკო ჭავჭავაძე ზრდიდა თავის ხარჯზე სათავად-აზნაურო სასწავლებელში, ის ისეთი ნიჭიერი მუსიკოსი იყო, რომ ყველა აღტაცებაში მოჰყვანდა თავის დაკვრით ვიოლონჩელოზე, იმას დიდ მომავალს უქადიდნენ, მაგრამ მეშვიდე კლასში რომ იყო, ავად გახდა და გარდაიცვალა.

ილიას ესიამოვნებოდა ყარალანთთან დროს გატარება, ამისთვის ძალიან გაუხარდა იმათი ნახვა. ჩვენ მთელი სტუმრებით ვისხედით პატარა სასტუმროში და ვმუსაიდობდით; ილია ჰკითხავდა ყარალანთ იმ მადნის შესახებ, რომელიც ყარალანთ მთაში აღმოეჩინათ, იმ დროს ჯერ ისევ იკვლევდნენ, კარგი სპილენძი უნდა ყოფილიყო და მყიდველებიც მოსდიოდათ, შემდეგ ეს მადანი შეისყიდა სუხოლოლსკიმ და ერთი მილიონი მისცა, მაგრამ იმას არ უსარგებლია, რად-

ჯან რევოლუციამ მოუხსწრო... ამ ლაპარაკში იყვნენ, რომ გაიღო
 წასადილოს კარი და იურიმ მიგვიწვია სადილზე.

ჩვენ სასადილო ოთახში გაშლილი იყო მაგიდა, რომელსაც ამშვე-
 ნებდა თეთრად ვაქაოქათებული და ვახამებულა სუფრა და ძველებუ-
 ჯი ინგლისური პირისფერარშიანი სერვიზი.

ერთ კუთხეში გამზადებული იყო პატარა მაგიდაზე საუზმე, სხვა
 და სხვა ნაირი სასმელები, ხიზილალა, სხვა და სხვანაირი ყველი,
 ახალი თევზი, ბურსის კალმახი და ბევრნაირი მადის აღმძვრელი საჭ-
 მელები, საუზმის შემდეგ ყველა მაგიდას მიუსხდა. „ნაბალრის“
 ზეთი და წითელი ღვინოები სურებით ალამაზებდნენ სუფრას.

მე, როგორც დიასახლისი, ვიჯექი თავში, ჩემს გვერდით იჯდა
 ზღია ჭავჭავაძე და ჩემს მეორე მხარეს — გიგლო ყარალაშვილი, ჩემს
 პირდაპირ, სუფრის ბოლოში, იური და დანარჩენი სტუმრები ორსვე
 მხარეს იყვნენ ჩამწკრივებულნი, თამადა, როგორც სახლის პატრო-
 ნი, იური იყო.

თამადამ პირველი სადღეგრძელო დალია ილიასი, იური თავის
 ჭიქით მივიდა მასთან და მდაბლად თავი დაუკრა, მას მიჰყვნენ სხვე-
 ზიცი, მდაბლად თავს უკრავდნენ და ჭიქებს მიიტანდნენ იმის ჭიქას-
 თან და ბრუნდებოდნენ თავ-თავიანთ ადგილას. ბევრი სიტყვა იქმნა
 წარმოთქმული, დიდი სიყვარული და გულწრფელობა იხატებოდა
 ყველას უბრალო და თან პატივისცემით ნათქვამ სიტყვებში; თითონ
 ილიამაც სიტყვით მადლობა გადაუხადა და აყვავება უსურვა ესე ჩა-
 მორჩენილ კახეთს და იმედი გამოთქვა, მალე ისეთი იქნება ეს ჩვე-
 ნი მხარე, რომ სანატრელი და სამაგალითო გახდებაო ყველასათვის,
 რადგან მომცემი მიწაა და ხალხიც ისეთი ბეჯითია, თავიანთ შრომას
 არ დაინანებენ, რომ წელი გაისწორონო; ბოლოს ითხოვა, მე კარ-
 ვა ხანია ყარალაანთ სიმღერა არ მომისმენია, დროს ნულა დავკარგავთ
 „რეჩებზე“ (თან გაიცინა ამ უცხო სიტყვის ხმარებაზე), რათ გვინდა
 ეს სადილი პარლამენტად გადავაქციოთ, ისევ კარგი სიმღერებით
 დავსტკბეთო.

მალე გაისმა გრძელი მრავალ-ჟამიერი, სუფრული, წითელი
 „ნაბალრის“ სმა ხელს უწყობდა მოქეიფეებს, აი, ყვარელელებმაც
 შემოსძახეს „ბერიკაცი ვარ, ნუ მომკლავ“, რეზიკო ყარალაშვილმა —
 „აღმართ, აღმართ“, გიგლო ყარალაშვილს სთხოვეს თარზე დაეკრა,
 ლუკამ ჭიანჭურზე დაუკრა. თან საჭმელები მოდიოდა თავის დროზე.
 შემოიტანეს შემწვარი ხოხბები, ილიამ იკითხა, ეს ყარამანას ნანადი-
 რევი იქნებაო, დიახ, ბიძია ილია, უპასუხა იურიმ, სულ რამდენი-
 მე საათი მოუხდა ამის დახოცვას, თითონვე გააკეთა, ხომ მოგეხსე-

ნებათ, მისი გაკეთებული ჩახოხბილი გათქმულია და ნადირობაში
 კი ვერავინ სჯობნის, ნამეტნავად იმის შემდეგ. რაც კარგი თოფი
 იშოვნა. ამ ცოტა ხანში, დაღესტნიდან ჩამოვლით, ერთი ინგლი-
 სელი მეცნიერი მოვიდა ჩვენსა თავის ქალით, მოველოთ მთელი და-
 ლესტანი და მთიდან ყვარელში ჩამოვიდნენ, აბა სად წაიყვანდნენ.
 ჩვენთან მოიყვანეს, ძალიან გაუხარდათ, როცა ჩვენ სახლში მოხ-
 ვდნენ და როცა დედამ ინგლისურად დაუწყო ლაპარაკი; აქ დარჩნენ
 ორი დღე, ყარამანამ სანადიროდ წაიყვანა, მამაც და შვილიც კარ-
 გი მონადირეები ყოფილიყვნენ, მაგრამ რომ ენახათ ყარამანას სროლა,
 გაჰკვირვებოდათ და დაჰპირდნენ თოფს. მართლაც არ გასულა დიდო
 ხანი და ყარამანას ლონდონიდან მშვენიერი თოფი მოუვიდა.

— აბა, დაუძახეთ ყარამანას, — უთხრა ილიამ, — შემოვიდა ყა-
 რამანა შავ ჩერქეზულ ტანისამოსში გამოწყობილი, მდაბლად სალა-
 მი მისცა ილიას და როცა ილიამ ჰკითხა თოფის შესახებ, იმან უბა-
 სუხა, რომ ისეთი თოფი გახლავთ, რომ ერთ ოჯახსადა ღირსო!

ამ დროს შემოიტანეს ყანწები, მე ავდექი სადილიდან, რომ უფ-
 რო თავისუფლად ყოფილიყვნენ, ილიამ მოისვა გვერდით ერთი ხნი-
 ერი გლახაკი (არ მახსოვს გვარი) და დაიწყო მუსაიფი, რადგან
 ილია არა სვამდა და ყანწების სმაში არავის გაუამხანაგდებოდა.

ეს სადილი ღამემდის გაგრძელდა. როცა დამთავრდა, მთელმა
 ხალხმა ილია სახლამდის მიაცილა... რას წარმოვიდგენდი, რომ ამ წე-
 რილის წერის დროს იმოდენა ხალხიდან აღარავინ დარჩებოდა ცოცხა-
 ლი..

* *

როგელი ყველაზე მხიარული და ბედნიერი დრო იყო ყვარელში.
 მაღლიდან სოფელს დაჰყურებდა თოვლიანი „ყვარლის მთები“, ცო-
 ტა დაბლა უკვე ფერმეცვლილი ტყეები, უფრო დაბლა კი ხასხასა
 მწვანე ხეები და ბაღები. იმ დროს ყველა გახარებულია. ბავშვებს
 ახარებს ყურძნის აკიდოები, ქალებს და ოჯახის პატრონებს მოსა-
 ვალი და მოსავლის შემოსავალი. ყვარელში სეტყვა იშვიათია, იმი-
 სათვის იქაური კაცი ამაყია, არ იჩაგრება ბუნების უღმობელი
 მტრის — სეტყვისაგან, თან ისეთი მომცემი ნიადაგია, რომ იტყვიან
 ხოლმე, მიწაში ფანქარი რომ ჩარგო, განედლდებო.

იმ შემოდგომაზე ილია ეწვია ყვარელს, ერთ დღეს იურის კაცს
 მოუვიდა — ილია მობრძანდა და გიბარებსო, ილია იმ დღეს დილით

ხდრე ჩამოსულიყო და იურის ნაწვა უნდოდა, იური მაშინვე წავიდა, გაუხარდა იმის ჩამოსვლა. იმ დროს ჩვენთან იყო ჩამოსული იურის ძმა ნიკო ქავჭავაძე (პატარა ნიკო), ბიძას კი „დიდ ნიკოს“ ეძახდნენ, ესლაც ისე ეძახიან, „ნიკოიანი“. ნიკო ტვერის ცხენოსან ჯარში მსახურობდა, ცოლად ჰყავდა მიხაკო ციციშვილის ქალი; როცა იური სახლში დაბრუნდა, გვიამბო, რომ მე ვთხოვე ბიძია ილიას, რომ თუ თქვენი ნება იქნება, მინდა სტუმრები დავიპატიყო და კარგი დრო გავატაროთ, მაგრამ იმან მითხრა, მე გუნებაზე არა ვარ და ნუ გინდაო. იმ დღეს ჩვენ მივეიპატიეთა ნინა ტაბიძის დედ-მამამ; ნინას ბებია, პელაგია ბიძაშვილი იყო ილიასი. ილია სადილზე გამხიარულდა და ბევრს ეხუმრებოდა ნინას უფროს ძმას — ილო მაყაშვილს. მეორე დღეს ჩვენთან უნდა ესადილნათ.

სექტემბერი იყო, ისევ ცხელოდა. იურიმ იმ სადამოთი კაცები გაგზავნა მთაში ცხენებით ყინულის ჩამოსატანად, ყინული საჭირო იყო, რომ გაცივებინათ საზამთროები, ღვინოები, კიტრები, მეორე დღეს ორი ცხენით, ტომრებით ბზვში და მარილში ჩალაგებული ყინული მოიტანეს, საერთოდ ზაფხულში, როცა დაგვკირდებოდა, მახლობელი მთიდან ყინულს ჩამოვატანიებდით ხოლმე, ესლაც მაშინვე სარდაფში ჩავატანიეთ, რომ არ დამდნარიყო. მეორე დღეს იურიმ და ნიკომ მოიყვანეს ბიძია ილია. ჩემს თვალწინ ესლაც ჰდგას ჩვენი სასადილოს მრგვალი მაგიდა, ლამაზად გაწყობილი, შუაში ნიკელის მაცეცარი (ესლა მუზეუმისა აქვს), მაცივარში ბოთლით ღვინო, ყინულშემოლაგებული. მაგიდის გარშემო ჩვენი ოჯახის წევრები და ნინო ტაბიძის დედ-მამა და სხვა რამდენიმე სტუმარი. ყველანი დიდი სიყვარულით შევეყურებდით ძვირფას სტუმარს, ილია გამხიარულდა და სტუმრის ბავშვებს ქართულ სიტყვებს ალაპარაკებდა, ისინი ცხოვრობდნენ მაშინდელ დედოფლის წყაროზე (ახლანდელი წითლწყარო) და სულ არ იცოდნენ ქართული, ბევრი ილაპარაკა ილიამ ბავშვების აღზრდაზე და, სხვათა შორის, გვიამბო: „ამ წინაზე შემხვდა მე ჩემი მამიდაშვილი სოსიკო ვაჩნაძეო, ის იყო ჩამოსულიყო კოლაგიდან, სადაც ის სცხოვრობდა, მე რომ ვკითხე ჩამოსვლის მიზეზი, იმან მითხრა, რომ ძლივს ბიჭი მეყოლა და ჩამოვედი, რომ უნდა ქალაქური აკვანი ვუყიდო. არ მინდა ჩვენებურ ქართულ აკვანში ჩააწვინონო, მეტად იტანჯება ბავშვი ისე მაგრად რომ ჰყავთ არტახებში შეკრულიო. მე გავიციე და ვუთხარი: „ნუ სულელობ, ჩვენს ძველ აკვანს ნუ იწუნებ, აბა შემოგვხედე, ჩვენ თუ აკვანში გაგზავრდეს ჩვენმა დედ-მამამ, ფხთ გვაკლია თუ

სხვა რამ გვაქვს დამახინგებული, გირჩევ ხვალვე უკან გაბრუნდით და ერთი ძველი აკვანი გექნებათ შენახული, გააწყობინე და შიგ ჩააწვინე“, იმან მართლა დამიჯერა და ქალაქური აკვანის ყიდვას თავი გაანებაო“. ძალიან სწყინდა, რომ ბავშვებმა სულ არ იცოდნენ ქართული, მთელი დრო იმათ ეხუმრებოდა, ეთამაშებოდა, მაშინ მივხვდი, როგორ უყვარდა ბავშვები და როგორ სწყინდა, რომ თითონ შვილი არა ჰყავდა, იურის სულ იმას ეუბნებოდა — რატო შვილი არა გყავსო, შენც ჭავჭავაძიანთ ხაზზე მისდიხარ, უშვილოო!

სადილის შემდეგ გადავედით ვერანდაზე, იქ მომზადებული იყო ხილი, შავი ყავა და ტკბილი სასმელები, შემდეგ გამართეს ქალაქის თამაში და კარგა დავვიანებულზე სტუმრები გააცილეს იურიმ და ნიკომ.

მეორე დღეს დილით ილია ისევ თელავში წავიდა, რომ შემდეგ თბილისში წასულიყო.

როდესაც მე ჯვარი დავიწვრე, იურის ბიძა ნიკოლოზ ზურაბის ძე ჭავჭავაძე უკვე გარდაცვლილი იყო.

იური იყო ბიძასთან აღზრდილი, იმასთან ცხოვრობდა შურაში და სწავლაც იქვე, რეალურ გიმნაზიაში მიიღო. იურის ძალიან უყვარდა თავისი ბიძა და დიდის პატივისცემით იხსენიებდა. ბიძის დიდი სურათი თეთრ ატლასზე დახატული (ხანდალევებისაგან, უკრაინელი მხატვარი იყო) სასტუმროში გექონდა. ბიძის დარიგება, ყოველივე იმის ნათქვამი სიტყვა იურასათვის კანონი იყო. ნიკო იყო გრიგოლ ორბელიანის ხელში აღზრდილი და იმისაგან გაწურთვნილი, იმასავით მამაცი და კარგი ადმინისტრატორი. ბევრი წერილი ინახებოდა ჩვენს ოჯახში გრიგოლ ორბელიანისა მიწერილი „გიჟ ნიკოსთან“, როგორც გრიგოლი ეძახდა ნიკოს, ის წერილებიც ისე დაიკარგა, როგორც ილიას წერილები და ბევრი სხვა საუნჯე ჩვენი ოჯახიდან.

ნიკოლოზ ზურაბის ძე იყო დიდი ჭკვიანი და გამჭრიახი კაცი, ის ისეთი სიმართლის მოყვარული ადამიანი იყო, რომ თუნდ სასიკვდილოდ გადაედო თავი, მაინც სიმართლეს იტყოდა; მას დიდი გავლენა ჰქონდა მთელ საქართველოში, როდესაც პირველად წამოიჭრა საკითხი იმის შესახებ, რომ ქართველი ახალგაზრდობა რუსეთში გავეზავნათ სამხედრო ბეგარის მოსახდელად, ნიკოლოზ ზურაბის ძე მაშინვე წავიდა მეფისნაცვალთან (მეფის ძმა) და ნათლად დაუხატა

ის უმწურო მდგომარეობა. რომელშიც ეს ყმაწვილი კაცები ჩაცვიფრდებოდნენ ენის უცოდინარობით და თან შეუჩვეველი რუსეთის პავსას, თავიანთ სამშობლოს მოშორებულნი, ველარ იქნებოდნენ ისეთი კარგი სამხედროები, როგორც ეს საჭირო იყო სამშობლოსათვის; ყველა ამ სურათმა ისე იმოქმედა მეფის ნაცვალზე და თან ნიკოლოზ ზურაბის ძის მჭერმეტყველებამ, რომ იმ უამად ეს განკარგულება შეაჩერეს და ქართველები ისევ საქართველოში დასტოვეს.

ნიკოლოზ ზურაბის ძე იყო მახლობელი ნათესავი გრიგოლ ორბელიანისა. ნიკოლოზის დედა ყაფლან ორბელიანის ქალი ქყო. მე ვერ ავწერ ნ. ქავჭავაძის მთელ მოღვაწეობას, იგი გარდაიცვალა ოპერაციისგან თბილისში. აი რას სწერდა „ივერია“ მისი გასვენების შესახებ:

„გუშინ, 12 მარტს დილის 9 საათზე, სოლოლაკში, გოლოვინის ქუჩაზე დიდ-ძალი ხალხი შეიკრიბა იმ სახლის წინ, საიდგანაც უნდა გამოვსვენებინათ ცხედარი კავალერიის გენერლის, ალექსანდრეს სახელობაზედ დაარსებული დაჭრილთა კომიტეტის წევრის თავ. ნ. ზ. ქავჭავაძისა. აქ იყვნენ შეკრებილნი წარჩინებულნი სამხედრო და სამოქალაქო წოდებისა, ჯარი, ამქარი და დიდ-ძალი პატივის მცემელნი განსვენებულისა.

მცირე პანაშვიდის შემდეგ, რომელიც იქვე გარდაიხადა მისმა მალაუფლად უსამღვდელოესობამ, საქართველოს ექსარხოსმა ვლადიმირმა, გორის ეპისკოპოსის ალექსანდრეს, არქიმანდრიტებისა და სამღვდელოების თანაშეწევნით, ნათესაებმა გამოასვენეს კუბო მიცვალებულისა ქუჩაში, გაისმა სამგლოვიარო ხმა მუსიკისა და ჯარმა პატივი სცა: განსვენებულის სახლიდან მოყოლებული ქაშვეთის ეკლესიამდე გამწკრივებული იყო სამი რაზმი ქვეითისა, ცხენოსანისა ჯარისა თავის მუსიკით და ზარბაზნებით. ცხედრის გამოსვენებისთანავე კარებში დაჰხედნენ თბილისში დროებით მცხოვრებნი დადესტნელნი, ჩამოართვეს განსვენებულის ნათესაეებს კუბო და აღარავისათვის დაუნებებიათ. ეკლესიაში იმათ მიასვენეს და ეკლესიიდანაც იმათ გამოასვენეს. მიცვალებული გაასვენეს სასახლის ქუჩისა და გოლოვინის პროსპექტით (ეხლანდელი რუსთაველისა) ქაშვეთის ეკლესიაში, უკან მისდევდნენ ნათესაობა. მრავალი დიდ-კაცობა, ამქარი, ჯარი და აუარებელი პატივისმცემელი. ორი სამგლოვიარო ეტლი სრულათ დატვირთული იყო გვირგვინებით. ამ ეტლებს შორის მოჰყავდათ განსვენებულის ცხენი, სამგლოვიაროდ შეკაზმული. სასახლის ქუჩაზედ, ფოტოგრაფმა როინაშვილმა გადაიღო სურათი პრო-

ცესიისა. ქუჩები და გალავანი ეკლესიისა აუარებლის ხალხით სავსე“.

შეუსრულეს რა წესი ეკლესიაში, ცხედარი გამოსვენებულ იქნა გალავანში, სადაც გრ. აბაშიძემ წარმოსთქვა სიტყვა: „სარწმუნოება თვინიერ საქმისა მკვდარ არს“.

1897 წლის 13 მარტის ნომერში დაბეჭდილია ნეკროლოგი, რომელიც ილიას კალამს ეკუთვნის. ქვემოდ მოგვყავს იგი მთლიანად:

„გუშინ წინ გარდაიცვალა თ. ნ. ზ. ჭავჭავაძე, ერთი გულშემატკივარი კაცი; კიდევ მოაკლდა ჩვენს ქვეყანას კაცი ჭკვიანი, თავისი საკუთარი ბეჯითობით და ღვაწლით გონება გახსნილი და თვალახილებული. კარგა მცოდნე ჩვენის ყოფა ცხოვრებისა, კარგათ ჩაბედული ჩვენს ავკარგიანობაში, პატარობითვე ჩვენ შორის გაზრდილი, ჩვენთან ერთად ჭირსა და ლხინში ყოფილა, ჩვენთან ერთად უგრძნია საგრძნობელი, ჩვენთან ერთად უგლოვნია საგლოველი და ჩვენთან ერთად ულხენია სიხარული. არა ყოფილა ერთი იმისთანა ამბავი, ავი თუ კარგი, რომ იმის გულს არ დასჭდებოდა ღრმად, რაკი ჩვენს ქვეყანას შეეხებოდა რამ. იცოდა, სად რა სთქვას, რა დროს, სად რა წარმართოს, ვის რა უთხრას და იმისთანაებში თამაში და კადნიერი იყო და არა რაიმე ანგარიში არ დაახევიანებდა უკან. მისის მახვილის ენისა, მისის პირდაპირობისა, როცა კი საქმე ატკენდა გულს და საცა ჯერ არს, ალაპარაკებდა, ბევრს ეშინოდა. ბევრს ეფიქრებოდა; საცა იგი იყო, აღვირაშვებული წყურვილი ქართველთა გაუპატიურებისა ენას მოიკვნეტდა ხოლმე. ხელაღებით ავად ხსენება ქართველისა, რომელიც ბევრს ენაზე აკერია დღესაც, ვითარცა ერთად ერთი ღონე მოედნიდამ ბურთის გატანისა და წინ ფეხის წადგმისა, მის წინაშე, სოროში იმაღავდა თავს დამფრთხალ თხუნელასავით.“

აწ თვით დადუმდა და საუკუნოთ გამოესალმა თავის საყვარელ საქართველოს, რომლის სარჩლისა და გამოქომაგებოსათვის მას არას დროს არ დაუზოგავს თავი არც დიდისა და არც პატარის წინაშე. მას აქეთ, რაც თავის ბრწყინვალე სამსახურს თავი დაანება, იგი მთლად მიეცა ჩვენის ქვეყნის ჭირსა ბოროტს, არ იყო არც ერთი საერთო საქმე, რომ მთელის გულის მხურვალეობით არ მოჰკიდებოდა და სხვებთან ერთად არ ეზრუნა, არ ეფიქრნა საიდან რა ეშველოს, საიდან რა მოეელოს, სასურველია კაცმა ხელთ იგდოს იგი წერილები, რომელიც მას მიუწერია საქართველოს შესახებ პეტერბურგში დიდაკაცებისათვის, რომელთაც თითქმის ყველას იცნობდა და ბევრს მათგანს ისე ჰმეგობრობდა რომ „შენობით“ ესაუბრებოდა.

აწ იგი მდუმარეა კუბოში, ხოლო კუბოდამაც დაგვანახვა თავისი სიყვარული ქვეყნისა, რომელიც უკანასკნელ ყამსაც თვალ-წინ სდგო- შია. არ იყო მდიდარი კაცი, ხოლო მაინც შეუნახავს საქართველო- სათვის თავისი წვლილი, შესაწირავად ორი ათასი თუმანი სტუბენ- დიად დაუდგია, რომ ერთი ქართველი გაზარდოს სამთო ინსტიტუტ- ში და ერთიც უნივერსიტეტში, ხუთასი თუმანი უანდერძია ყვარლის (ყვარელი მისი სამშობლო სოფელია კახეთში) გლეხთა შვილების სტიპენდიათ ან სამეურნეო სკოლაში, ან სემინარიაში.

სხვა რომ სიკეთე არა მიუძღოდეს რა განსვენებულს, ეს შედარე- ბით უხვად ნაანდერძევი შესაწირავიც დიდი საქმეა ქართველის კა- ცისაგან, როგორც — თუ არც ერთად ერთი მაგალითი — ძალიან იშვი- ათი მაინც. სიცოცხლის დროს რომ აღარავის ახსოვს საქართველო, სიკვდილის ყამს ვის-ღა მოაგონდება და აკი ისე მივდივართ ხოლმე ამ ქვეყნიდამ, ისე უგულოთ ვტოვებთ ხოლმე ჩვენს სამშობლოს, რომ გროში რა არის, გროშსაც არ გავიმეტებთ მამულის-შვილობის და მადლობის ნიშნად, განა სამშობლო სამადლობელი არ არის თუნდ მამულის-შვილობაც არ იყოს, რომ დაგვბადა, გავგზარდა, შეგვივრ- დომა, გვიპატრონა, გვაცოცხლა და გვაცხოვრა.

ამ ანდერძიდან იგივე გონებაგახსნილობა განსვენებულისა სჩანს, რაც სიცოცხლეშივე შენიშნული ჰქონდათ მის მახლობელთა, იგი გულმტკივნეული იყო ქართველისათვის, განურჩევლად წოდებისა. თავად-აზნაურია, თუ გლეხი, ბედნიერება ორივესი ერთნაირად სწყუროდა. ანდერძითაც დაამტკიცა, რომ უკანასკნელ ყამამდე ეს წმინდა მცნება გულს შერჩენია ჩვენდა სამოდვრებლად და სავა- გალითოთ, ხშირად უთქვამს: „უერთმანეთოდ ცხოვრება ტყუილი ღიზმარიო, უქმი იმედია, უქმის გონებისაო“.

მოგვაკლდა კიდევ ერთი კაცი! ჩვენ ამას იმ აზრით კი არ ვამბობთ, რომ სათვალავში დაგვაკლდაო, საერთო კაცთა სათვალავში ერთი მეტი თუნდა ნაკლები დიდი თაბაუთი არ არის, ხოლო აქ სხვა დაკ- ლებაა. ხმის ამომღები კაცი მოგვაკლდა, ჭკვიანი, მოსარჩლე და ვა- ზედული ქომაგი გამოგვეცალა ხელიდან, აქ დაკლება დიდი უბედუ- რებაა, ქვეყნისათვის დიდად საგრძნობელი დანაკლისია, მით უფ- რო, რომ მთელს ჩვენს სამშობლოში ორი-სამი ხმის ამომღები კაცი-

ლა გვეგულებოდა და ამათში ერთი აწ განსვენებული ნიკოლოზ ზურაბის ძე ჭავჭავაძე იყო. გვეცლებიან ჩვენდა საუბედუროდ ხელიდამ ესენი და ჩვენდა საუბედუროდვე მომდევართ ველარა ვხედავთ, მიდიან და აღარავინ მოდის მათდა სამაგიეროდ და აი რაშია უბედურება.

ბევრმა არ იცის, რა გულ-უხვად გაუსტუმრებია აწ განსვენებულს ღარიბნი და უნუგეშონი, როცა მისთვის გაუწვდიათ ხელი და როდის არ გაუწვდიათ? ბევრმა არ იცის, რამდენისათვის შემწეობა აღმოუჩენია, არამც თუ მართო ფულით, რომელსაც ერთობ არა ჰზოგავდა გაჭირვებულთათვის, არამედ სიტყვით, დახმარებით, შუამდგომლობით, საცა ჯერ არს. ბევრნი მის მიერ ნუგეშცემულნი ტირილით და გლოვით გაცილებენ მისს კუბოს და უანგარო ცრემლს დაჰღვრიან მის საფლავზე, ბევრნი აწ უნუგეშოთ შთენილნი იტყვიან: „ღმერთო, წაგვართვი ჩვენი პატრონი და ნუგეშმცემელი და სამაგიეროთ-ლა ვის გვაძლეო!“

გაზეთ „კავკაზში“ 1897 წ. პოტომ დაბეჭდა შემდეგი:

„კიდევ ერთი სამწუხარო დანაკლისი განიცადა ძველ კავკასიელთა ოჯახმა. წლითი წლობით მცირდება იგი რაოდენობრივ და აკლდება მას ბაშკადიკლარის, ქიურუჯ-ღარას, ახალციხის და ჩოლოქის გმირები; ამ სახელოვან ოჯახს ეკუთვნოდა განსვენებული ნიკოლოზ ზურაბის ძე ჭავჭავაძე, რომელმაც თავის სისხლით ჩასწერა რამდენიმე გმირული ფურცელი ჩვენი სამშობლოს სამხედრო ისტორიაში, მაგრამ მან უფრო მეტად ისახელა თავი, როგორც ჭკვიანმა და რკინისებური ნებისყოფით დაჯილდოვებულმა ადმინისტრატორმა, რომელსაც უნდა უმაღლოდნენ დაღესტნის ხალხები.

ასეთ ადამიანებს თავისი ბიოგრაფები უნდა ჰყავდეს, მათი საქმენი ღირსნი არიან შესწავლისა.

რა შეიძლება თქვა იმ ნეკროლოგში, რომელიც ეყრდნობა მხოლოდ მშრალ ფორმულარის სიას, მასში ჩამოთვლილ სამსახურებრივ ცვლილებებს, ჯილდოებს და დაწინაურებებს, ეს მხოლოდ ჩანასახია და თვითეული ნაწილი ცხოვრების სინამდვილიდგან ამოგლეჯილ ინტერესით სავსე პოემისა, აი მოკლე ჩამოთვლა, განსვენებული ნ. ზ. ჭავჭავაძის სამსახურებრივი მოღვაწეობის ნუსხა:

ნ. ზ. ჭავჭავაძე დაიბადა 1830 წ. ს. ყვარელში, განათლება მიიღო თბილისის გიმნაზიასთან არსებულ პანსიონში, 16 წლიდან შედის კახეთში დაბანაკებულ ქართულ მილიციაში, რომელიც გუშაგად ედგა მაშინ კახეთს.

შეიძლება ვთქვათ, რომ მას ფეხი არ გამოუდგამს უზანგოდან, მთელი შვიდი წელიწადი, განუწყვეტლივ დალესტინის მთებში ებრძოდა ამავე მთებიდან კახეთზე მოულოდნელად თავდამსხმელ მტაცებლებს.

კახეთი მამინ ვულკანზე დაშენებულ მხარეს წარმოადგენდა. გავიდა დრო, ბოლო მოეღო სისხლისმღვრელ შემოსევებს, მთელი ქალაქების ნგრევას და ქრისტიანთა ოჯახების ასობით ტყვედ წაყვანას, მაგრამ ყაჩაღობა და თავდასხმები მაინც გრძელდებოდა, მიუხედავად ჩვენი კორდონების სიფრთხილისა, გადურებოდა მზე დასავლეთისაკენ თუ არა, კახეთის მოსახლეობა მაგრად ჰკეტავდა სახლის კარებს და ფანჯრებს, როგორც ტყის ნადირი, ისე დარბოდა და დავლას ეძებდა ლეკი დაცარიელებულ მინდვრებში.

ზაფხულის საღამოები და მისი მშვენიერი ღამეები მტრის მოლოდინის შიშში ტარდებოდა.

გარემოება უფრო უარესდებოდა შემოდგომის ყრუ და გრძელ ღამეებში, როდესაც შავი ნისლი იყო ირგვლივ ჩამოწოლილი.

ჩვენ კორდონებს სრულებით არა ჰქონდათ მოსვენება, ისინიც ნადირივით დარბოდნენ და დაეძებდნენ მტარცველ ლეკებს.

ლეკები დავლაზე იყვნენ გამოსული, კორდონები ხაზს იცავდნენ. ნიკოლოზ ზურაბის ძე მილიციის ერთი საუკეთესო მოჯირითეთაგანი იყო, მისი დევ-გმირული შეხედულება მოუწოდებდა განსაცდელისა და ვაჟკაცობისაკენ, კავკასიის გამოჩენილი გენერლები: ჩილიაევი, ბელგარტი და გრიგოლ ორბელიანი ერთხმად აღიარებენ მის სიმამაცეს და გამბედაობას, ამ ხნის განმავლობაში მან სამი ჩინი მიიღო, ბრძოლაში და სიმამაცის გამოჩენაში.

1853 წ. იწყება ომი თურქეთთან, ნიკოლოზ ზურაბის ძეს მიჰყავს იქ სახელოვანი თელავის ასეული.

1854 წ. 4 ივნისს ჩოლოქთან ბრძოლაში დიდათ ისახელა თავი ამ ასეულმა და გიორგის დროშა მიიღო, ნ. ზ.-ძემ სამი ჭრილობა მიიღო და წარჩინებისათვის გადაყვანილ იქნა კაზახთა ლეიბ-გვარდიის ბოლქში. მიუხედავად ამისა, ის კავკასიაშივე რჩება და შემდეგ წელში მონაწილეობას იღებს თავის სამშობლოს კახეთის დაცვაში.

კასპიის მხარის ჯარების სარდლად ინიშნება გრიგოლ ორბელიანი, უკანასკნელი დიდათ აფასებს ნიკოლოზ ზურაბის ძის გამოცდილებას და თავისთან იწვევს სამსახურში დალესტინში.

იქ ის მონაწილეობდა სალათავის აღებაში, ლუნიხის იერიშში, რისთვისაც დაჯილდოებული იყო ორი ჩინით და მიეცა წმ. ვლადიმი-

რის მე-4 ხარისხის ორდენი ხმლებით და ბანტით, შემდეგ იწყება მისი ადმინისტრაციული მოღვაწეობა, ასე მაგალითად:

1859 წ. დაინიშნა დარლოს ოლქის მმართველად.

1865 წ. პოლკოვნიკის ჩინით დაინიშნა შუა დაღესტნის სამხედროთა უფროსად. **სტატიის მოცულობა** შეუძლებლადა ჰხდის რაიმე ვთქვათ მისი ადმინისტრაციული საქმიანობის შესახებ, მაგრამ უნდა აღვნიშნოთ, რომ მტრის შიშის ძრწოლით შეპყრობილი მოსახლეობის სწრაფად გადასვლა მშვიდობიან ცხოვრებაზე გვიჩვენებს, რომ მას შეუძლიან სვლა კულტურისა და პროგრესისაკენ, თუ გამოცდილი და მზრუნველი მმართველი ეყოლება.

ყველა ამან გენერალ-მაიორის ჩინი მოუბოვა.

მისი მშვიდობიანი საქმიანობა ორჯერ დაირღვა საომარი გარემოებით, 1863 წელში მონაწილეობას იღებს ზაქათლის ოლქის ლეკების დამშვიდებაში.

1876 წელს სამხედრო გუბერნატორის თანამდებობაზეა და ამავე თანამდებობაზე მოასწრო 1877 წლის კომპანია, ივნისის თვეში მოულოდნელად იყო გაწვეული მოქმედ კორპუსში, სადაც მას ჩააბარეს ბრძანება კავალერიის დივიზიის მიღების შესახებ, მაგრამ ერთი თვის შემდეგ მას ისევ განჯაში ვხედავთ, რადგან როგორც გამოცდილი უფროსი, საჭირო შეიქნა ის იქ იმ აჯანყების ჩასაქრობად, რომელმაც მოიცვა მთელი დაღესტანი და ნაწილობრივ განჯის გუბერნიაც; ნიკოლოზ ზურაბის ძემ რკინისებური ხელით დაიმორჩილა, მაგრამ მდგომარეობა ისე გართულდა, რომ მეფის მოადგილე დიდმა მთავარმა ბრძანება გასცა ჩაებარებინა მას განჯის გუბერნიის მმართველობა გენერალ მამაცაშვილისთვის, თავისი რაზმით წასულიყო სამურის ოლქში ნუხისაკენ და გაენთავისუფლებინა ახტი, რომელიც იყო მემბოხეთა მიერ ალყა შემორტყმული; ნიკო ჭავჭავაძემ გადაიარა თოვლით მოცული საღავათის 11,6000 ფ. სიმაღლის მთა და გაანთავისუფლა ახტის ციხე, რისთვისაც ჯილდოდ მიიღო ბრილიანტებით მოოჭვილი ოქროს ხმალი.

დეკემბერში დაბრუნდა განჯაში და შეუდგა გუბერნიის მართვას, 1880 წელს ნიკოლოზ ზურაბის ძე დაინიშნა დაღესტნის ოლქის უფროსად და როდესაც კავკასიის მხარეში შემოღებულ იქნა სახალხო მმართველობა, მას სამხედრო გუბერნატორი ეწოდა; ამ თანამდებობაზედ დარჩა ვიდრე დაინიშნებოდა ომში დაჭრილთა კომიტეტის წევრად. უკანასკნელი მისი ჯილდო იყო კავალერიის გენერლის ჩინი და „წმ. ალექსანდრე ნეველის ორდენი“.

ნიკოლოზ ზურაბის ძე დასაფლავეს ს. ყვარელში, თავისივე აშე-

ნებულ ივანე ნათლიმცემლის ეკლესიაში; როდესაც მიემგზავრებოდნენ, სოფლები ვეგებოდნენ და ხელით მიახვეწებდნენ, ერთი სოფელი მეორეს სცვლიდაო; ერთი ყვარული გლეხი გეგენა (გვარი არ მახსოვს) მიაბობდა: მე პატარა ვიყავიო და საქონელს ვედევქიო, იქ სადაც ეხლა ფატმასურის მეურნეობაა, იქ იყო მინდვრები და საქონელს იქით ვერეკებოდით სამოვარზე, იქვე მიდიოდა ახალ-სოფლის გზა, ეს გზა დაღესტანზედაც გადადიოდა, ერთ ღღეს მე დავინახე, რომ ამ გზაზე ცხენებით კარგა ჩაცმული ლეკები, ზურგზე ყბალახ-გადაგდებული, ზოგი ნაბღიანები მოდიოდნენ, მთელი ღღეს საღამომდის არ გამოლუქლან, სულ მოდიოდნენ და ამბობდნენ— დიდი ნიკო ჭავჭავაძე მოკვდაო და იმას ჰპარხავენო.

ერთხელ, დიდ მთავართან ქალაღღის თამაშობის დროს, შეემჩნია დიდი მთავრის ძმის მხრივ რაღაც უწესობა, მაშინვე ქალღღები მაღიღაზე დაეყარნა და მეორე ღღეს სეკუნღანტები გავგზავნა და ღღელში გამოეწვია, ეს ამბავი დიდ აურზაურს გამოიწვევღა, ამისათვის დიდი მთავარი, მეფისნაცვალი ჩაერღა და დამნაშავეს ბოღღში მოახღვეინა, და ერთმანეთი შეარღვეს; ამის სახსოვრათ დიღმა მთავარმა მიართვა ნ. ზ.-ღეს ოქროს სათუთუნე დიდი ზურმუხტის თვღით.

ხელმწიღეს გადაღსახღებინა წინათ ციმიბირში ერთი ლეკის სოფელი აჯანყებისთვის; როდესაც ნ. ზ.-ღე დანიშნეს დაღესტნის გუბერნატორად, ჩაერღა იმათ მღგომარეობაში, იმღენს ეცაღა, იმღენი მიწერ-მოწერა გააჩაღა, რომ მეფეს ეპატეღებინა და დაებრუნებინა თავის სამშობლოში. ისინი მეფემ შეიწყნარა და მთელი სოფელი დააბრუნა.

ისინი რომ დაბრუნებულღყვნენ, პირვეღად ნიკო ჭავჭავაძესთან მივიღღენო — გვიამბობღღენ იქ დამსწრენი, გულსახუყებელი სანახავი იყო, როცა ნიკოლოზ ზურაბის ძეს მოახსენეს, რომ ციმიბირიღან დაბრუნებულღებს შენი ნახვა უნღათო; როცა ნიკო გასულიყო და იმათ დაენახათ თუ არა ნიკო, მთელი ხაღხი დაეშვნენ მუხღებზე, დიღღით პატარამღღის და ატირებულღები უხღდიღღენ მაღღლობას. ზოგი ახაღგაზრღა დაბერებულღყო, ყვეღას ენა შეესწავღათ და სხვა და სხვა ხეღობა, ზოგი ზეინკალი გამხღდარიყო, ზოგი ხარაზი, ზოგი ღღურგალი; ნიკოლოზ ზურაბის ძეს ყვეღასათვის ეპატრონა და მიეცა საშუაღება თავიანთ ქვეყანაში მოწყობიღღყვნენ. იურის გარღდა, ნ. ზ.-ღესთან იყვნენ კახეთიღან წაყვანიღღი ზოგი ნათესავების, ზოგი ნაცნობების შვიღები, იმათ თავისთან აცხოვრებღა და სასწავღებელში ზრღიღა თავის ხარჯზე. ხშირად ეპატიჟებღდა ლეკე-

ბის დარბაისელ პირებს, ნაიბებს, იმათთან საუბარში არკვევდა იმთავითვე გაჭირვების მიზეზებს, რის შემდეგადაც მიიპატიებდა სადილზე და გაუმასპინძლებოდა.

* * *

ერთ წელიწადს მთელ კახეთში და, განსაკუთრებით ყვარელში, დიდი გვალვა დადგა, ყველაფერი გახმა; ყვარელში ყველაფერი მთელი ზაფხულის განმავლობაში ირწყვება და მორწყვას დაჩვეული მცენარე კი ვერ იტანს დიდხანს უწყლობას. ღურუჯი სულ გაშრა, ასე გაიარა მთელმა ზაფხულმა აგვისტოს გასვლამდის.

ერთ აგვისტოს დილით საშინლათ ჩამობნელდა, ესე იქნებოდა საათის ექვსი, არვის ახსოვს, რომ ესე ჩამობნელებულიყოს, გარშემო აღარაფერი ჩანდა, დაიწყო საშინელი კოკისპირული წვიმა, ეგონებოდა კაცს კასრებით ასხამენ წყალსაო, თან ამას მოჰყვა საშინელი ჭექა-ქუხილი და განუწყვეტელი ელვა, ისეთი ხმაური იყო, გეგონებოდათ ზარბაზნებს ისვრიანო, თან ქარი ანგრევდა იქაურობას, ამას მოჰყვა ხალხის საშინელი ხმაური, შორიდან რომ დაიძახეს: თავს უშველეთ, ღურუჯი გადმოვარდაო, ამას მოჰყვა ზარების გამაყრუებელი რეკვა, ამ ხმაურზე ადამიანს თმა ყალყზე უდგებოდა. გავიქეციტ ღურუჯისკენ და რას ვხედავთ: იქ კი აღარ მოდის ღურუჯი, საცა მუდამ შოდოდა, გზა უცვლია და შუა გზაზე მოგორავს რაღაც საშინელება, მთელი მთა ტალახისა, რომელიც მოაგორებს ოთახის ტოლა ლოდებს, სახლებს, ხეებს; ხალხი გამორბოდა, მთლად ტალახში ამოსვრილი და უკან მოსდევდა ეს ჯოჯოხეთი. მთავარი ქუჩა სულ აღარ ჩანდა. გამორბოდნენ დედაკაცები ბავშვებით ხელში. შემოგლეჯილი ტანსაცმელით, უთავბოლოდ, ვეღარ პოულობდნენ შიშისაგან გზას, ვისაც აზვირთებული ტალახით მონაგორი ლოდი დაეხლებოდა ფეხებში, იქვე იქცეოდა, ვინც დევცემოდა, ადგომას ვეღარ ასწრებდა, რადგან სქელი ტალახი ერთს წუთს ქვას და ლორღს ზედ მიაყრიდა; ვინც ასწრობდა და ნაპირს გამორბოდა ადამიანს აღარა ჰგავდა, აბურძგნულ თმაში ტალახი და მთელ ტანში გარჭობილი ფიჩხის ნამტვრევები, ტანიდან ჩამოსდიოდათ სისხლი და ტალახში ერეოდა; მორბოდნენ ღრიალით და ძროხასავით ბლაოდნენ, შველას თხოულობდნენ, უკან მისდევდათ სქელი ტალახი და დიდი ქვებით სავსე მდინარე ღურუჯი. სამოცდაათზე მეტი ადამიანი იმსხვერპლა ღურუჯმა, რადგან ეს იყო აღრე

დილით, ხალხი ჯერ არ იყო გასული სამუშაოდ. თითქმის ყველა დან-
გრეულ სახლში პოულობდნენ გვამებს.

ჩვენი მხარე გადარჩა, ჩვენი სახლი სულ არ დაზარალებულა,
დაიწყო თუ არა ეს საშინელება, იური პირველი გაიქცა იქითკენ,
ჩვენ, ქალებიც გავეშურეთ, მიშველება ვერ შეგვეძლო, მაგრამ
მაინც იმ დროს ხალხთან გვინდოდა ვყოფილიყავით. იური დაზარა-
ლებულებს ჩვენს სახლში გზავნიდა და იქ ვათავსებდით. ჩვენ არ
დაგვავიწყდება ის საშინელი სურათი, რაც მე მაშინ ვნახე. მდინარის
სვლა უკვე შეჩერებულიყო, რამდენიმე მეტრის სიმაღლეზე სქე-
ლი შავი ტალახი იდო შიგ, დიდი ლოდები, ზოგი მსხმოიარე ხილის
ხეები, ფიჩხები, მთიდან ჩამოტანილი სქელი მორები, სახლის ფიც-
რები და კედლები სახლისა საძირკვლიანათ მოგლეჯილი, ალაგ-ალაგ
ადამიანის გვამები.

ვინც გადარჩენილიყო, საშინელი სანახავი იყვნენ, დაგლეჯილი
ტანისამოსით, ზოგი საცვლის ამარა, მთელ ტანზე ხიჭვები შერჭ-
მული, საშინელი თვალები ძილში მოელანდებოდა კაცს.

მთელი ჩვენი სახლი სავსე იყო იმ უბედურებით, რადგან მაშინ
იქ ახლო-მახლო არ იყო ექიმი, ჩვენ საჩქაროდ გამოვიწერეთ თე-
ლავიდან. დაჭრილები იწვნენ დიდ დარბაზში და ჩვენ, როგორც
ვიცოდით, ვბანდით ჭრილობებს, და ვუხვევდით, რადგან არ იყო
ბინტები, ვხვედით ზეწრებს, დივანზე, სასადილოში, მალა სარ-
თულში, სადაც კი შეიძლებოდა ვათავსებდით ხალხს. მაშინ ყველგან
ღაშრა წყალი და ჩვენ ვაზიდინებდით მეურმეებს კასრებით, ხალ-
ხისთვის და საქონლისთვის კუხს წყაროდან. დედაკაცებს პურს ვაცხო-
ბინებდით, რადგან ყველას კვება უნდოდა; ჩვენი თონე რომ არა
ჰყოფნიდა, მეზობლის თონეზეც ვაცხობინებდით, გავგზავნეთ ველის-
ციხეში, რომ დეპეშები გაეგზავნათ ყველგან. სოფლის სათავეში
იყო ორკლასიანი სასწავლებელი, იმ სასწავლებლიდან გამოდიოდნენ
კარგა მომზადებული მეურნეები — ვაზის მყნობა, ვენახის მოვლა,
მეხილეობა, ხეხილის მყნობა, მეფუტკრეობა და სხვა წვრილმანი
ხელოსნობა, რაც საჭიროა ოჯახში, აქ კარგა ჰქონდათ შესწავლილი
ხუთი წლის განმავლობაში.

იმ ზაფხულს, როცა დურუჯი გადმოვარდა ჯერ სწავლა არ იყო
დაწყებული, მაგრამ სასწავლებელში დარჩენილიყო ცხრა ბავშვი,
ზოგი შორიდან იყო, ვერ წავიდა, ზოგი უღედამამო იყო, ობლები,
ზაფხულში ისინი კარგა მოკეთდნენ, რადგან კვება უფრო კარგი ჰქონ-
დათ, თან ხილი რამდენიც უნდოდათ, სასწავლებელს ჰქონდა შესა-

ნიშნავი ხილის ბაღი, თან მასწავლებლებიც და დირექტორიც თოქმის სულ თითონ აჭმევდნენ, რადგან ყველა მათგანს თავიანთი პატარა მეურნეობა ჰქონდათ ჯამაგირის გარდა და კარგა ცხოვრობდნენ. დილით ეს ბავშვები ყოფილან ეზოში, როცა დაინახეს, რომ დეურჯმა იმათი სკოლის გალავანი გადმოანგრია, სხვა მხარეზე გაიქცნენ, რომ სადაც წყალი არ მოდიოდა, გალავანზე ასულიყვნენ, რადგან ის გალავანი მაგრად იდგა და ასე გადაერჩინათ თავი; ორი, სულ პატარები, მაშინვე ზევით შეესხათ, მაგრამ ამ დროს სხვა მხრიდან შევარდნილ ტალახს იმავე გალავნის ძირში მიენაშნა შვიდივე მოწაფე, მარტო ორი გადარჩა, ისიც ისეთი შეშინებულები, რომ ავად გახდნენ და ძლივს-ღა გადაარჩინეს.

რაკი ქვეყანამ გაიგო ყვარლის დაღუპვა, მთელი ხალხი მოდიოდა და მოდიოდა სანახავად, თან მოჰქონდათ შემოწირულება, ვისაც რა შეეძლო, ფული, ტანისამოსი, ჩვენ დავაარსეთ კომისია და მთელი დღეს ვფრთხილებდით პურს, ფულს, ტანსაცმელს, ილიას მეუღლემ ოღლა ჭავჭავაძემ ცალკე გამოგზავნა დიდძალი ტანსაცმელი ხალხისათვის დასარიგებლად.

თვითონ ილია ძალზე შეწუხებული იყო.

ხალხი საშინლად ჰღელავდა, ამბობდნენ — უნდა გადაესახლდეთო, ზოგი შილდას აპირებდა მიკედლებას, ზოგი ახალსოფელს. იურიმ აღარ იცოდა რა ექნა, ვერ წარმოედგინა, რომ ყვარელი მოსპობილიყო, მაშინ გამოიღო თავი, დადიოდა ხალხში და არწმუნებდა, რომ შეიძლებოდა ამისთანა უბედურების თავიდან აცილება, თუ ჩვენ ავაშენებთ დამბებს, როგორც ეს ევროპაში არისო, კარგა დრო და დიდი ცდა დასჭირდა იურის და ლონგინოზ ნიკოლოზის ძე ზაუტაშვილს, რომ ეს აზრი ხალხში გავრცელებულიყო. ბევრი ყაყანის შემდეგ ბოლოს გადასწყდა, რომ სოფელი ისევ ყვარელში დარჩებოდა და ხალხი არსად არ გაიხიზნებოდა, მხოლოდ ფული უნდა სოფელს გამოეღო, რომ სიმაგრეები აშენებულიყო.

შეადგინეს ანგარიშები და აღმოჩნდა, რომ მთელი დამბების ხარჯი იქნებოდა შვიდი ათასი თუმანი. სოფელს შეეძლო ნახევრის გადახდა, ნახევარი კი მთავრობას უნდა ეკისრა.

ამის გამო იურიმ აირჩია დარბაისელი გლეხკაცობა და მთელი კომისია რამდენიმე კაცისა და იურის ხელმძღვანელობით გაემგზავრნენ თბილისისკენ; ცხადია, ისინი პირველ რიგში ილია ჭავჭავაძეს მიადგნენ. დიდის ცდისა და ილიას და იურის თხოვნით მთავარმართებელმა ვორონცოვ-დაშკოვმა მიიღო კომისია და როცა დაწვრილ-

ბით გაიგო როგორ იყო საქმე, მაშინვე ნება დართო დანარჩენი ფული, რაც დასჭირდებოდა ამ მშენებლობას, მიეცა მთავრობას. ამ დიდი გაჭირვების და ცდის შემდეგ დაიწყეს დამბების აშენება.

* * *

იმავე შემოდგომას, როცა ყველაფერი დამთავრდა და ხალხმა გული დაიმშვიდა, ვისაც შეეძლო სახლების კეთებაც დაიწყეს და არ გაუვლია სამ-ოთხ წელიწადს, რომ ყვარელი გაიზარდა, ისე მალე მიივიწყეს ის საშინელი წარღვნა.

ერთხელ, როცა ჩვენ საპატიო სტუმრებს ველოდით, გვჭირდებოდა კარგი მზარეული, რაკილა, იმ დროს ყვარელში სხვა არავინ იყო, ჩვენ დიდის თხოვნით მზარეულად მოვიყვანეთ ილიასთან გაზრდილი და იმათთან ნამსახური ლაზარე ღონიაშვილი, რომელიც ძლივს დაგვთანხმდა, რადგან მოხუცი ცოტათი დაავადმყოფებული იყო და თბილისიდან დასასვენებლად ჩამოსულიყო ყვარელში.

ლაზარე ღონიაშვილს ყვარელში ჰქონდა სახლ-კარი და პატარა ვენახი, ილია ჭავჭავაძის ვენახის ახლოს.

ლაზარე დიდი პატივისმცემელი იყო იურისა, ამისათვის უარი ვეღარ უთხრა. ლაზარე იყო ილიას მამის ნაყმევი და იზრდებოდა ილიას ოჯახში, როგორც შინამოსამსახურე, შემდეგ, როცა ილია ცალკე ცხოვრობდა, მაშინაც სანამ შეეძლო, მზარეულად იყო ილიასთან.

ერთ საღამოთი ლაზარემ მე და იურის გვიამბო შემდეგი:

„მე და ილია ერთი ხნისა ვიყავით და ძალიან მეგობრობა გვქონდა ერთმანეთში, სულ ერთად დავრბოდით, ვთამაშობდით, უჩემოდ არსად წავიდოდა. თუ სადმე წაიყვანდნენ, უთუოთ მეც თან წამიყვანდა. ერთხელ ილიამ მითხრა — მოდი, მე და შენ ყაჩაღად წავიდეთო. მე დავეთანხმე, გამიხარდა კიდევ, ავიღეთ გუდა, ჩავაწყეთ შიგ პური, ყველი, ხილი, წყლისთვის პატარა კოკურა წავიდეთ, გავაკეთეთ ხის თოფები, ხანჯლები და ერთ დილით ადრე ავდექით და სახლიდან გავიპარეთ.

წვედით ტყეში, კუდიგორასთან, ავირჩიეთ ერთი კარგი ადგილი და რაც წადებული გვქონდა, ერთ ბუჩქის ქვეშ შევიჩახეთ, ჩვენ შეგუდექით მწვანე ტოტების მოგროვებას, გავაკეთეთ ფანჩატური და შიგ დავაწყეთ ჩვენი ბარგი, გუდა კი ჩამოვკიდეთ ხეზე, მოვკრიფეთ ფიჩხები და გარეთ დავანთეთ დიდი ცეცხლი; მიუთუჯექით

ცეცხლს და დაგიწყეთ ლაპარაკი იმაზე, რომ ტყეში ვიცხოვრებთ და შინ აღარ მივალთ, ჩვენ ხომ ნამდვილი ყაჩაღები ვიყავით, თოფებიც გვქონდა, ხანჯლებიც და გულდაში საჭმელიც. ილიამ ზღაპრები იცოდა ყაჩაღებზე და გატაცებით ლაპარაკობდა და ისე აბრიალებდა თვალებს, თითქოს ენახოს ისინი, მე ვუსმენდი და ხანდახან ვკითხავდი რასმეს და ისიც ისე მიპასუხებდა, თითქოს ნამდვილი ყაჩაღი ყოფილიყოს“.

* *

1913 წელს, იმ ხანებში, როცა „თავისუფალი თეატრი“ ყალიბდებოდა, მე ელენე ჭავჭავაძესთან ვიყავი მოსკოვში, სადაც დავრჩი მთელი ექვსი თვე.

კოტე მარჯანიშვილი ნათესავი იყო იურისა და ელენესი, ბავშვობიდანვე ერთად შეზრდილები და დიდი მეგობრები იყვნენ.

მარჯანიშვილების სახლი და ჩვენი სახლი ყვარელში მეზობლად იყო, ჩვენი სახლიდან რომ ელაპარაკებოდნენ, იქიდან პასუხობდნენ, ისე რომ ის დიდი კაკლის ხე, რომლის ნახევარი ტოტები ჩვენს ეზოს ნაწილობრივ ჰფარავდა და ის ძველი, ხავსით დაფარული გალავანი, რომელიც ორ ეზოს ჰყოფდა, ეხლაც არის.

ეს ორი ოჯახი სულ ერთად იყვნენ, ჭავჭავაძეებს არც ერთ თავის მეგობრებთან არა ჰქონდათ ისეთი ერთობა, როგორც მარჯანიშვილებთან. კოტეს მაშინათვე უყვარდა წარმოდგენების გამართვა — მიაშობდა იური — ბავშვები ხან როგორ მოვირთვებოდით, ხან როგორაო; დედა კიდევ როიალზე უკრავდა და ჩვენ ერთმანეთს ვეცილებოდით ვინ უფრო კარგად იტყვის ლექსს ან ზღაპრსაო. მე დალესტნიდან რომ მოვდიოდი, ბევრი სხვა და სხვა ფერის „ჩერკესკები“ მომქონდა, მოვირთვებოდით მე და კოტე ქართულად, თან მხრებზე ყაბალახი გვეკიდა და თეთრი ბატკნის ქუდები თავზე გვეხურა, შევსხდებოდით ცხენებზე და ყვარლის გარშემო დავაჭენებდითო. შორს კი არ გვიშვებდნენ ჩვენი პატრონები, თორემ იქნება თელავამდისაც გვეჭენებინა ცხენებიო. ჩვენი ბავშვობა მომავონდაო — მიაშობდა იური, — როცა თეთრ „ჩერკესკაში“ გამოწყობილმა კოტემ კალოუზნის ეკლესიაში ჯვარი დაიწერა, ისევე უხდებოდა ჩოხა როგორც ადრე, ყმაწვილობაში რომ მოვირთვებოდითო.

კოტე მარჯანიშვილმა დიდი ხნის ოცნება აისრულა და დააარსა „თავისუფალი თეატრი“, ამ საქმეში ელენეს ქმარმა, ვასილ პეტრეს

ძე სუხოლოლსკიმ არ დაიშურა ფული და იმის ხარჯით შეუდგა ამ თეატრის დაარსებას; ვის არ ახსოვს მოსკოვში ის შესანიშნავათ განხორციელებული პიესები, როდესაც კოტეს ნიჭმა უმაღლეს წერტილამდის მიაღწია.

რაკილა მე იმ დროს ვცხოვრობდი ელენესთან, როდესაც ეს თეატრი შენდებოდა, კოტეს ხშირად ვხედავდი, ის ხშირი სტუმარი იყო ჩვენი. თეატრის სულისჩამდგმელი ფინანსების მხრივ, როგორც ვთქვი, იყო სუხოლოლსკი. რამდენი ჩაგონება და ლაპარაკი უხდებოდა ელენეს, რომ თავის ფულისმოყვარე ქმრისთვის ის ფული დაეხარჯინებინა, რაც სჭირდებოდა უსახლვრო ფანტაზიის მქონეს და დაუზოგავად მხარჯავს კოტეს.

კოტე და ელენე სულ ერთად მუშაობდნენ, ერთად დადიოდნენ სახელოსნოში, სადაც მზადდებოდა თეატრისათვის ყველა საჭირო ნივთი.

მთელი თვე მოუხდნენ სავარძლების ყალიბის გამომუშავებას და მართლაც ისეთ სავარძლებს, როგორც იყო იმ თეატრში, ძნელად ნახავდით — ყავისფერი ძვირფასი ტყავით გადაკრული, ჩასაჯდომი რბილი, მკლავების დასაყრდნობით — ამ სავარძელში რომ კაცი ჩაჯდება, ადგომა აღარ მოუხდებოა, ამბობდა კოტე.

ლოყები არ იყო ორის მეტი, როცა ამის შესახებ თეატრის მესვეურებს შევეკითხებოდით, გვიპასუხებდნენ — „ჩვენ გვინდა უფრო ხალხი ესწრებოდეს ამ წარმოდგენებს, სანამ ლოყებში მოსიარულე მდიდრები“.

ფარდის კერვას ხომ თან გადაჰყენენ, თუ მკერავები არ მოეწონებოდათ, მაშინვე გამოსცვლიდნენ, ისეთს მოიყვანდნენ, როგორც კოტეს უნდოდა; — ფარდა ძალიან დიდხანს იკერებოდა და ძალიან ბევრი ფული დაჯდაო, ამბობდა ელენე.

ესლა ის ფარდა მარჯანიშვილის თეატრშია, ელენე სუხოლოლსკიამ გადმოიტანა თბილისში მოსკოვიდან, ბევრი წვალების შემდეგ, რადგან არ აძლევდნენ. „თავისუფალი თეატრის“ დაარსება სუხოლოლსკის დაუჯდა შეიდი ათასი თუმანი ოქროთი.

* * *

„თავისუფალი თეატრის“ პირველი წარმოდგენა იყო „სოროჩინის ბაზრობა“. ბევრი დრო და შრომა დასჭირდა კოტეს, სანამ ხარებს მოაყვანიებდა უკრაინიდან და სანამ შეაჩვევდა სცენაზედ გამოსვლას. ხარ-ურემი შემოპყავდათ სცენაზე. არც ერთ წვრილმანს არ გამოსტო-

გებდა კოტე, რომ ყველა არ გაეშინჯა, რამდენი დრო მოანდომა იმ საზამთროების არჩევას, რომელიც ხელოვნურად გააკეთებინა სცენაზე დასაწყობად. მიკვირდა, როგორ ახსოვდა ეს ყველაფერი კოტეს!

ელენემ წამიყვანა ერთ რეპეტიციაზე (ელენე ყოველთვის ესწრებოდა), აქამდის თვალ-წინ მიდგა თმაგაწეწილი, გაანჩხლებული, მუშტებდაკუმშული კოტე, იმისი ჩხუბი, იმისი ყვირილი, ეს სულ მსახიობებისადმი, ხელში მათრახი რომ სჭეროდა, უცემელი ერთი არ გადაურჩებოდა; ფეხი ისე არ გადაედგათ, როგორც ის იტყოდა, ან კიდევ იმ კილოზე არ გამოეთქვათ ესა თუ ის წინადადება, კოტე მოთმინებას დაჰკარგავდა, იმის შიშით ყველა კანკალებდა რეპეტიციების დროს. მე და ელენე ლოჯაში ვისხედით და იქიდან გულის ფანცქალით ვადევნებდით ჟვალს, თან ის მსახიობები გვეცოდებოდა, უფრო კი კოტე.

რეპეტიცია რომ გათავდა, ჩვენ თავისუფლად ამოვისუნთქეთ, რომ შემხვეწნოდნენ, მეორედ მე კოტეს ჩატარებულ რეპეტიციას არ დავესწრებოდი, იმდენი განვიცადე იმ ცოტა ხანში.

ამ დროს კოტეც შემოვიდა ჩვენთან ლოჯაში, სულ ოფლში გაწურული, სირბილისგან და მეტის მეტი დღღვისაგან, ის ჩაეშვა სავარძელში და რამდენიმე წუთს ხმა არ ამოუღია; ამისთანა ხასიათის პატრონი, რასაკვირველია, დიდხანს არ იცოცხლებდა და გენიალურ ნიჭს უდროოდ დაუკარგავდა ქართულ სცენას. დიდხანს მზადდებოდა ეს პირველი წარმოდგენა, ბევრი ფულიც იხარჯებოდა. დღეს რომ კარგი იყო ეს თუ ის სცენის მოწყობილობა, ხვალ კოტეს აღარ მოსწონდა და თავიდან უნდა დახარჯულიყო ამაზე ფული. სუხოროლსკი ფულის ჩეკების გამოწერას ვეღარ ასდიოდა, სულ ახალი მოულოდნელი ხარჯებისათვის, ამის გამო სულ ცუდ გუნებაზედ იყო და ბუზღუნებდა.

ჩვენი მთელი ოჯახი, დაწყებული კარის მცველისაგან, სამინლად ვღელავდით, მით უმეტეს, რომ გაზეთები ბევრს სხვა და სხვა სენსაციურ ამბებს და ჭორებს ავრცელებდნენ ამ თეატრის ირგვლივ. ტელეფონი ჩვენ ბინაზე რეკავდა ყოველ წუთს, ყველა ნაცნობი და უცნობი ბილეთებს თხოულობდნენ, ბილეთები კი დიდი ხანია გაყიდული იყო.

იმ დროს იქ მოლარედ „თავისუფალი თეატრისა“ იყო დეიდაშვილი კოტე მარჯანიშვილისა — სოფიო დავითის ასული აბელიშვილი.

ბოლოს წარმოდგენის დღეც დადგა.

მე აღარ გავაგრძელებ იმ შთაბეჭდილების შესახებ, რაც მაშინ

„თავისუფალმა თეატრმა“ დასტოვა საზოგადოებაზე, რადგან მაშინ-
დელი გაზეთები სავსეა რეცენზიებით.

ეს პეესა მერმეც ხშირად იდგმებოდა და თეატრი ყოველთვის
სავსე იყო ხალხით და ბილეთები ათი დღის წინ იყიდებოდა. ამ პი-
ესას მოჰყვა „მშვენიერი ელენე“ და სხვ. მოსკოვში ჩვენი ყოფნის
და კოტეს მუშაობის შთაბეჭდილებები წარუშლელია ჩემს მეხსიერე-
ბაში.

სუხოლოლსკი ხშირად ცოლს აყვედრიდა — ქართველი ხარ და
გიყვარს ფულის ფლანგვაო: „როცა ქართველ კაცს ფული აქვს ჯი-
ბეში, სულ მარტო იმაზე ფიქრობს სად და როგორ დაეხარჯოთ, ისე
აწუხებს ფულიანი ჯიბეო“. მან მთელი თავისი ქონება საქართველოში
დახარჯა, შეიძინა ყარალაშვილებისაგან სპილენძის მადანი ართანის
მთაში. ამ მამულში მისცა ერთი მილიონი. მადნის გამოყენება ვე-
ლარ მოასწრეს, რადგან უსწრო რევოლუციამ და ამრიგად დაკარ-
გეს მთელი ქონება. ბოლოს, სიბერის დროს, გადმოსახლდნენ
თბილისში მოსკოვიდან.

მე იმათ სახლში ვხვდებოდი სუმბათაშვილ-იუეინს, ის ელენეს
კარგი მეგობარი იყო, იმისთვის სასიამოვნო სალაპარაკო საგანი იყო
საქართველო, გულით და სულით სულ სამშობლოში იყო. ის იყო შე-
სანიშნავი მოსაუბრე, დიდ გეგმებს აწყობდა იმ ისტორიულ პიესებ-
ზე საქართველოს წარსულიდან, რომლის დაწერაც იმას აღარ დას-
ცალდა.

* *

ყვარელში არ იყო სამკითხველო და ყველა ჩვენთაგანი, ყვარლის
მცხოვრებლები, სულ ამაზედ ვოცნებობდით; ჩვენ სახლში კი გვქონ-
და შესანიშნავი ბიბლიოთეკა; როცა ბიძა მოუკვდათ იურსს და იმის
ძმა ნიკოს, მათ ბიძის მემკვიდრეობა გაიყვეს, იურიმ ამჯობინა აქლო
წიგნები და „აქტები“, მთელი თორმეტი ტომი; სამაგიეროდ, ნიკომ
აიღო ორი საუკეთესო ცხენი და მსუბუქი ეტლი. მთელი ყვარელი
იმაზე ლაპარაკობდა, რომ იურიმ იმის საფასური ვერა წაიღო რაო;
იურის კი ეს წიგნები თავის თავს ერჩივნა.

მე ცოტა გადაუხვიე, დავუბრუნდეთ ისევ სამკითხველოს საკითხს.
ყვარლის ინტელიგენცია სულ იმასა ვფიქრობდით, როგორ დაგვეარ-
სებინა სამკითხველო, იმ დროს სამკითხველო იყო მარტო ქვემო
მაჩხაანში. ერთხელ, როცა ახალი გუბერნატორი ეწვია ყვარელს,

ისინი ხომ ჩვენთანაც მოვიდოდნენ ხოლმე, მე ვთხოვე, ნება მოგვეცით სამკითხველო დავაარსოთ ილია ჭავჭავაძის სახლში და იმის სახელზე-მეთქი. მან, როგორც დიასახლისს, უარი ვერაფერზე მითხრა, მხოლოდ თქვა — თხოვნა გამოგზავნეთო. მეც დაუყოვნებლივ გავუგზავნე თხოვნა და დავიწყეთ ლოდინი, თან ვინც კი ნაცნობები გვყავდა, ყველას დავავალე, დახმარება გაეწიათ, რომ ნებართვა მოეცათ, ასე დიდი პროტექციით ბოლოს მომივიდა შემდეგი შინა-არსის ნებართვა: „ნება ეძლევა ელენე ივანეს ასულს ჭავჭავაძის გახსნას ბიბლიოთეკა საკუთარ სახლში. გუბერნატორი სეჩინი“. ეს ნებართვის ქაღალდი, როგორც ყველა წერილი ილიასი, იურისტთან მოწერილი, გრიგოლ ორბელიანისა — ნიკო ჭავჭავაძესთან და კიდევ ბევრი სხვა საგულისხმიერო წერილები, სულ დაიკარგა, როცა მე ყვარლიდან წამოვედი.

ამ ნებართვის მიღებამ ჩვენ ყველანი, ყვარლის ხალხი, ვინც უფრო დაინტერესებული ვიყავით ამ საქმით, აგვადფრთოვანა, მხოლოდ ეს რო ეწერა „საკუთარ სახლში“ ძალიან გვაფიქრებდა, მაგრამ მე ამას გზა ავუქციე და ილიას ბურჯში, სადაც ეხლა არის მუზეუმი, ილიასავე სახელობის სამკითხველო გავხსენით.

იმ დროს ეს შენობა ისე იყო უყურადღებოდ დარჩენილი, რომ ჩამომპალ კიბეზე ასვლაც კი საშიში იყო, სახურავი დამპალი იყო და წვიმის დროს როგორც გარეთ, წვიმა ისე ჩამოდრიდა; კედლები სულ ჩამორეცხილი იყო, ფანჯრის ჩარჩოები სულ დამპალი და არც ერთი მინა არ ეჯდა. ასეთსავე დღეში იყო დაბლა სართული. ავირჩიეთ კომისია, მე ვიყავი თავმჯდომარე, პირველ ყოვლისა, ჩვენ უნდა გვეზრუნა სახსრებზე, რომ ბინა შეგვეკეთებინა. გადავწყვიტეთ, პირველ ყოვლისა, მიგვემართა იმ ყვარლელებისათვის, ვინც აქედან იყო წასული და მსახურობდა; ყველა მათგანს მივმართეთ მოწოდებით, ამ თხოვნამ უქმად არ ჩაიარა და ყველამ მოგვაწოდა, ვისაც რამდენი შეეძლო. ყველაზე მეტი, ორმოცდაათი მანეთი მივიღეთ ვლადივოსტოკიდან, მღვდელ იმერლიშვილიდან და ა. შ. მივმართეთ სათავად-ახნაურო ბანკს, რომელმაც მოგვცა ორასი მანეთი, სავაჭრო ამხანაგობა „კახეთისაგან“ ოთხასი მანეთი; ამრიგად შევავროვეთ ფული და გავუკეთეთ რემონტი. — სახურავი შევაკეთეთ, გავუკეთეთ აივანი, კიბე, ახალი ჩარჩოები, ჩავუსხით შუშები და შევიძინეთ კარადა, მაგიდა და სკამები. დაბლა ოთახი იყო საშინლათ დანგრეული, შიგ შესვლაც არ შეიძლებოდა, ის შევაკეთეთ, გავათეთრეთ მთელი კედლები, მალა ოთახიც ისე შევაკეთეთ, რომ შიგ ცხოვრება შეიძლებოდა და ჩვენ შიგ მოვათავ-

სეთ დარაჯი, იმას უნდა შეენახა სუფთად შენობა და ეზო, რაც წინ, ბურჯის გარშემო იყო. მივმართეთ წ. კ. გ. ს, იმათ გამოგვიგზავნეს ილიას დიდი სურათი, რომლის ჩარჩო გააკეთა მიხა მანძულაშვილმა, წ. კ. გ. საზოგადოებამ გამოგვიგზავნა სხვა სურათებიც მწერლები-სა, გამოვიწერეთ ყურნალ-გაზეთები.

ესე მოეწყო პირველი სამკითხველო ილიას სახლში, ილიასავე სახელობისა; ყვარლის საზოგადოების სიხარულს საზღვარი არა ჰქონდა. ეს იყო მეორე სამკითხველო მთელ კახეთში. ყოველწლიურად „კახეთის“ შევენახეთა ამხანაგობა გვეხმარებოდა ასი მანეთით, ეს ფული ისტუმრებდა დარაჯის ჯამაგირს, თვეში რვა მანეთს. ყოველ ოც ივლისს (ძვ. სტ.) ვმართავდით ილიაობას, გრანდიოზულ სეირნობას, იმ დღეს იქ ესწრებოდნენ ახლო-მახლო სოფლების მცხოვრებნი.

1914 წ. 20 აპრილს ყურნალ „კლდეში“ (№ 16), რომელიც გამოდიოდა თბილისში, მე გამოვაქვეყნე შემდეგი მოწოდება: „როგორც გაზეთებიდან ჩანს, ჩვენი საზოგადოება გულ-მხურვალეთ ეკიდება ილიას სახლის გამოსყიდვის აზრს თბილისში და მალე საშუალო ფულიც შეგროვდება, მაგრამ უმეტესი ყურადღების ღირსია ის სახლიც ს. ყვარელში, სადაც დაიბადა ჩვენი დიდებული პოეტი, ის სახლი, სადაც იმან პირველად გაახილა თვალი და რომელი ადგილის სიყვარული სიკვდილამდის არ მოჰშორებია მის გულს. ს. ყვარელი ჩვენთვის, ქართველებისათვის, სათაყვანებელი უნდა იყოს, როგორც მუსულმანთათვის მექა და გერმანელებისათვის გოეთეს სამშობლო ვეიმარი: ის სახლი, სადაც დაიბადა ილია, ჩვენ უნდა გავიხადოთ ტაძრად, რომ ყველა ქართველი მოდიოდეს აქ თაყვანისსაცემლათ, ეხლა კი იქ არის მოთავსებული უსახსრობის გამო ძალიან ღარიბი ბიბლიოთეკა, რომელიც ინახება მცირერიცხოვანი ინტელიგენციის საწევრო გადასახადით. „ახალმა კლუბმა“ შემოსწირა 400 მ. შენობის შესაკეთებლად, მაგრამ ეს ფული არ იკმარებს შენობისათვის, ეზო ხომ ისეა გაშარავებული, რომ ილიას საკუთარი ხელით დარგული ხეხილი სულ გაფუჭებულია. კარგი იქნება ილიას სახლ-კარიც ისე შეეკეთებინოთ, როგორც შეჰფერის დიდებულ ქართველის დიდებულ აკვანს“.

* * *

მე თელავში ვიყავი, როცა იქ ჩამოვიდა აკაკი, ეს იყო, თუ არა ვცდები, 1911 წ. აკაკი ესტუმრა ნიკიფორე მამინაიშვილს. მამინაიშვილებმა დიდებული სადილი გაუმართეს აკაკის, მთელი თელავის

საზოგადოება დაესწრო; მეც მიმიწვიეს, სადილზე აკაკის გვერდით ვიჯექი, მეორე მხარეს იჯდა თამარ ალექსანდრეს ასული აბაშიძე — ვახვახიშვილი. აკაკი ძალიან კმაყოფილი იყო კახეთში ყოფნით და ჩვეულებრივ ოხუნჯობდა. იმ აივნებიდან, სადაც ჩვენ ვისხედით, თვალ-წარმტაცი სურათი იყო გადაშლილი, შორს თოვლით დაფარული კავკასიონის მთები, დაბლა ალაზნის ველი, შუაში ალაზანი და ათასფრად მობიზინე მინდვრები და ვენახები. აკაკი სტკებოდა ამ სანახაობით, თან საუკეთესო მასპინძლების განთქმული გულუხვობით. როდესაც ვეთხოვებოდი, აკაკი მივიწვიე ყვარელში და ვთხოვე მაინაიშვილებს, რომ ისინიც წამოსულიყვნენ, მალე ილიაობა უნდა ყოფილიყო და მინდოდა აკაკი იმ დღეს იქ დასწრებოდა.

მეორე დღეს დავბრუნდი ყვარელში, იურიმ რომ გაიგო აკაკის თელავში ჩამოსვლა, მაშინვე აახლა ორი მოპატიჟე ყვარლის ახალგაზრდობიდან და მთელი ყვარლის საზოგადოების პირით მოვიპატიჟეთ ძვირფასი შგოსანი.

რა დღესაც აკაკი უნდა ჩამოსულიყო, იურიმ დაიბარა სოფლის წარმომადგენლები და უთხრა, რომ ყველა მომზადებულიყო, გამოევლოთ იურისთან და წასულიყვნენ აკაკის შესახვედრად, „კუს წყაროსთან“.

მეორე დღეს ყველანი შეიკრიბნენ, ყველანი საუკეთესო ცხენებით. იური თავის ინგლისური ჯიშის ცხენით იყო, გაემგზავრნენ „კუს წყაროსკენ“. ეს არის ოთხი კილომეტრით დაშორებული ყვარლიდან, თელავის გზაზე. როგორც შემდეგ მიაბნეს, იქ კარგა ხანს მოუხდათ ლოდინი, როდესაც ეტლები „კუს წყაროს“ მიუახლოვდნენ, ცხენოსნები ჩამოხტნენ ცხენებიდან და გარს შემოერთყნენ აკაკის ეტლს, მშვენიერი სანახავი ყოფილიყო აკაკი, როცა ამდგარიყო და ეტლში მდგომი მისალმებოდა ყვარლელებს, თეთრი თმები ნიავისაგან აშლილი, რაღაც ქანდაკებას მოგაგონებდათო, ერთმა ყვარლემა გლუხმა მიმართა ლამაზი მისასალმებელი სიტყვით და აკაკისაც ეპასუხნა. ამის შემდეგ ყველა გამოემართა ყვარლისაკენ.

აკაკი ძალიან კმაყოფილი იყო მგზავრობით, საუკეთესო ოთხცხენ შემბული ეტლი, ყვარლის ლარივით სწორი გზა-ტყევილი, შეუმჩნევლად გამოევლოთ. მე აკაკის კიბესთან შევეგებე, ყვარლის მანდილოსნებთან ერთად, მისასალმებელი სიტყვით, მერე იური და ძე მივაცილეთ აკაკი მისთვის სპეციალურად გამზადებულ ოთახამდე.

ცოტა დასვენების შემდეგ აკაკი გამოვიდა სასტუმროში, ჩაჯდა სავარძელში, მიიხედ-მოიხედა, გაიცინა, მიუბრუნდა იურის და უთხრა: თქვენ ეს ოთახი ორ გემოვნებაზე მოგიწყვიათ, ევროპიუ-

ლად და აზიისთვისაც არ გიღალატნიათო. აკაკის თან მოჰყვენენ შალვა დადიანი, ელო ანდრონიკაშვილი, მამინაიშვილები და ბევრი სხვანაცნობები და მეგობრები.

მაშინდელი სურათი მთელი საზოგადოებისა, ჩვენთან ვინც დაესწრო, აკაკისთან ერთად, გადაღებულია ჩვენს აივანზე ყვარელში. მე გადავეცი ის სურათი აკაკის მუზეუმის მომწყობ კომისიას და ის სურათი ეხლა მწერალთა მუზეუმშია; ამისთანა სურათი აქვს ელო ანდრონიკაშვილსაც. ამ აივანზე იყო გაშლილი დიდი მაგიდა, ასი კაცისათვის, სადაც გაიმართა დიდებული სადილი. მივიწვიეთ აკაკი და მოუხსნედით მაგიდას, იური დაჯდა ბოლოში და ტკბილი სიტყვით მიესალმა აკაკის მობრძანებას და ბედნიერად ჩასთვალა ეს ღირსშესანიშნავი დღე ყვარლისათვის და კახეთისათვის.

ბევრი სიტყვები წარმოითქვა, გაისმა მრავალქამიერ, აკაკის ძალიან მოეწონა „ნაბალრის“ წითელი ღვინო, მით უმეტეს, რომ ეს ღვინო რამდენიმე ათეული წლისა იყო, მაგრამ ის სულ ცოტას სვამდა. საღამომაც მოაწია. ილიას ეზო, საითაც ჩვენ წავედით, მორთული იყო ყვავილის გრეხილებით, ნოხებით. შუა ეზოში იდგა დიდი მოფარდაგული სცენა. საკვირველია, როდის ასწრობდა იური იქაც ასეთ საქმეს, როგორც იყო ილიას ეზოს სადღესასწაულო გალამაზება და სახლშიც ტოლუმბაშობა სადილზე და სტუმრებისადმი უაღრესი ყურადღება!

ილიას ეზოში სცენის გარდა იყო მოწყობილი ბევრნაირი გასართობები. ერთ კუთხეში უკრავდა დოლი და საღამური და ლეკურს ცეკვავდნენ. მეორე კუთხიდან მოისმოდა მწყობრით შესრულებული ძველი სიმღერები, აკაკი ჩასვეს იმისათვის მომზადებულ სავარძელში სცენის წინ. აიხადა ფარდა და გამოჩნდა სცენა — „ღედა და შვილი“ ილია ჭავჭავაძისა: შალვა დადიანმა და ელო ანდრონიკაშვილმა დაატკბეს იქ დამსწრენი თავიანთი საუკეთესო თამაშობით; ეზოს თავში. მარნის გვერდზედ გამზადებული იყო დიდი მაგიდეტი და მზადდებოდა ვახშამი, მაგრამ აკაკი აღარ დარჩა და ჩვენის თანხლებით წავიდა დასაქინებლად. მეორე დღეს, დიდი კაკლის ქვეშ, ჩვენს ეზოში მოწყობილი იყო მაგიდა დილის ჩაისა და საუზმისათვის, იმ ადგილიდან ყვარლის მთები საუკეთესოდ მოსჩანს, ის კაკლის დიდი ხე ისევ ცოცხალია, საიდანაც აკაკი გასცქეროდა, იმან დიდხანს უყურა მთებს, მერმე ამოიოხრა და თქვა: „ყვარლის მთების“ დამწერი რატომ ეხლა ჩვენთან არ უნდა იყოსო.

ყველაზე ადრე აკაკი ამდგარიყო და ის და იური მარტონი ისხდნენ მაგიდასთან, იური და აკაკი ბევრს ლაპარაკობდნენ, აკაკის აინ-

ტერესებდა ყვარლის საზოგადოებრივი ცხოვრება, ხალხის მატერიალური მდგომარეობა და იმათი სწავლის საკითხი. ბევრს შეკითხვებს აძლევდა აკაკი და იუროც უამბობდა ხალხის მდგომარეობას ყვარელში და საერთოდ კახეთში. სხვა სტუმრებს ეძინათ, მე ვლიასახლისობდი, ჩაის ვამზადებდი, ბოლოს სტუმრებიც თან და თან გამოდიოდნენ სახლიდან და ჩვენ გვიერთდებოდნენ, აკაკიმ უყურა, უყურა და მერე გაკვირვებით ჰკითხა იურის: „ერთი ეს მითხარი, იური, ეს ამოდენა ხალხი სად დასტიეთ, სკივრში ხომ არ ღაგენენო?“

საუზმის შემდეგ გადავიდეთ სურათი, აკაკი შუაში და ჩვენ ყველანი იქ დამსწრენი აკაკის გარშემო.

მეორე სურათი: ესეც ჩვენი აივნის კიბეზე, აივნის თავში. ილიას სურათი იქ მოვათავსეთ. იმ სურათის ქვეშ, სავარძელში ზის აკაკი, ორსაც მხარეს კიბესავით აყოლებით დგანან ყვარლის პატარა გოგონები, თეთრ ტანისამოსში გამოწყობილნი და თმებიც შესაფერაოდ გვერდზე დავარცხნილი, ეს სურათი ღამით განათებული იყო სხვა და სხვა ფერი ბენგალის სანთლით.

ჩვენ სახლშია გადაღებული სურათი აივნის კიბეზე, სადაც არიან აკაკი წერეთელი, შალვა დადიანი, ელო ანდრონიკაშვილი და ყველა ჩვენი სტუმრები, რომლებიც ჩამოჰყვნენ ჩვენს სასიქადულო პოეტს.

მალე ეტლებიც მოართვეს და ჩვენი სასიქადულო პოეტი, მთელი საზოგადოების თანხლებით, გაემართა თელავისკენ.

ეს იყო აკაკის უკანასკნელი მგზავრობა ყვარელში და, საერთოდ კახეთში. საღამოდან შემოსულ ფულს ვახმარებდით სამკითხველოს, არ იყო იმ დროს არც ერთი ჟურნალ-გაზეთი, რომ ყვარლის სამკითხველოსათვის არ გამოგვეწერა.

ყოველ საღამოთი შევიკრიბებოდით სამკითხველოში და ვკითხულობდით ახალ ჟურნალ-გაზეთებს, ვმართავდით კრებებს სამკითხველოს შესახებ და სხვა საჭირობოროტო საკითხებზე.

შემდეგ, როცა ილიას მარნის ქვევრები გაყიდეს და მარნის მაგიერ სახალხო სახლს საძირკველი ჩაუყარეს — მე იმ დროს იქ აღარ ვყოფილვარ, თელავში ვიყავი და ისე ხშირად აღარ მივდიოდი ყვარელში.

ილია ჭავჭავაძე და საგურამოელი გლეხები

1890 წ. მე ვიყავი გადმოყვანილი ქალ. ბათუმიდგან დუშეთის მაზრაში, „დისტანციის ზემსკი სტრაჟის“ უფროსად. ჩემი სამსახურის ვალდებულებაში შედიოდა: დაცვა მთელი მაზრის წესრიგის, რომ არ ყოფილიყო ძარცვა, ქურდობა, ავაზაკობა და ა. შ.

განსაკუთრებით მევალებოდა: დიდი ყურადღება მიმექცია საქართველოს სამხედრო გზაზე, რომელსაც ჰქონდა დიდი მნიშვნელობა როგორც ერთადერთ შემაერთებელ გზას რუსეთსა და კავკასიას შუა, მაშინ ბაქოს რკინიგზა არ იყო გაყვანილი. ჩემი სამსახურის გამო ხშირათ მიხდებოდა სოფლებში სიარული, აგრეთვე საგურამოში, სადაც ცხოვრობდა ილია ჭავჭავაძე. ჩვენ, ადგილობრივი ადმინისტრაცია, სავალდებულოთ ვთვლიდით გვენახა ილია ჭავჭავაძე.

მე, შეძლებისდაგვარად, ენერგიულათ ვმუშაობდი და ჩემს საქმიანობას განსაკუთრებით აქცევდა ყურადღებას ი. ჭავჭავაძე. ავაზაკობა შესამჩნევად შენელდა მაზრაში; როდესაც მიხდებოდა ნახვა პირადად ი. ჭავჭავაძისა, ის მეუბნებოდა მადლობას: თუ თქვენ ასე განაგრძით თქვენი ენერგიული მუშაობა, მალე მოელება ბოლო მაზრაში ავაზაკობასო.

იმ ხანებში დუშეთის მაზრაში მოხდა ორი საყურადღებო შემთხვევა: გატაცებული და გარეკილი იქნა საძოვარი მთიდგან ყაზბეგელების და ახლომახლო სოფლელების მსხვილფეხა საქონელი, რამაც დიდი აღელვება გამოიწვია ხალხში. თვითონ გენერალი ყაზბეგი თხოვდა მაშინდელ კავკასიის მთავარმართველს დუნდუკოვ-კორსაკოვს დახმარებას (ეს დუნდუკოვ-კორსაკოვი იყო ის კაცი, რომელმაც გადაასახლა ჩვენი დიდი მოღვაწე დიმიტრი ყიფიანი რუსეთში და იქ მოაკვლევინა. დ. ყიფიანი რომ მოასვენეს თბილისში დასაკრძალავად, მთელი ქართველი ერი დახვდა, მეც დავესწარი იმ პროცესიას.)

ყაზბეგელების საქონელის მონახვა მომანდევს მე, წავედი ყაზბეგში, წავიყვანე არჩეული სტრაჟნიკები და ოცდაათ კაცამდე შეიარაღებული ყაზბეგელები და გამოვუდექით საქონლის კვალს. მესამე დღეს მივაკვლიეთ ქისტეთის მთის გადაღმა რამდენიმე ასობით სულს საქონელს. ვიპოვეთ ხრამში მიმალული საქონელი. იგი გადაუტანცნიათ ინგუშებს საძოვარი მთიდან. საქონელი უკლებლივ დავიბრუნეთ, მხოლოდ აკლდა ორი ჯიშიანი ბულა, რომელიც ეკუთვნოდა გ. ყაზბეგს. ბულების საღირალი ინგუშებს გადავახდევინეთ და დამნაშავენი დავაკავეთ. ამ შემთხვევის გამო გამომეცხადა სოფლის საზოგადოები-

დან და მთავრობიდან მადლობა — ეს ამბავი დაიბეჭდა გაზეთებში. იმ მოკლე ხანებში გაძარცვეს ისტორიული მონასტერი გერგეთი, რომელიც არის ყაზბეგის მთის ძირში მიდგმული, როგორც მერცხლის ბუდე. მძარცველები აღმოვაჩინე — ერთი იყო ქართველი, სოფ. თრუსოდან და სამი ქისტი. ყველა ეს ამბავი დაწვრილებით მისწერა გ. ყაზბეგმა ილია ჭავჭავაძეს. პრესა ამ ამბავსაც გამოეხმაურა.

ილია ყოველწლიურად დღესასწაულობდა ილიაობას, თავის სახელწოდების დღეს, ეწვეოდნენ ხოლმე მწერლები და სხვა მრავალი ქართველობა. აგრეთვე უცხოელი მწერლებიც.

სხვათა შორის, ილიას ასეთ დღეობას მეც დავესწარი — იშლებოდა სუფრა წყაროსთან, კაკლის ქვეშ, ცალკე სუფრა იშლებოდა ადგილობრივი ახლო-მახლო გლეხებისთვის და მეორე კი ჩამოსული სტუმრებისთვის. გლეხების სუფრას ემსახურებოდა ილიას მეუღლე ოლა და ჩამოსულ სტუმრებს თვითონ ილია. ამ საზოგადოებაში, სხვა სადღეგრძელოების შემდეგ, აიღო ჭიქა ილიამ და წარმოსთქვა სიტყვა ჩემ შესახებ, გააცნო საზოგადოებას ჩემი მამაცური მოღვაწეობა, როგორც ხალხის დამცველი დარაჯისა, ისურვა მსგავსი ადმინისტრატორი მრავალი გვყავდესო, რომ მოეღოს ბოლო ხალხის შეწუხებასო. ამასთანავე, წარმოსთქვა ყაზბეგელების საქონლის გატაცების და გერგეთის მონასტრის გაცარცვის ამბავი, რომელიც ილიასთვის მოეწერა გ. ყაზბეგს. გენერალი ყაზბეგი იყო ქართული წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების თავმჯდომარე საქართველოში, ილიას დიდი მეგობარი. გიორგი ყაზბეგი იყო ვლადივასტოკის ყოფილი კომენდანტი.

აი ამ შემთხვევებმა დამაახლოვა ილიას ოჯახს. ყოველთვის დიდი სიამოვნებით მღებულობდა, თუშცა, საზოგადოდ, ილია ჭავჭავაძე მაშინდელ ადმინისტრაციის დიდი პატივისმცემელი არ იყო. კიდევ დიდხანს დავრჩი დუშეთის მაზრაში, შემდეგ ამისა გადამიყვანეს ახალქალაქში მაზრის უფროსის თანაშემწედ. იქ დავრჩი დაახლოებით რამდენიმე წელიწადი, იქაც დიდი შემთხვევები მქონდა. მაშინ იქ მოქმედებდა აია ბეგ მურსაყულოვის და ყოფილი პორუჩიკის ასლან ალაყაშოვის ბანდა, რომელსაც ტერორის ქვეშ ჰყავდა მთელი ყარსის ოლქი, ახალქალაქის მაზრა, ბორჩალოს და თბილისის მაზრები.

ახალქალაქში დავრჩი რამდენიმე წელიწადი. შემდეგ ჩემის აზრით, ილიას შემწეობით იყო, რომ გადმომიყვანეს დუშეთის მაზრის უფროსად, და ამავე 1907 წელს ვერაგულად იქნა მოკლული ილია და ძეც სამსახურიდან ვიქენი დათხოვნილი ილიას მკვლელობის გამოძიების მიზეზით, რადგანაც უანდარმერიას ეწინააღმდეგებოდა ჩემი გაბოძება, იმიტომ, რომ დ. ჯაში იყო უანდარმერიის აგენტი. ველოდი

ყოველდღე დაჭერას, ან გადასახლებას, მაგრამ გადავრჩი გიორგი შერვაშიძის შემწეობით (გიორგი შერვაშიძე იმყოფებოდა სასახლეში ობერ-ჰოფმეისტრად ალექსანდრეს III-ის ქვრივთან).

ღუშეთში რომ გადმომიყვანეს, ჩემს მოსვლამდე •ყო ინგუში კაპიტანი გუდიევი მაზრის უფროსად, რომელმაც ჩამაბარა საქმეები. ის გადაიყვანეს ბაქოში პოლიცემისტრად და იქ იქნა მოკლული, როგორც შავრაზმელი. ეს გუდიევი დიდ უკმაყოფილებას იწვევდა ხალხში. მისი იქ ყოფნის დროს ადმინისტრაციის მოსამსახურეები თითქმის ყველანი ინგუშები იყვნენ, რომლებიც თავისუფლად თარეშობდნენ და აწუხებდნენ გლეხებს სხვადასხვა გადასახადით თავის სასარგებლოდ. გლეხოზა კი მიმართავდა ილიას, რომ დახმარება გაეწია, დაეხსნა ამ მძიმე მდგომარეობიდან.

როდესაც გუდიევმა მაზრა ჩამაბარა, სხვათა შორის, გადმომცა საიდუმლო საბუთები, რაც უნდა ჰქონოდა მხოლოდ მაზრის უფროსს, ამ საბუთებში იყო შიფრის გასაღები, გუბერნატორისა და უანდარმერიის ინსტრუქციები. ამ საიდუმლო საბუთებში, სხვათა შორის, იყო უანდარმერიის უფროსის მოწერილობა, სადაც პირადად ევალეობდა მაზრის უფროსებს თვალყური ედევნებინათ ილია ჭავჭავაძის მოქმედებისათვის, ვინაიდან იგი არასაიმედო პიროვნებად მიაჩნდათ.

სამსახურის გამო ვიყავი საგურამოში და ვინახულე ილია ჭავჭავაძე. შევატყვე ჩემი ნახვა ესაიმოვნა და მითხრა: აბა, თქვენ იცით, თორემ ყოფილი მაზრის უფროსი გუდიევი თავის სტრაჟნიკებით წარმოადგენდა ეგზეკუციას და არა ხალხის დამცველს; დიდხანს დაგრჩი მასთან, სხვათა შორის, გადავეცი საიდუმლო, რომ მაზრის უფროსს ევალეობა ყურადღება მოგაქციონ თქვენ, როგორც არა-საიმედო პიროვნებას მეთქი. ილიამ გაიცინა და მითხრა, გეტყობა, რომ ახალი მაზრის უფროსი ხარო და თქვენთვის ეს ახალი ამბავიაო. მე კი დიდი ხანია ვიცი, რომ უანდარმერიიდან დაჯილდოვებული ვარ უნდობლობის ჯილდოთი. წამოსვლის დროს განიმეორა — მიაქციე ყურადღება საწყალ ხალხსო, დაძარცვულები არიანო. ხალხის შეწუხების თაობაზე გუდიევის ადმინისტრაციიდან, მე მქონდა ლაპარაკი გუბერნატორთანაცო, მაგრამ მითხრაო — თუ ასე შეწუხებულია ხალხი, საჩივარი რატომ არ შემოდის ხალხიდანო. ილიამ დასძინა — ეს ახალი გუბერნატორი არასასიამოვნო პიროვნებააო. მე ვუთხარი — გუბერნატორთან საჩივარს ვინ გაბედავს, გუდიევის მათრახებიდან დაშინებულია ხალხი-მეთქი.

ძალიან არეულ პირობებში ჩავიბარე მაზრა. იყო ქურდობა, ძარცვა და მრავალი უწყესობა; სხვათა შორის, მივიღე პატაკი მცხეთის

უბნის პრისტავიდგან, რომ საგურამოში გახშირდა ქურდობაო. მოვახდინე განკარგულება, ღვინისზე პოსტი საგურამოში ოთხი სტრახინიკისა და ერთი ურიადნიკის სახით, რომ თვალყური ედევნებინათ წესრიგისათვის. დუშეთის ერთმა მემამულემ გადმომცა — ილია მეტად უკმაყოფილოა თქვენზე საგურამოში სტრახინიკების დაყენების გამო; რამდენიმე დღის შემდეგ წავედი საგურამოში, ვინახულე ილია, ნახვისთანავე გადავეცი გაგონილი, რომ არასასიამოვნოთ მიგილიათ საგურამოში მცველების დაყენება-მეთქი და ავუხსენი მიზეზი, თუ რაო დავაყენე დაცვა — საგურამოში რამდენიმე გლეხი გაძარცვეს, საქონელი წაართვეს და სხვა. აი ეს იყო მიზეზი. დავაყენე მცველები სიმშვიდის დასაცავად-მეთქი.

ილიამ მითხრა — ერთი და ორი ავაზაკის გულისათვის არასასიამოვნოა სოფელში დაცვის დაყენებაო. მოვახდინე განკარგულება, საგურამოდგან მოვხსენი დაცვა და დავადგინე მხოლოდ მორიგეები — ღამღამეობით სოფლებში უნდა ევლიათ თვალყურის მისაქცევად, ჩვენ, ადმინისტრაცია, საგურამოს და ახლო-მახლო სოფლების გლეხებს ვეპყრობოდით ძალიან მორიდებულად, რადგანაც ყოველივე ჩვენი მოქმედებას გლეხები ილიას აცნობებდნენ, დიდი მფარველი იყო ილია გლეხების და დიდ შემწეობას აძლევდა მათ.

ილიას განკარგულება ჰქონდა გაცემული თავის მოურავებზე, რომ უფასოდ ესარგებლათ ახლო-მახლო სოფლების გლეხობას მისი ტყიდან, როგორც შეშა, ისე ყოველივე საჭირო მასალა, რამდენიც უნდოდათ. აგრეთვე გამოუყვანა გლეხებს წყარო თავის ეზოდან, როგორც სასმელად, ისე საქონლისათვის. დიდი წყლის აუზი იყო გაკეთებული. სულ მუდამ ამას ქადაგებდა: სწავლა-განათლება მიეღოთ და ესწავლებინათ შვილებისთვის, რასაც უდიდეს განძად თვლიდა მთელს ცხოვრებაში. ილიას შემწეობით საზოგადო მოღვაწე ილია წინამძღვრიშვილმა სასოფლო-სამეურნეო სკოლა გააღო თავის ხარჯით სოფ. წინამძღვრიანთკარში.

ჩემთვის მიუწვდომელია, რომ ავწერო ილიას შეუღარებელი მოღვაწეობა კაცობრიობისათვის და თავის სამშობლოსათვის განსაკუთრებით. მე მხოლოდ ჩემ მცირე მოგონებას გადმოგცემთ.

რაც შეეხება ილია ჭავჭავაძის მკვლელობას, ეს მკვლელობა იყო დაგეგმილი მისივე სახლში მისი მოურავის დიმიტრი ჯაშის ხელმძღვანელობით: ჯაში რომ აქტიურ მონაწილეობას ღებულობდა მკვლელობაში, გამოირკვა შემდეგი შემთხვევით.

მე დაბარებული ვიყავი თბილისში სამხედრო გუბერნატორთან, რადგანაც იმ წლებში სამხედრო წესები იყო შემოღებული. ვინახუ-

ლე გენერალ-გუბერნატორი ტიმოფეევი და მოვასხენე მასრის მდგომარეობა; გუბერნატორიდან რომ წამოვედი, საქმე მქონდა ანტონ ფურცელაძესთან. როდესაც დავბრუნდი იქიდან, გამოვიარე იმ ქუჩაზე, სადაც იყო ჟანდარმთა საგუბერნიო სამმართველო. შევამჩნიე, რომ ჟანდარმთა სამმართველოს უკანა ალყაფის კარიდან გამოვიდა დიმიტრი ჯაში. დავინახე, რომ ტილოს ჩანთაში აწყობდა რაღაცა ქალაღებს, მე არ დავუნახივარ. დ. ჯაშს ვიცნობდი როგორც ილიას მოურავს და გამიკვირდა ჟანდარმერიის სამმართველოში რა ესაქმებოდა-მეთქი. უკან რომ მოვდიოდი, დღეების უღარუნი გავიგონე, მოვიხედე და ვნახე ჟანდარმერიის სამმართველოდან მოდიოდა მცხეთის ჟანდარმთა ვახმისტრი რომანენკო, თავი დამიკრა, მეც გამარჯვება ვუთხარი და მაშინვე შევეკითხე: თქვენ ხომ იცნობთ ჭავჭავაძის მოურავს ჯაშს-მეთქი. მიპასუხა — როგორ არაო, ხშირად დადის ჩემთან მცხეთაშიო. ვკითხე: ეხლა თქვენი სამმართველოდან გამოვიდა-მეთქი? პო, იქ იყოვო, ნეტავი რა საქმე მქონდა თქვენ სამმართველოში? ცოტა ხანს შეჩერდა, შემდეგ მითხრა — ის ჩვენთან მუშაობს აგენტადო. ამის შემდეგ არავითარი შეკითხვა აღარ მიმიცია.

ამ ამბის შემდეგ ვიყავი წინამძღვრიანთკარში, გამოვიარე სოფ. საგურამოშიც, სადაც ვინახულე ილია ჭავჭავაძე. სალამოს ჟაში იყო, როდესაც წასვლა დავაპირე, ილიამ მითხრა: გვიან არის, ჩემთან დარჩი, ღამე გაათიე, თუ რამე გვაქვს, ვჭამოთ და ხვალ წადიო; ილია მარტო იყო, ოჯახობა ქალაქში ჰყავდა, სტუმრად ჩამოსვლიდა მოხუცი ზაალ ჭავჭავაძე. ვახშმად დავსხედით გარეთ აივანზე. მიუხედავად იმისა, რომ ილია ლაპარაკში ძალიან ძუნწი იყო, ვახშმის დროს კარგ გუნებაზე იყო და ლაპარაკს თავისუფალ მსვლელობას აძლევდა. ხან ხუმრობითაც ამკობდა. ამ ვახშმის დროს შემოვიდა მოურავი დ. ჯაში, მოურავის შემოსვლაზე ილიამ ჩანგალი ხელიდან გაავლო, ცუდ გუნებაზე დადგა და შევეკითხა რა გინდაო? ჯაშმა უთხრა — ბალისათვის მუშები გვჭირდებაო; ილიამ უთხრა — ხომ ხედავ, ეხლა დრო არა მაქვს და ხვალ მელაპარაკეო, მოურავი გავიდა. ილიამ თავი გაიქნია და თქვა — ეს ვინ მომახვიეს თავზეო, ხალხში დაძვრება, რაღაცა ხმებს ავრცელებსო. ზაალ ჭავჭავაძემ უთხრა ილიას — თუ ასეთი პიროვნებაა, რატომ თავიდან არ მოიშორებო? ილიამ მიუგო — ეხლა კი მალე მოვიშორებ, მაგრამ გვიან არისო.

ამ ლაპარაკში მეც ჩავერიე, — ბატონო ილია! თქვენი მოურავი უნდა არ იყოს სუფთა კაცი-მეთქი, და გადავეცი ჩემი ნანახი, როგორ გამოვიდა ჟანდარმთა სამმართველოდან დ. ჯაში და რაც გადმომცა მცხეთის ჟანდარმთა ვახმისტრმა რომანენკომ ჯაშის შესახებ. ილიამ თქვა — ეს ჯაში ისეთი პიროვნებაა, ყოველივე საზიზღრობა შეუძლი-

ან ჩაიდინოსო. მეორე დღეს დავბრუნდი ღუშეთში. დიდი ხანი არ გასულა ილიას უკანასკნელად ნახვის შემდეგ, რომ მივიღე ტელეგრა-
მა მცხეთის უბნის პრისტავი გრიცუნასიდან ათს¹ აგვისტოს, რომ დღეს
წიწამურისა და საგურამოს გზაზე მოკლეს ილია ჭავჭავაძეო, თქვენდა
ნებადაურთველად მკვლელობის ამბავი ვაცნობე თბილისის გუბერნა-
ტორსო. დაუყოვნებლივ გავემგზავრე ცხენით ღუშეთიდან, გადავ-
ლახე პირდაპირ გზა და საათნახევიარში დაახლოებით ვიყავი მკვლელო-
ბის ადგილზე.

ვნახე საშინელი სურათი: გზის ნაპირას იყო მოკლული ილია, სის-
ხლში ამოსვრილი, პირისახე მე მოვუსუფთავე. მასთან ახლო იყო ცო-
ლი მისი, ოლღა, უგრძნობლად, თავგატეხილი და სისხლში მოსვრილი.
გზის ნაპირას ტყეში იყო მოკლული მისი ერთგული მხლებელი იაკობა
ბითარაშვილი. ყველა იყვნენ დაძარცვულები მკვლელების მიერ.
უბნის პრისტავი თავის სტრაჟნიკებით არ იყვნენ მკვლელობის ად-
გილზე, გამოდგომოდენ მკვლელებს მოსანახავად. იყვნენ მხოლოდ ად-
გილობრივი გლეხები საგურამოდგან. მისვლისთანავე მოგროვდენ
ჩემთან და მითხრეს — ბატონო მაზრის უფროსო! ხედავთ ჩვენ თავზე
რა უბედურება დატრიალდაო. თავზე და გულზე ხელის ცემით ტი-
როდნენ — მოკლეს ჩვენი ბატონი, ჩვენი ბატონი და ჩვენი მფარვე-
ლიო, დავრჩით ობლად და უპატრონოდ როგორც ჩვენ, ახლო-მახლო
სოფლები, ისე მთელი მაზრაო.

ჩემის მხრივ, მაშინვე მივიღე ზომები, გამოვუძახე სოფლის ხალხს,
შევაკვრევიწე წიწამურის გზები, საგურამოს ტყეები, იმ დღეს ვე-
რაფერი კვალი ვერ ვიპოვეთ. ერთ და იმავე დროს მოვახდინე გან-
კარგულება: მძიმედ დაჭრილი ილიას ცოლი ოლღა გავგზავნეთ ეტ-
ლით თბილისში. ილია და მისი მხლებელი იაკობა წავასვენეთ საგურა-
მოში, მკვლელობის ადგილზე როდესაც მოვიდა დ. ჯაში, ვითომ დი-
დი შეწუხებული იყო. საიდგან მოვიდა და სად იყო არავინ არ იცო-
და, ილიას ცოლთან მივიდა და თქვა ირონიის კილოთი — ეგეც მო-
უკლავენო?

ჯაში რომ ღებულობდა მონაწილეობას მკვლელობაში, მაშინვე
შეეტყობოდა; მახსოვდა ილიას ნათქვამი დ. ჯაშზე და მისი უანდარ-
მერიის აგენტობა. შევუღდექი მაშინვე გამოძიებას, ვაცნობე სადაც
საჭირო იყო, ე. ი. სამხედრო გენერალ-გუბერნატორს, თბილისის გუ-
ბერნატორს და პროკურატურას, საგურამოში დავიბარე ღუშეთიდან

¹ უნდა იყოს 30 აგვისტოს. (რედ.).

მაზრის ექიმი აბელ იაშვილი, გამოძიებას ვაწარმოებდი საგურამოში, ილიას სახლში; საქმე დიდად ძნელი გამოსაძიებელი აღმოჩნდა, რადგანაც ეს მკვლელობა იყო შემუშავებული ილიას სახლში, ჯაშის ხელმძღვანელობით. თხუთმეტი დღის განმავლობაში ტანზე არ გამიხდია და არ დამისვენია. ისეთ მდგომარეობაში ვიყავი, დღე და ღამე ვაწარმოებდი გამოძიებას. გამოძიების დროს საათის ორზე, ღამით, როდესაც ვმუშაობდი, ოთახში კარზე დაგვიკაკუნეს. მდივანი ადგა და კარი გააღო, გამოდგა ურიადნიკი ემეცი, რომელიც იყო დაყენებული დარაჯად, თვალყური ედევნებინა ილიას სახლისათვის და ახლომახლო ადგილებისათვის. მომახსენა — ვილაც მოხუცი გლეხია, თქვენნი ნახვა უნდაო. ვუთხარი, რომ შემოსულიყო. შემოსვლისთანავე მითხრა: არ დამღუპოთ, ჩემი მოსვლა არავინ გაიგოსო, ოჯახი არ დამღუპოთ, ცოლშვილი არ ამომიწყვიტონო. მე პირობა მივეცი, რომ არ გვაგამხელ და მაშინ არც გამიმხელია. ვკითხე გვარი და სახელი — ვინ ხარ, ან რისთვის მოსულხარ ამ ღამეში ორ საათზე? მან მიპასუხა: ჩემი გვარი და სახელი თქვენთვის რა საჭირო არის. მაგრამ ბოლოს მაინც შევიტყვე, იყო ვინმე ვანო ჩალიშვილი. „ჩემი ღარიბი ოჯახობით ლუკმა-პურს ვჭამდი ილიას შემწეობით. შემდეგ მკვლელობისა არც ძილი მაქვს და არც ჭამის მადა, რაც მომივა მომივიდეს, მოვედი სიმართლის სათქმელად, რომ თქვენ სიმართლის გზას არ აცდვით. მკვლელები არიან ყველა ადგილობრივი პირები მოურავი დ. ჯაშის ხელმძღვანელობით. მკვლელობაში მონაწილეობას ღებულობდნენ ინაშვილი — ყოფილი მამასახლისი, რომელიც ემალებოდა მთავრობას, გ. ბერბიჭაშვილი, გ. ფშაველიშვილი, პ. მოძღვრიშვილი, თ. ლაბაური და ორი უცნობი პირიო, და ჩალიშვილი წავიდა.

მეორე დღეს დავკითხე ილიას ოჯახის ერთგულ მოსამსახურეს მიხუც ქალს პელოს, რომელიც ჰყავდათ პურის მცხოვრებლად. ეს ქალი ღიღი შეწუხებული იყო, დადიოდა და სულ ტიროდა. შევეკითხე: თუ იცი რამე მკვლელობის შესახებ? მიპასუხა: რაც ვიცი, ყველაფერს მოგახსენებ, მაგრამ ჩემი სახელი არსად მოიხსენიო საქმეში, თორემ ძალღივით მომახრჩობენ, მაგ დაწყევლილებმა მკვლელობა გადაწყვიტეს ჩემი პატრონის და მრჩენელის ოჯახში და მის პურღვინოზეო.

პელომ მიაშბო: ერთხელ საღამოს, დ. ჯაშს ოთხი კაცი მოჰყვა. ორი ვერ ვიცანი, დანარჩენებს ვიცნობდი, ინაშვილს, როგორც ყოფილ მამასახლისს, რომელიც ემალებოდა თავის ცუდი მოქმედების გამო. დანარჩენი იყვნენ მოძღვრიშვილი, ლაბაური და დ. ჯაში. მთელი ღამე იმ ოთახში, სადაც დ. ჯაში იდგა ოჯახობით, იქეიფეს ილიას პურღვინოზე. დილას მე ავდექი ადრე, მაგრამ არავინ მინახავს მო-

ურავის მეტი. მგონი ორ კვირას არ გაუვლია მას შემდეგ, რომ ექნა მოკლული ჩვენი პატრონი ილა. პელომ განმეორებით მთხოვა, რომ გამოძიებაში არ მომხსენიოთო, მეც, პირობის მიხედვით, არსად შექიტანია გამოძიებაში მისი სახელი.

როდესაც გამოძიებას ვაწარმოებდი, უკვე დაჭერილი მყავდა მეეტლე ლაბაური და მწყემსი მოძღვრიშვილი, რადგანაც მათი ჩვენება ტყუილი იყო. თ. ლაბაურმა თქვა ვითომ მკვლელებმა ილია გადმოაგდეს ეტლიდგან და თოფის კონდახით დაჟეჟეს, რომ ვნახეთ, ტანზედ ნაცემობის არავითარი ნიშანი არ აჩნდა, შემდეგ დასძინა — ავანაკები იყვნენ ოფიცრის ტანისამოსით და ლაპარაკობდნენ სომხურადო; მოძღვრიშვილმა ასეთი ჩვენება მომცა: მე ოთხი თუ ხუთი დღე, ღლიას მკვლელობის დროს, სოფელში ვიყავიო, ჩემმა ძმამ ქალი ითხოვა და ქორწილს დავესწარიო. ილიას მკვლელობა მაშინ შევიტყვე, როდესაც შინ დავბრუნდიო. სინამდვილის დასახუტებლად გავიყოლე ურიადნიკი და ცხენებით წავედით მოძღვრიშვილის სახლში. ეზოში მომეგება მოძღვრიშვილის დედა, კვითხე: სად არიან შენი შვილები? ვრთი საგურამოშია და მეორე ტყეში წავიდა სამუშაოდ. კვიოხე — რომელმა შეირთო ცოლი ან ქორწილი როდის გქონდათ? მას გაუკვირდა — არავითარი ქორწილი არ გვქონიაო, ამ დაკითხვის დროს ორი ადგილობრივი გლეხი მოვიდნენ, იმათაც გაუკვირდათ ვინ გამოიგონა ასეთი ჭორიო.

დავბრუნდი საგურამოში, გავაჩხრიკინე მოძღვრიშვილის სადგომი, სადაც აღმოჩნდა ორ-ლულიანი თოფი თავის ტყვიებით, თოფი იყო სისხლით დასერილი. როდესაც ექიმმა იაშვილმა შეადარა ილიას შუბლიდან ამოღებულ ტყვიას, გამოდგა მოძღვრიშვილის ტყვია. მესამე დღეს ეტლით მოვიდა თბილისიდან გამოძიებელი ილიაშენკო. გამოძიების მდგომარეობა ავუხსენი ილიაშენკოს და გადაწყვეტით ვუთხარი: მკვლელობის ხელმძღვანელია დ. ჯაში და უნდა დავაპატიმრო-მეთქი. ილიაშენკომ მითხრა: მე გირჩევთ ჯაში არ დააპატიმროთ, თორემ უსიამოვნება შეგხვდებათ და ბოლოს საწყენად დაგრჩებათო. მე ძალიან გამაკვირვა ამ სიტყვამ. ვხედავდი ამ საქმეს ილიაშენკო გულგრილად ეკიდებოდა, თანაც აჩქარებდა — მალე გაათავეთ გამოძიებაო.

მე გადაწყვეტილად ვუთხარი — სანამ დ. ჯაშს არ დავაპატიმრებ, გამოძიება არ დასრულდება-მეთქი. მან მითხრა, თქვენი ნებაა, მხოლოდ პროკურატურას გამოძიების შედეგი მალე გამოუგზავნეთო. მე მაშინვე შემეპარა ეჭვი ილიაშენკოს მიმართ, ვხედავდი საეჭვოდ იქცეოდა. წასვლის დროს მითხრა, ჭავჭავაძის მკვლელობა უნდა ვეძი-

ოთ ოზურგეთის მაზრაში და არა დუშეთის მაზრაში.. მე არ ვიყავი თანახმა, ვხედავდი, რომ უნდოდა გამოძიების კვალის დაბნევა. მერე მითხრა, თბილისის „სისქნოი აგენტი“ ევტუშევსკი მოგივათო ამ დღე-ებში, ის მეტწილად ოზურგეთის მაზრაში იმუშავენბსო.

ილიაშენკო დაბრუნდა თბილისში.

ამის შემდეგ დავიწყე დიმიტრი ჯაშის დაკითხვა. მქონდა ცნობე-ი, რომ მკვლელობის დღეს დილით დ. ჯაში და სამი სხვა უცნობნი ცხენებით გამოვიდნენ მცხეთიდან არაგვში და წავიდნენ სოფ. წიწამუ-რისაკენ. როდესაც შევეკითხე ჯაშს, — სად იყავით შენ და სხვა სამი ცხენოსანი-მეთქი, მითხრა — მე არსად არ ვყოფილვარო და იძლეოდა დაბნეულ ჩვენებას ყველა შეკითხვაზე. ინაშვილი და ბერბიჭაშვილი მკვლელობის შემდეგ მაშინვე დაიძალნენ, ვერ შევიპყართ. მხოლოდ ერთი თვის მერე იქნა დაპატიმრებული ინაშვილი სოფ. გლდანში. ბერბიჭაშვილი კი მაშინვე მოშორდა დუშეთის მაზრას, გადავიდა კა-ხეთში (შირაქში), გამოიცვალა გვარი და იყო მეცხვარედ, ამიტომ ვერ დავაპატიმრეთ. მთავარი ჩემი მიზანი იყო, რომ დ. ჯაში დამეპატიმ-რებინა, როგორც ორგანიზატორი ილია ჭავჭავაძის მკვლელობისა. თბი-ლისში იყო მაშინ ახალი გუბერნატორი, რუსეთიდან გადმოყვანი-ლი, სტოლიპინის ყოფილი მდივანი გვარად ლიუბიჩ-ერმალოვიჩ-ლო-ძინო-ლოძინსკი, რომელსაც ძალიან მაღლა ეჭირა თავი, ეს ლოძინსკი არა სასიამოვნო პიროვნება იყო ყველასათვის.

გუბერნატორი ლოძინსკი არ ემორჩილებოდა გენერალ ტიმოფე-ევის განკარგულებას, მათ შორის იყო უკმაყოფილება. მივმართე გუ-ბერნატორ ლოძინსკის, რომ ნება მოეცა დ. ჯაშის დაპატიმრების, როგორც ორგანიზატორის ი. ჭავჭავაძის მკვლელობისა; მიპასუხა: არ შეეხო, სანამ არ მიიღებ თანახმობას პროკურატურიდანო. ჩემს გა-მომძიებას არავითარი მნიშვნელობა არ ექნებოდა, სანამ ჯაში თავისუფ-ლად დადიოდა. დაშიფრული ტელეგრამით მივმართე გენ. გუბერნა-ტორს ტიმოფეევს. ავუსხენი მდგომარეობა და ვთხოვე ნებართვა ჯაშის დაპატიმრების. იმავე დღეს დეპეშა მივიღე — დააპატიმრეთ ჯაშიო. ამ ჯაშის დაპატიმრებამ უსიამოვნება გამოიწვია ჩემს წინააღმდეგ გუბ. ლოძინსკისგან და პროკურატურიდან. როგორც ჩანდა, პროკურატუ-რას ჩემი გამოძიების ასლი გადაეგზავნა ჟანდარმერიის უფროსთან. დ. ჯაში დავიჭირე, დუშეთის ციხეში გავგზავნე და გადავრიცხე გეხ. გუბერნატორის განკარგულებაში, როდესაც მიყავდათ ჯაში სტრაჟ-ნიკებს დამიძახა — ფაღავა! გახსოვდეს, მე გავთავისუფლდები და ჩემ ადგილას — შენ ჩაჯდებიო.

დიმიტრი ჯაში იქნა განთავისუფლებული პროკურორის განკარგუ-

ლებით. რამდენიმე თვის შემდეგ. ი. ჭავჭავაძის მკვლევლობის საქმე გაიხსნა ირჩა თბილისის სამხედრო საოლქო სასამართლოში. მე ვიყავი გარჩევის დროს დაბარებული, აგრეთვე მოწმედ იყვნენ ზაალ ჭავჭავაძე და დიმიტრი ჯაში, რომელიც არ გამოცხადდა.

ჯაშის დაპატიმრების შემდეგ რამდენიმე დღე გავიდა, რომ დამიბარა ჟანდარმერიის გენერალმა (მგონი, გვარათ ივანოვმა), ღუშეთიდან თბილისში ტელეგრაფით, როდესაც გამოვეცხადე მკითხა: — თქვენ ხართ ღუშეთის მაზრის უფროსი, რომელიც გვაბრალებს ჟანდარმებს ილია ჭავჭავაძის მკვლევლობასო? მე მივუგე — მე ვამტყუნებ თქვენს აგენტს და არა თქვენ-მეთქი. მითხრა: — განა ეს სულ ერთი არ არისო? მორჩით თქვენ საქმეს და რომ დაასრულებთ გამოძიებას, თქვენ უნდა აგოთ პასუხი თქვენი თავითო. ბოლოს, მითხრა თავისუფალი ხარო.

მე წამოვედი და მაშინვე შევეცადე საბუთი მეშოვნა დასამტკიცებლად და გიშოვნე კიდევ ვახმისტრი რომანენკოს მეოხებით, მან მიშოვნა სია, სადაც ჟანდარმერიის მოსამსახურების სიაში იყო ხელმოწერილი ჯაშის, რომ მიუღია ჯამაგირი როგორც აგენტს ჟანდარმერიისას.

დაიწყო საქმის გარჩევა სამხედრო საოლქო სასამართლოში, ბრალდებულებს ჰყავდათ დანიშნული მთავრობიდან სამხედრო დამცველი ახალგაზრდა კაპიტანი; როდესაც დამცველი გამოვიდა თქვა: „ყველაზე მთავარ დამნაშავეს, დიმიტრი ჯაშს საბრალდებო სკამზე ვერ ვხედავო“, თავმჯდომარემ ეს ვეჭილი მოიხმო ახლო და რაღაცა უთხრა, მე არ ვამიგია რა უთხრა, მაგრამ შემდეგ დ. ჯაშის სახელი ამ ვეჭილს არ გაუმეორებია.

პირველად ბრალდებულ ინაშვილს დაკითხეს, უარი გახაცხადა — მონაწილეობას არ ვღებულობდიო მკვლევლობაში; თავმჯდომარემ შემეკითხა მე, — რა საბუთით ადებთ ხელს თქვენ ინაშვილსო? მე მივუგე — მქონდა ცნობა, მკვლევლებ შორის იყო ერთი, რომელსაც აკლდა მარცხენა ხელზე უსახელო თითი-მეთქი; თავმჯდომარემ მიმართა ინაშვილს — მაჩვენეთ მარცხენა ხელიო, რომელსაც მართლა აკლდა მარცხენა ხელზე უსახელო თითი.

დანარჩენი პატიმრებიც — ლაბაური, მოძღვრიშვილი, ფშავლიშვილი იყვნენ დაკითხული და თქვეს ყველაფერი, ვინც ღებულობდა მონაწილეობას. ლაბაურმა დაუმატა: — პირველად მაზრის უფროსს გამოძიების დროს უარი ვუთხარიო, მეშინოდა ოჯახის დაწვის და ცოლშვილის ამოწყვეტისო. შემდეგ მაზრის უფროსი ფაღავა ციხეში მოვიდა, სადაც ვიყავი დაპატიმრებული, როდესაც ხელმეორედ დამკი-

თხა, მაშინ ყველაფერი სიმაართლე ვუთხარი, ვინც იყვნენ მკვლელნი ბიო.

მკვლელობის ხელმძღვანელი იყო დიმიტრი ჯაში, მკვლელები იყვნენ: გ. ბერბიჭაშვილი, რომელმაც პირველი ტყვია მოარტყა ილიას გულში, იმან წაიღო ოქროს საათი, პორთფელი, დააგლიჯა ილიას ცოლს ოლღას საყურე. სროლაში და ძარცვაში მიიღეს მონაწილეობა მოძღვრ. შვილმა, ფშავლიშვილმა და სხვებმა. მე არავითარი მონაწილეობა არ მიმიღია მკვლელობაში და გაძარცვაში, მხოლოდ ვიყავი მაყურებელი.

ილია ჭავჭავაძის მკვლელობის საქმე დასრულდა იმავე დღეს, სამხედრო საოლქო სასამართლოში.

როგორც გადმომცეს, ილიას ცოლს ოლღას თხოვნა შეუტანია სასამართლოში, სადაც თხოულობდა ილიას მკვლელები არ ყოფილიყვნენ სიკვდილით დასჯილი, რადგან ილია იყო წინააღმდეგი ადამიანის სიცოცხლის მოსპობის.

ილიას მკვლელობის დღეს გაძარცვეს ილიას ბინა თბილისში, ახლრევეის ქუჩაზე. ტელეგრამა მივიღე თბილისის პოლიცემისტრიდან, რომ ილია ჭავჭავაძის ბინა გაცარცვესო, გამოგზავნეთ ისეთი ვინმე, ვინც იცნობს ი. ჭავჭავაძის ქონებასო. ვაცნობე, რომ მანდ მომსვლელს არავინ არ არის, რადგანაც დღეს მოკლეს ი. ჭავჭავაძე, მისი ცოლი მძიმეთ დაჭრილია და მოკლეს მისი ერთგული მოსამსახურე ი. ბითარაშვილი. ვაცნობე: მოურავი ჯაშის ბინას მიაქციეთ ყურადღება მეთქი. გაეჩხრიკათ ჯაშის ბინა თბილისში, აღმოეჩინათ ილიას ქონება დ. ჯაშის ბინაში.

ამასთანავე, როგორც საქმიდან ჩანს, ჩემი გამოძიებები მხოლოდ ერთი მესამედი აღმოჩნდა საქმეში, დანარჩენი ყველა დაკარგულია.

მე მქონდა ყველა ჩემი გამოძიების ასლები, აგრეთვე დაშიფრული ტელეგრამები შენახული. მთხოვა ჩემმა ბიძაშვილმა იური ფალავამ, რომ ვაცნობოდა ილია ჭავჭავაძის მკვლელობის საქმეს, მივეცი წინადადებით, არ დამიკარგო-მეთქი. იმას კი გადაეცა პეტრე გელიშვილისათვის. როდესაც მოვთხოვე დაებრუნებია ჩემი საქმეები, პ. გელიშვილმა მითხრა — მაგიდაზე მქონდა დაწყობილი და ვიღაცას წაუღიაო, ე. ი. დაიკარგაო.

სოლომონ ცაიშვილი

მოგონებები ილია ჭავჭავაძეზე

(შეკრებილი სამეგრელოში)

იონა შეუნარგია ავტობიოგრაფიაში წერს: „როცა სამეგრელოს თავადმა (ნიკოლოზ დავითის ძე დადიან-მინგრელსკი — ს. ც.) ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოებას თავისი მამის, სამეგრელოს მთავრის დავით დადიანის მდიდარი ხელნაწერი წიგნების ბიბლიოთეკა შემოსწირა, გაგზავნილი ვიქენ სოფელ გორდს (სამეგრელოს მთავრების საზაფხულო რეზიდენცია იყო, მდებარეობს ოდიშ-ლენჩხუმს შუა, ე. წ. ასხის მთის კალთებზე შეფენილ ულამაზეს და მომნიბლავ პეიზაჟებს შეიცავს—ს. ც.) ამ წიგნების ჩამოსატანადო. ამ კომისიაში მონაწილეობდნენ: ილია ჭავჭავაძე, ვასილ მაჩაბელი, დავით ერისთავი, გიგა ყიფშიძე, სამსონ ყიფიანი, სიმონ ღოღობერიძე და სხვაო“. ხოლო თავის მოგონებებში — „ნანახი და განაგონი ილიას ცხოვრებიდან“ (იხ. ი. მეუნარგია — „ქართველი მწერლები“, წ. II) აღნიშნავს: „1884 წელსა, თუ 1885 წელს, როცა ილია წამოვიდა სამეგრელოს მთავრის ბიბლიოთეკის ჩასაბარებლად, ილია ისე გამჩიარულდა რომ ბანძას (სოფელია, ამჟამად გეგეჭკორის რაიონში — ს. ც.) — მექი ფაღავასთან და ჩემთან, ცაიშში (იონა მეუნარგიას მშობლიური სოფელი, ზუგდიდის რაიონშია — ს. ც.) სულ „ფარინა-ფარინა“ იმღერა და ფერხულით გული იჯერაო“ („ქართველი მწერლები“, წ. II, გვ. 190).

ილია ჭავჭავაძე რომ ბანძას ყოფილა მექი ფაღავასას (მეგრელები ფაღვას უწოდებდნენ), ამას შალვა დადიანიც ადასტურებს თავის მოგონებებში (იხ. „ჩემი მარაო“, გვ. 8).

მექი ფაღავა საკმაოდ ცნობილი საზოგადო მოღვაწე და ნაფიცი ვეჭილი იყო ქუთაისში გასული საუკუნის 80-იანი წლებიდან. სოფ. ბანძაში კარგად გამართული სახლკარი ჰქონდა, სადაც ხშირად იწვევდა ხოლმე ცნობილ მწერლებსა და საზოგადო მოღვაწეებს. რასაკვირველია, ილია ჭავჭავაძის სტუმრობას ის არ აიცდენდა. პირიქით, შესაძლებელია, ამისათვის საგანგებოდაც ჩავიდა ქუთაისიდან ბანძაში და ეს მისი წვეულება ამ კომისიამ უეჭველად იცოდა. ეს ჩანს იქიდანაც, რომ ამ წვეულებაზე თავიკაცი იყო ნიკოლოზ ტარიელის ძე და-

დიანი, ცნობილი მწერალი, საზოგადო მოღვაწე და ილიას დიდი მეგობარი, რომელიც პირველი შეხვედა ფალავას ეზოში ცხენით შემოსულ ილიას, ცხენიდან ჩამოიყვანა და გადაეხვია.

ჩაუბარებიათ თუ არა გორდის სასახლეში დაცული ხელნაწერი წიგნების ფონდი, კომისიის სამი წევრი: გრიგოლ ყიფშიძე, სამსონ ყიფიანი და სიმონ ლოღობერიძე, რომელთაც ცხენებისათვის აუციდნიათ ეს ტვირთი, ქუთაისისაკენ გამგზავრებულან, იქიდან კი თბილისს. ილია ჭავჭავაძე და დანარჩენი წევრები კომისიისა გორდიდან — მარტვილის, ბანძას, ნოქალაქევის (იგივე არქეოპოლისი, ქუჯის ან გოჯას — ციხე), ძველი — სენაკის, ახალ-სენაკისა და ხეთა-ცაიშის გავლით ზუგდიდს ჰსტუმრებიან. აქ მათ დაუთვალაობებიათ ეკატერინე დედოფლისა და ნიკო დადიან-მინგრელსკის სასახლეები, სადაც აგრეთვე დაცული იყო მეტად მდიდარი და ძვირფასი ბიბლიოთეკა, როგორც ნაბეჭდი ისე ხელნაწერი წიგნებისა, საიდანაც ბევრი რამ შეარჩიეს თბილისში გასაგზავნად.

აქვე უნდა შევიწინოთ ისიც, რომ უნიკალური ხელნაწერების ეს ძვირფასი ფონდი, რომელიც იმ ხანებში გორდის სასახლეში ინახებოდა, უწინ, დავითის დროს (1832—1854) ზუგდიდის სასახლეში ყოფილა დაცული და განა მარტო ეს, მთავარს მთელი მუზეუმი ჰქონდა მოწყობილი და გამართული მშვენიერი ექსპოზიციებით როგორც ამას მ. ბროსე და პლატონ იოსელიანი მოგვითხრობენ. მაგრამ 1854 წელს, თურქეთის შემოსევის გამო, დედოფალსა და გრიგოლ დადიანს ეს განძი უშიშარ ადგილას, გორდის სასახლეში გადაუტანიათ, ეს სასახლე რაკი მტრისთვის მიუღდომელ ადგილას იყო (ამჟამად ამ სასახლეში მოთავსებულია სასოფლო-სამეურნეო ტექნიკუმი), ეს ფონდები შემდეგშიაც იქ დარჩენილა, თუმცა შემდგომ თურქთაგან აოხრებისა (1855—56) ეკატერინემა და ნიკომ ზუგდიდის სასახლეები კვლავ განაახლეს და გამართეს, მაგრამ გარდა დაბეჭდილი წიგნებისა, ძველი ხელნაწერების ძირითადი ფონდი აქ მათ არ დაუბრუნებიათ გორდიდან. სიფრთხილის მიზნით ეს კოლექცია ბოლომდე ამ მთის სასახლეში იყო დაცული.

ზუგდიდის სასახლიდან კომისიის დანარჩენი წევრები: ილია ჭავჭავაძე, დავით ერისთავი, ვასილ მაჩაბელი და სხვა ამ კომისიის გარშემო დაჯგუფებული ადგილობრივი ინტელიგენცია და საპატიო პირები, რიცხვით 10—15 კაცი იონა მეუნარგიას თავის ოჯახში მიუწვევია — სოფელ ცაიშში, რომელიც ზუგდიდიდან 10 კილომეტრზე ძვეს სამხრეთ-დასავლეთის მიმართულებით, ე. წ. ზუგდიდ-სენაკის გზატკეცილზე, იმ ხანებში იონას მამა მიხეილ პეპუს ძე მეუნარგია

(1824—1904) — წარმოშობით აზნაური, თანამდებობითაც ცაიშის კათედრო ტაძრის დეკანოზი იყო და საკმაო შეძლების მქონეც. მას სიამოვნებით მიუღია შვილის სახელოვანი მეგობრები, რომელთა შორის იყო დიდი ქართველი მწერალი და გამოჩენილი საზოგადო მოღვაწე ილია ჭავჭავაძე, რომლის გაზეთ „ივერიაში“ შემდეგ თვითონ მიხეილიც (მ. ცაიშელი) თანამშრომლობდა.

ამ დიდებული სტუმრობის თაობაზე 1937 წლის ზაფხულზე ჩვენ ვნახეთ ამ ამბების რამდენიმე მომსწრე და ამ ლხინის პირადი მონაწილენიც, რომელთაც გვიამბეს შემდეგი:

ზ უ რ ა ბ ქ ი რ ი ა (88 წლისა, წერა-კითხვის მცოდნე, საკმაოდ განვითარებული გლეხი, სამჯერ ზედი-ზედ მამასახლისად არჩეული, გავლენიანი და ავტორიტეტიანი მთელ სოფელში, ცაიშის მცხოვრები, იონა მეუნარგიას კარის მეზობელი და დაახლოებით მისივე ასაკისა — თქვა ორი თუ სამი წლით უფროსი ვარო) გადმოგვცემს:

„მიხეილ მეუნარგიას ორი ვაჟი ჰყავდა. უფროსი იყო იონა. უმცროსი ყრმობაში მოკვდა და მისი სახელი დამავიწყდა. სამი დაი ჰყავდა იონას. ერთი, ბარბარე, ქალწულობაში გარდაიცვალა, ორი — გათხოვდნენ. ერთი მათგანი ვინმე ქუთათურ მდიდარ ვაჭარ, ბელიაშვილს მისთხოვდა. ამის გამო ბიძა — იორიკა ემდუროდა მიხეილს — ქალი გლეხს მიათხოვა — ფული რომ ბევრი ჰქონოდა იმისთვისო.

იონას დაბადება მე არ მახსოვს, მაშინ სამი წლისა ვყოფილვარ. სკოლა მაშინ მხოლოდ მარტვილში ყოფილა თურმე. 8—9 წლისა თუ იქნებოდა იონა, მიხეილმა რომ აქ მიაბარა. ამის შემდეგ იონას სოფელში იშვიათად ვხვდებოდი. სულ აქ იყო. ჯერ მარტვილში, შემდეგ ქუთაისში, ბოლოს თბილისში (ის თბილისს „ქართი“-ს ეძახის—ს. ც.) გადავიდა სემინარისტად. მიხეილი თვითონ არ იყო „სემინარისტი“, უხაროდა, შვილი მაინც მეყოლება ნასწავლიო. მაგრამ ერთ დროს ეს იმედიც გაუქარწყლდა მას და ბრაზისაგან კინალამ ჰკეუა დაკარგა. თურმე იონას მეფე-იმპერატორის საწინააღმდეგო პარტიაში დაუწყია მუშაობა, რის გამო სემინარიიდან გამოუგდიათ. მიხეილი გაჯავრდა და სემინარიიდან გამოგდებული იონა სახლში არ შემოუშვა. ძლიერ გულზვიადი და თავის ნათქვამი კაცი იყო მიხეილი. ერთადერთი ვაჟი ჰყავდა და ისიც კი გაიმეტა. საფრანგეთში რომ წავიდა იონა, არც მაშინ დაეხმარა მამა. არც მერე უგზავნიდა ფულს. ნათესავები თუ უგზავნიდნენ ან გამზრდელები (ხიტუ ქირია და მისი შვილები), ისიც ჩუმად, მიხეილმა არ გაგვიგოსო. ასე დასაჯა მამამ შვილი „ურჩობისათვის“.

იონა რომ საფრანგეთიდან დაბრუნდა ნასწავლი, განათლებული,

წილისფერი წვერულვაშით დამშვენებული, ლამაზი კაცი იყო, ფრანგულად, ე. ი. იქაური ტანისამოსით ჩაცმული და მეტად გამშვენებული, ახოვანი, მაღალი ტანის ვაჟკაცი, — მიხეილს ესიამოვნა. დიდი ხნიდან უნახავი მამა და შვილი რომ შეხვდნენ ერთმანეთს, დიდი ზეიმი გაიმართა. მიხეილმა რაც არ გადაუგზავნა საფრანგეთში მყოფ შვილს, სულ ერთად დახარჯა მისი ჩამოსვლის ზეიმზე, ნადიმი ერთ კვირას გაგრძელდა. ნათესავ-მეგობრებმა და ნაცნობებმა ინახულეს იონა. მეორე კვირას ნადიმი გაგრძელდა იონას გამზრდელის წიტუ ქირიას ოჯახში. მას ხუთი ვაჟი ჰყავდა, ხუთივე დაოჯახებული და ხუთივე ძიძიშვილმა ცალ-ცალკე გადაუხადეს ნადიმი სასახლო გაზრდილს. განსაკუთრებული სიხარული ძიძამა და მორღუმ (მამა-მძღვე) განიცადეს, რომ ასეთი დიდებული გაზრდილი გამოუვიდათ...

ამის შემდეგ იონა თბილისში (ქართში) წავიდა და იქ დიდხანს ცხოვრობდა. გამიგონია ვახუთებს აკეთებსო, ისიც კი გამიგონია, რომ ისეთ დიდკაცებთან აქვს საქმე, როგორც ილია ჭავჭავაძე (ის ჭამჭავაძეს ამბობს — ს. ც.), აკაკი წერეთელი, რაფიელ ერისთავი (ერისთეს ამბობს — ს. ც.), ნიკო ნიკოლაძე და სხვებიო.

მე არც ერთი ესენი, გარდა ნიკოლაძისა, ნანახი არა მყავდა. აკაკი წერეთელი მხოლოდ 1911 წელს ვნახე, როცა აქ ჩამოვიდა და ზუგდიდშიც ორი დღე დაჰყო. ნიკოლაძეც ხშირად მინახავს ფოთში, აქაც ცაიშში, იონასთან სტუმრად. ისე კი იონასაგან მქონდა ვაგონილი ილია ჭავჭავაძე და აკაკი წერეთელი დიდი პოეტები — საქართველოს დამცველები არიანო. მათი ზოგიერთი ლექსიც წამიკითხავს. რაც შეეხება რაფიელ ერისთავს, ის ჩემს ახალგაზრდობაში მინახავს. ზუგდიდის „უეზდის ნაჩალნიკი“ იყო და ხალხიც ძლიერ მადლიერი ჰყავდა. პირველად იმან მოაწყო ზუგდიდის ბულვარი და გაამშვენიერა დაბა ახალი ნარგავებით. მისგან დარგული ჭანდრების ხეივანი ახლაც ამშვენებს ზუგდიდს. იმ ვეება ჭანდრებს, რომელიც ახლა ზუგდიდის გრძელ ბულვართ აჩრდილებენ, ერისთავს ჭანდრებს ვეძახით. მიხეილთან შოდიოდა ხანდახან.

მიხეილის დედა ელიავას ქალი იყო, რომელსაც დიდი ავტორიტეტი ჰქონდა, რადგან დაგით დადიანის (სამეგრელოს მთავრის) ქალის, სალომეს ძიძა ყოფილა. ასე, რომ ხატების მჭედელი პეპუ მეუნარგია სალომეს მორღუ იყო და მისი მეუღლე კი ძიძა. მიხეილი და მისი ძმები (გიგო და პავლე) — ბიძაშვილები იყვნენ მთავრის შვილისა.

მიხეილს უხაროდა, რომ მისი შვილი ასე დაახლოებული იყო ქართველ მწერლებთან. არ მახსოვს თუ რომელ წელს მოხდა ეს ამბავი, ისე კი ნამდვილად 35 წლის მეტისა თუ არა ნაკლებისა არ ვიქნე-

ბოდი, როცა იონა ესტუმრა მამამის თავისი მეგობრებითა. მათ შორის იყო ილია ჭავჭავაძე, ერისთე (რაფიელ ერისთავის სხვა სახელი არ ახსოვს — ს. ც.), მანჩაბერი (ალბათ, მაჩაბელი — ს. ც.), ფაღვა, ბატონიშვილი, ალბათ, მექი ფაღვა და ნ. დადიანი (დადიანი ხომ ბატონიშვილია მეგრულად, ესენიც გაჰყოლიან ზუგდიდს — ს. ც.) და სხვა დიდკაცები, რომლებიც 15 კაცზე მეტი იქნებოდნენ, ცხენებით მოვიდნენ ზუგდიდიდან.

მე, როგორც კარის მეზობელ და მასთან როგორც მიხეილისაგან მოწონებული ახალგაზრდა, ამ სტუმრების მოსამსახურედ ვიყავი მიწვეული და დაყენებული. ჩემთან ერთად იყვნენ იონას ძიძიშვილები საბაია, ანტონია და გუჯა ქირიები. გაზაფხულის თვე იყო, მარტი თუ აპრილი, არ მახსოვს.

იონას ადრე ეცნობებინა მამისათვის, რომ ამა და ამ დღეს მოვდივარ და ესა და ეს კაცები მომყავს სტუმრადო. მიხეილმაც დაგვატრიოლა. ცოლი მამინ მკედარი იყო, ქალებიც გათხოვილი იყვნენ. მარტო, ბერივით ცხოვრობდა იმ თეთრს სახლში, რომელიც ახლაც დგას. იმის წინ ჩვენებური ხის ოდა იდგა და მის უკან სამზარეულო. ყველაფერი ბჭვრი ჰქონდა, როგორც სანოვავე, ისე ფულიც. მიხეილი მდიდარ კაცად ითვლებოდა. ლხინი ქვითკირის სახლში გაიმართა. დაიკლა ერთი დიდი ხარი, რამდენიმე ცხვარი, გოჭვებს, ქათმებსა და ინდაურებს ხომ რიცხვი არა ჰქონდა. ორი მზარეული მუშაობდა, ორივე ზუგდიდიდან მოყვანილი. მათ ეხმარებოდნენ მეზობლის ქალები და სხვა სავაჭკაცო საქმეები ჩვენზე იყო მინდობილი. ამ დღისათვის მიხეილმა მოიპატიჟა: თავადნი აფაქიძენი (ის ამბობს აფაქიას) ბეჟან, დათა და მიხეილი, იყვნენ აგრეთვე ყაღვა, ანჩაბაძე, ხეცია (მხეიძეს ნიშნავს — ს. ც.) და სხვ. (სახელები არ ახსოვს — ს. ც.), მომღერლები სპეციალურად შეაგროვა ზოგი ზუგდიდიდან, ზოგიც ხეთიდან (კობახიძენი იყვნენო), ზოგიც ადგილობრივი გლეხთაგანნი შეარჩია მარჯვე და კარგი მომღერლები, სუფთად და ლამაზად ჩაცმულნი იყვნენ, რასაკვირველი, ჩოხითა, ხმალ-ხანჯლითა, დამბახებითა და სხვა შესაფერი მოწყობილობით. ყველა ამას მიხეილის ძმა გიგო ხელმძღვანელობდა. მომღერლებში თავიკაცი ვიდაც ჩიქვანი იყო, ზორბა, მსმელი, ტკბილმოსაუბრე და ლამაზი სახისა. მთელი სოფლისა და ახლო-მანლო მცხოვრები ლამაზი ქალები აქ მოაყვანია მიხეილმა. ზოგი მეჩონგურე იყო, ზოგიც მოცეკვავე, ზოგიც კარგი მომღერალი.

სტუმრებს ჯუმას (პატარა მდინარეა ცაიშში — ს. ც.) გაღმა მივეგებეთ. ეზოში რომ შემოვიდნენ სტუმრები, მათი ცხენები ჩვენ ჩავიბარეთ, რომ მათთვის წესიერად მოგვევლო, გვეძოვებინა, ლაშქაც „აგ-

კარაში“ (სადაც პირუტყვის აბამენ ან საერთოდ ინახვენ ღამით) შეგვენახა და დაგვეცვა ქურდობისაგან, რაც მაშინ ძლიერ გახშირებული იყო.

სტუმრები პირველად სახლში შევიდნენ. კიბესთან შეხვედრილ მიხეილს მიესალმნენ, ზოგმა გულზე აკოცა, ზოგმა შუბლზე. ილიამ გულზე აკოცა. დაბალი იყო, ჩასკვნილი, მხიარული სახისა, ღამაზი. შავ-წვერ-ულვაშიანი, შავი — რუსული ტანისამოსი ეცვა ყველანი იმას ვუყურებდით, თუ როგორ მოიქცეოდა. მიხეილს დიდხანს ესაუბრა. საუბრებზე ღვინო არ დალია, როცა წამოიშალნენ, ეკლესიაში წასვლა მოისურვა. მიხეილიც გაჰყვა. ერთი მღვდელი წინდაწინ გაგზავნა, მგონი კუკავა იყო გვარად და ორი დიაკვანი, გახარია და მაქაცარია, რომ ტაძარი გაეღოთ და წესიერად დახვედროდნენ. მიხეილს ბერები არ უყვარდა და კიდევაც გარეკა ისინი და მონასტერიც დაახურვინა. უკანასკნელი ბერი — ცაიშის მონასტრის წინამძღვარი — სიმონ აფაქია, აქედან ხობის მონასტერში გადავიდა. ბერებისა და მათი წინამძღვარის სადგომი, ეკლესიის ეზოში მდგარი დიდი სასახლე, რომელსაც საბეროს ეძახდნენ, მიხეილმა სკოლად აქცია. აქ მან მოაწყო სამრევლო სკოლა და ახალგაზრდა მასწავლებელი მოაყვანინა მის გამგედ.

სტუმრებს ეს ჩვენი ძველი, თამარ მეფის მიერ აგებული (ნამდვილად კი ის მე-12 საუკ. დასაწყისშია აგებული, დავით აღმაშენებლის დროს — ს. ც.) ტაძარი დაწვრილებით დაეთვალიერებიათ. როგორც ამბობენ, ილიას ძლიერ მოსწონებია მისი მოვლილობა, სისუფთავე, დაცულობა, მასში დასვენებული ხატები და ძველი ნივთები. შიგნით ეკლესიაში დასაფლავებული მთავრის ბავშვების (ეკატერინე ჭავჭავაძის შვილების) სასაფლაოებიც უნახავს და ყველა მათი წარწერა წაუკითხავს. განსაკუთრებით მოსწონებია ეზო, მასში მდგარი ორი დიდი ცაცხვისა და კაკლის ხეები თავისი საჯირითაო მოედნითა, სადაც ყოველ წლის 8 სექტემბერს (ღვთისმშობლის დაბადების დღეს — ს. ც.) იმართებოდა სასოფლო დღეობა.

სტუმრები რომ დაბრუნდნენ, სუფრა უკვე გამლილი იყო და სადილობაც დაიწყო. თამადობა პეხუ ჟორდანას დაეკისრა, რომელმაც ქართული ენა გვარიანად იცოდა. მოსიძღვრე და მოქეიფე ხომ იყო და იყო. ღზინი დიდხანს გაგრძელდა, თითქმის შემოათენდათ. ილიამაც რამდენიმე ყანწი მიირთვა ოჯალეშისა, ძლიერ გამხიარულდა, ყველაზე მეტს ერისთავი, დიდი, ზორბა, ღამაზი სათვალეზიანი კაცი, ოხუნჯობდა, მისი ლაპარაკი ყოველთვის დიდ სიცილსა და ხარხარს იწვევდა, უმთავრესად რუსულად ლაპარაკობდა, მე კი, რუსული კი არა, ქართულიც ძლივს მეყურებოდა, ამავე დროს იქ სუფრაზეც არ ვიჯექი.

როგორც ხელზე მოსამსახურეს, ხშირი შესვლა-გამოსვლა მიწვედა და მაშინ თუ მოვკრავდი რამეს ყურს ან თვალს. სიმღერა გაჩაღდა, რასაც ცეკვა მოჰყვა. ცეკვაში ილიაც ჩაერია. ფერხული მოითხოვა. თვითონაც ცეკვავდა და ყველანი ჩაგვება, წრე ისე გაიზარდა, რომ დარბაზში არ ეტეოდა. თამადად მოითხოვა, ვინაიდან ფერხულს დიდი დარბაზი უნდა, უმჯობესია ხვალისთვის გადავდოთ და რაკი ეზო ფართოა, აი, იქ ვიცეკვოთო, მაგრამ ილია არავის არ უყურებდა. მას ძლიერ მოეწონა მეგრული ფერხული და თუმცა თვითონ ვერ იმღერა, ფენი მანინც ააყოლა, რამაც უჩვეულო მხიარულება, სიცილი და ქუდების პერში სროლა გამოიწვია.

ილია განსაკუთრებული გულისყურით უსმენდა ჩონგურსა და სიმღერებს, არ მახსოვს თუ რომელი სიმღერა იყო, რამდენიმეჯერ გაამეორებინა მეჩონგურე ქალს და თვითონაც ააყოლა ხმა. კარგად შეზარხოშებულმა ილიამ წამოიწყო ერთი კახური სიმღერა, საიდანაც მხოლოდ ერთი სიტყვა დავიმახსოვრე დღემდე. ეს არის „ფარინა-ფარინა“, რითაც ყოველი სიმღერა თავდებოდა, ილიას ხმა ააყოლეს ერისთემ, მანჩაბერმა, ფალვამ, იონამ და სხვებმაც. შესანიშნავი სიმღერა გამოვიდა. ეს სიმღერა „ფარინა-ფარინა“, შემდეგ ოდნავ გადამახინჯდა „ფაფარინა-ფარინას“ ვამბობდით, იგი მთელი ნახევარი საუკუნის განმავლობაში არ დავიწყებია ჩვენს კუთხეს. ილიას მოსაგონარად მას ყოველ შეკრებილებაზე და სუფრაზე ვმღეროდით. ამჟამად კი კარგა ხანია იგი მივიწყებულია და ასე ვინმე ჩემსავით 80 წლის მოხუცს ითუ მოაგონდება, თორემ ახალგაზრდებმა არ იციან.

მეორე დღეს, დილით, მცირე ძილისა და დასვენების შემდეგ, კვლავ გაიშალა გრძელი სუფრა ეზოში. მიხეილმა სთხოვა სტუმრებს კიდევ ერთი დღე დარჩენილიყვნენ, მაგრამ ილიამ უარი თქვა და წასვლას ჩქარობდა. ცხენების შეკაზმვა მოითხოვა, რაც უმაღლე იქნა შესრულებული. ბეჟა აფაქიამ თხოვა სტუმრებს დასწრებოდნენ ჯირითს, რაც ეკლესიის მოედანზე უნდა გამართულიყო. ილია სიამოვნებით დათანხმდა და მოედნისაკენ გასწიეს, რომელიც ეზოდან სულ 200 ნაბიჯზე იქნებოდა. საპატიო ადგილას მდგარმა ილიამ დიდხანს უცქირა ჯირითს, რომელშიც გაიმარჯვეს დ. აფაქიამ, ხეთელმა კობახიამ და ჩიქვანმა.

ილია დიდი კმაყოფილებით დავგშორდა, სათითაოდ ყველას დაგვემშვიდობა, ზოგს ხელი ჩამოგვართვა, ზოგსაც ჰაეროვანი კოცნა გვიძღვნა. განსაკუთრებით ლამაზ ქალებისაკენ იყო აღერსიანად. მე-ლექსე პეტრე მეუნარგიამ ექსპრომტად უთხრა ლექსი მეგრულად, რომელშიც გამოთქმული იყო დიდი მადლობა, რომ მისი სტუმრობის

ღირსი გავგზადა, სამეგრელო გააბედნიერა, გაახარა და აგრძობინა მთელ ჩვენს კუთხეს, რომ მარტო არა ვართო, არამედ სამშობლო საქართველოს საუკეთესო შვილები ჩვენზე ზრუნავენ. ამავე ლექსში იხიცი იყო ნათქვამი, რომ ილიამ რუსთაველი მზეს მიამსგავსა, რისთვისაც უღრმესი მადლობა მოახსენა, გულზე ეამბორა ძვირფას სტუმარს, შემდეგ უზანგი დაუჭირა და ცხენზე შესვა.

უკვე ცხენზე მჯდომარე ილიამ ერთი მაგრად მოიქნია მათრახი და ცხენი ჭიშკრამდე გააჯირითა, ხოლო მანჩაბერმა ეზოდან ჯუმამდე მიაჭენა ცხენი. ჯუმს გაღმა ყველანი შეიყარნენ, ნაწილი ცხენონებისა ზუგდიდისაკენ წავიდნენ, ნაწილიც სენაკისაკენ; ილია, ერისთე, მანჩაბერი, იონა და ზოგი ხეთიდან ჩამოსული სტუმრებიც სენაკის გზას გაუდგნენ.

სტუმრების წასვლის შემდეგ ლხინი ჩვენ განვაგრძეთ, მიხეილი თავს გვადგა, სიმარჯვეს, ზრდილობას და გულკეთილობას გვიქებდა, თანაც გვიხსნიდა თუ ვინ იყვნენ იონას სტუმრები, განსაკუთრებით აქებდა ილია ჭავჭავაძეს, რომელსაც მეორე დილას, ეზოში გაშლილ სუფრაზე უთქვამს: „სამეგრელოში მოვედი და საქართველო ვნახეო“...

მიხეილი აღტაცებული იყო ამ სიტყვებით და ამბობდა: „დიდი ბრძენი და ჭკუიანი კაცია ილია, იცის თუ სად რის თქმეა საჭირო. ეს სიტყვები ეხლა ჩვენი კუთხისათვის მალამოა“.

დიმიტრი მატახერიამ (78 წლის, ამ სოფლის აზნაურთაგანი, შინაური განათლებისა მქონე და ქართული და რუსულის ენების საკმაოდ მცოდნე), ზურაბის ნაამბობს დასძინა:

„მე სწორედ იქ ვიჯექი იმ სუფრაზე და „გახსოვს ტურფას“ ვმღეროდი, როცა ერთ-ერთი სადღეგრძელოსთან დაკავშირებით ეს სიტყვები — სამეგრელოში მოვედი და საქართველო ვნახეო — რომ თქვა ჭავჭავაძემ და ერისთავმა „ვაშა, ვაშა“ შესძახაო. ილიამ ისიც კი თქვა, დაამატა დიმიტრიმ — „ძალიან მომეწონა ამ მხარის მოსახლეობა, ეზოების განლაგება, სისუფთავე, სახლები, მცხოვრებთა ზრდილობა, სიფაქიზე და მეტადრე სიმღერებიო“.

გუჯა, ლევა და მარკოზია ქორიებმა (იონას ძიძისშვილებმა) მითხრეს:

„ჩვენ ერთი კვირით აღრე ვიყავით გაფრთხილებული მიხეილისაგან, რომ იონას ქართიდან (თბილისიდან) დიდი კაცები მოყავდა და პატივი ვცეთ, რაც შეგვეძლებაო. ოჯალეშის ღვინო ჩვენ მოვიტანეთ ურმით სოფელ ჭკადუაშიდან, სალომე დადიხეს (დადიანის ასული — სალომე მიურატისას ასე ეძახდნენ — ს. ც.) სასახლიდან. იმან გამოუგზავნა

იონას ერთი კასრი ღვინო და თანაც დაგვაბარა, შეიძლება მე და არ ჩილიც (აშილ მიურატი, სალომეს მეუღლე) ვესტუმროთო. დეკანოზი ძლიერ გახარებული იყო იმათს მოლოდინში, მაგრამ რატომღაც ვერ მოვიდნენ იმ დღეს, შემდეგ გავიგეთ რომ ბებე (ქალი, ანტუანეტა—ს. ც.) ავად გახდომოდათ და ვერ წამოსულიყვნენ. მიხეილისათვის მოულოდნელი შეიქნა სტუმრების წასვლა. იმას ეგონა, რომ ისინი ერთ კვირას მაინც დარჩებოდნენ და თადარიგიც ამგვარი ჰქონდა. რომ წავიდნენ, ერთ ხანს მოიწყინა მიხეილმა. მაგრამ შემდეგ კვლავ გამზიარულდა, რომ დარწმუნდა მისი შვილი სახელოვან კაცებთან არის საქმით დაკავშირებული. დაუძახა თავის მღვდელს, დიაკვნებს, მასწავლებლებს, მწიგნობრებს და მთელი ღამე გვაქეიფა, რაც კი რამ სანოვავე დარჩა, ყველა ჩვენ შეგვაჭამა და საკუთრივ, მის მიერ დაყენებულად დღის ღვინოც ჩვენ შეგვასვა, ოღონდ მისი შვილისა და მისი სასახელო სტუმრების სადღეგრძელო გვეთქვა. ამ სტუმრების შემდეგ დეკანოზის ოთახში სულ მუდამ ეკიდა სურათები ილია ჭავჭავაძისა და რაფიელ ერისთავისა“.

ილია (იგივე ილიკო, კოხტას ძე მეუნარგია) ადგილობრივი ბროვიზორი 62 წ. ჩემთვის ხშირად უამბუნია მამამისის ნაამბობი. იგი მონაწილე ყოფილა ამ უჩვეულო ღზინისა, ილიასთვის და ყველა მის მეგობრისათვის ხელი ჩამოუტრთმევია. მის შკერდზე რომ სტანისლავის II ხარისხი დაუნახავს, ილიას უკითხავს თუ სად მიიღო და როცა მოუხსენებია 1878 წ. თურქებთან ბრძოლაში, ილიას მხარზე ხელი დაუთათუნებია და უთქვამს: — ყოჩაღ, ასე უნდაო. ამ კოხტას გადმოცემით, ილია ძლიერ დაინტერესებულა პეპუს (იონას პაპა — ს. ც.) გაკეთებული ხატებით და მიხეილისათვის უთხოვია მათი დათვალიერება. ამიტომ ის ტაძარში შეიყვანეს და კარგა ხანს დარჩა, სანამ ყველა ხატი და განსაკუთრებით კი, პეპუს მიერ ნაჭედი ხატები არ დაათვალიერაო.

ილიას არ მოსწონებია, ცაიშის ტაძარი რომ ყავრით ყოფილა მასინ გადახურული და ისიც დიდი ხნისა — დაობებულ-დახავსებული. უთქვამს: არა სჯობდა რომ კრამიტით ყოფილიყო გადახურულიო? მიხეილმა მართლა მალე ჩამოაყრევინა ეს დაძველებული ყავარი და ეკლესია ცისფერი ცინკით გადახურა, მას შემდეგ ამ ტაძარს სახურავი არ გამოსცვლია, მხოლოდ რამდენიმეჯერ შეიღება (ამჟამად ნაკრძალ ქველად გამოცხადებული ამ ტაძრის სახურავი წითელი საღებავით არის შეღებილი, უწინ კი ცისფერი იყო და ძლიერ შვენოდა მიდამოს — ს. ც.).

ილიას ძლიერ მოეწონა თურმე, ცაიშის სერებზე მოფენილი ტყეე-

ბი დაფნისა, რომელიც დეკანოზის ეზოშიც ბლომად იყო მოშენებული. ითხოვა მისი სანერგეები, რომლის ჩამოტანას იონა დაპირდა სხვა დროსთვის. მაშინ კი, მახსოვს, თესლიც გაატანესო და ისიც ასწავლეს თუ როგორ უნდა დაეთესა და გადაერგო შემდეგ. ნერგები, არ ვიცი, მერე იონამ ჩაუტანა თუ არა, თესლი კი მაშინაც ბლომად გაატანეს — მთელ ეზოს ეყოფოდა თუ კი იხეირებდა ქართის ჰავაზე და ნიადაგზეო. ამაზე დავით ერისთავს უხუმრია, — ილია სადაც არ უნდა მივიდეს, ყველგან მეურნეობა უნდა დაიწყოსო. იონა, ჩქარა წავიდეთ თბილისში, თორემ შეიძლება ცაიშში დარჩეს და დაფნის მოშენებას მიჰყოს ხელიო. — ამაზე ბევრი უცინიათ. ილიას უთქვამს, თქვენ არ იცით თუ რა ძვირფასი და ფრიად სასარგებლო მცენარეა კეთილშობილი დაფნაო. რაკილა ასე ველურ პირობებში და თავისუფლად ხარობს აქაურ ტყეებში, ეცადეთ კეთილმოწყობილად და ეზოებში მოაშენოთ და ნახავთ თუ რა სარგებლობის მომტანი იქნებაო. მართლაც, მას შემდეგ ერთი წელიც არ იყო გასული, რომ დაფნას სადღაც დიდი ბაზარი გაუჩნდა, მყიდველები შემოგვესიენენ და ერთი ფუთი ფოთოლი 5 მანეთიდან 10 მანეთამდე ღირდა ოქროთი, რამაც დაფნის პლანტაციების სწრაფი ზრდა გამოიწვია და სულ რაღაც ათიორდე წელიწადში მთელი ცაიში, ხეთა და მის ახლო-მახლო სოფლები დაფნის ტყეებით შეიმოსაო, დასძინა ილიკო მეუნარგიამ, რომელიც თვითონაც ერთი პატარა პლანტატორი იყო დაფნის კულტურისა...

ცაიშიდან წამოსულ იონას სტუმრებს ღამე დაბა ახალსენაკში გაუთევიათ, თეიმურაზ კაკაბაძის სასტუმროში, როგორც ეს იონას აქვს ჩაწერილი თავის უბის წიგნაკში. სასტუმროს მეპატრონე კაკაბაძე აღფრთოვანებით შეხვედრია ამგვარ სტუმრებს. არც ღამის გასათევი და არც ვახშამ-საუზმისა არაფერი აუღია (რესტორანიც იქვე ჰქონია). „ილია ჭავჭავაძე მესტუმროს და ქირა გადავახდევინო, მაშინ ან რა მეგრელი (კაკაბაძეები ძველადვე ხონიდან სამეგრელოში გადმოსახლებულან, ნაწილიც სამურზაყანოში სახლობენ და იქ კაკაბაძის ეძახიან, სამეგრელოში კი კაკაბაძეს — ს. ც.) ვყოფილვარ, ან სად გავახილო თვალიო, — უთქვამს. ილია ჭავჭავაძე უბრალო ვინმე არ გეგონოთ, მეფის ტოლი კაცია, ნამდვილად სამეფო კაცია, მისი სტუმრობა დიდად სასახელოა“. მთელ თავის სიცოცხლეში იმას ტრაბანობდა თურმე, იონამ ილია ჭავჭავაძე მე მომიყვანა, იცოდა, რომ მე ვიყავი იმისი სტუმრობის ღირსიო. ამის გამო დიდად მადლიერი იყო თურმე იონასი და მუდამ პატივსაც სცემდა.

მეორე დღილი ადრე, ამგვარი მასპინძლისაგან შეტად ნასიამოვნე-
ბი სტუმრები ფოთიდან გამოსული მატარებლის თბილისში გამგზავ-
რებულან.

1937

ეს ჩემი ძველი ჩანაწერები წავუკითხე ამჟამად თბილისში მცხოვ-
რებ (ბარნოვის ქ. № 100) ვლადიმერ ღუტუს ძე მეუწნარგიას (78 წლის),
რომელიც იონა მეუწნარგიას ნათესავია (პაპის ბიძაშვილის შვილის-
შვილი) და ამავე დროს რამდენიმე წლის განმავლობაში მისი პირადი
მდივნად ნამყოფი, როცა იონა მომრიგებელ-შუამავლად იყო ზუგ-
დიდისა, სენაკისა და ლეჩხუმის მაზრებში (1898—1907 წწ.). ლადიმ
(შინაურობაში ასე ვეძახით) განაცხადა:

ილია ჭავჭავაძე რომ ცაიშში მოიყვანა იონამ, მე მაშინ პატარა,
10—11 წლისა თუ ვიქნებოდი. წერა-კითხვას იონას მამის მიხეილის
დიაკვანი ჭანტურია მასწავლიდა. ამიტომ მათ ოჯახში ხშირად, კვირა-
ში ორჯერ მაინც მიხდებოდა მისვლა. ჭავჭავაძე და მისი ამხანაგების
მოსვლის გამო ამ ოჯახში ჩატარებულ ზეიმში მე აბა რა მონაწილეობა
უნდა მიმელო, გარდა იმისა, რომ სხვა, სოფლის ბიჭებთან ერთად,
შორიდან, მიწეილის ხის ოდის უკან მაღალი ბორცვი რომ არის, იქი-
დან, ვუცქეროდით ამ ფრიად საპატიო სტუმართა მისვლა-მოსვლას,
ათასში ერთხელ თუ ვინმე უფროსთაგანი დაგვიძახებდა და ქვევით
რომ წყაროა, იქიდან კოკებით წყალს თუ ამოგვაზიდვინებდა. ეს იყო
ჩვენი მონაწილეობა ამ სტუმრობაზე.

შემდეგ კი, როცა წამოვიზარდე და ძველი სენაკის საახნაურო
სკოლაში რომ ვსწავლობდი, სადაც გამგედ სამსონ ყიფიანი გყავდა,
აი მაშინ გავიგე მხოლოდ, თუ რა დიდად საპატიო სტუმრები ჰყოლია
იონას, რაც შეეხება იმას, რომ ილიას უთქვამს: სამეგრელოში მოვე-
დი და საქართველო ვნახეო (სამარგალოშია ქომოვრთი დო საქორთუო
ქობძირი), ეს მე მრავალჯერ გამიგონია ბიძაჩემ კოსტასაგან. ეს სიტყ-
ვები უთქვამს ილიას მიხეილის ეზოში მდგარ დიდი კაკლის ხის ძი-
რას. მის ჩრდილქვეშ მსხდარან და რაღაც საუბარში გართულ ილიას
თავისი სიტყვა ასე დაუსრულებია, რომელიც იონას მაშინათვე ჩაუწყე-
რია და მამისათვის მიუერთმეგია. ილიას ამ სიტყვებს დამსწრე საზო-
გადოებაში დიდი აღტაცება და აღფრთოვანება გამოუწვევია.

სხვა, რაც კი თქვენ ამ რვეულში ჩაგიწერიათ, ყველაფერი სწორია,

მეც ასე გამიგია ეს ამბები. მიხეილი 1904 წელს გარდაიცვალა 80 წლისა და სულ ამ მისთვის სასიქადულო შემთხვევას იგონებდა.

მიხეილი არ იყო დიდი ნასწავლი კაცი. მას მხოლოდ მარტვილის სკოლა ჰქონდა დამთავრებული და იქვე იყო გაწვრთნილი მონასტერში ბერების მიერ. მაგრამ ბლალოჩინობა და შემდეგ დეკანოზობა მაინც მალე მიიღო, პრინცესა წყალობდა და იმიტომ. ყველაფერი იმან გაუკეთა ეპისკოპოს გრიგოლთან; ისიც დადიანი იყო (დავით დადიანის ქალი სალომე იონას მამილამ გაზარდა და არა ბებია, როგორც ეს თქვენთვის მოუხსენებიათ). ამიტომ სალომეს, შემდეგ პრინცესა მიურატს განსაკუთრებით უყვარდა მიხეილის ოჯახი და იქ ხშირად დადიოდა. შემდეგ იონამაც თავისი უფროსი ქალი საშა სალომეს მონათვლინა, ამიტომ საშახ ნამდვილად სალომე ჰქვიან, მისმა ნათლიამ ასე დაარქვა. მეორე შვილი გრიგოლს მონათვლინა და ამგვარად ესენი დიდად დაახლოებულნი იყვნენ. გრიგოლი (დადიანი, მწერლობაში რატი კოლხიდელი) ისე იყო იონაზე შეყვარებული, რომ უიმი-სოდ ვერ ძლებდა. იონას მისი ნახვა რომ დააგვიანდებოდა ქუთაისში, ის უდებეშებდა და თან გზის ფულად ხუთ თუმანსაც მოაყოლებდა, რომ დაუყოვნებლივ მისულიყო და ენახა ეს მარტოდ-მარტო დარჩენილი მოხუცი.

ჩვენს გვარში ყველაზე მდიდარი და შეძლებული ოჯახი პეპუს (იონას პაპის) ოჯახი ყოფილა. პეპუს დედა ქოიავას ქალი სოფელ დარჩელიდან, შეძლებული აზნაურისშვილის ასული ყოფილა, მამა — ხუტუ პირველი გადმოსახლებულა სოფელ ხეთიდან ცაიშში და გააზნაურებულა კიდევ სამეგრელოს რომელიღაც მთავრისაგან. ამისი საბუთიც არსებობდა, მაგრამ არ ვიცი შემდეგ რა იქნა. ისიც მიხეილს ჰქონდა.

მიხეილი საერთოდ მაგარი კაცი იყო, მომხვეჭი, შრომისმოყვარე, ზედმიწევნით მტკიცე ხასიათისა და წესიერების მოყვარე. თანამეგვარეები და ღვიძლი ძმებიც კი არ უყვარდა თავიანთი დაუდევრობის გამო. ამ მხრივ იონა სრულიად არ გავდა მამას, რაც ამ ორთა შორის ხშირ უთანხმოებას იწვევდა. მაგრამ იონა მაინც უყვარდა მიხეილს, რაკი კარგ წრეში იყო მოქცეული და ისეთი მეგობრები ჰყავდა, როგორიც იყვნენ, ილია, აკაკი, ნ. ნიკოლაძე და სხვები.

მიხეილს არ მოსწონდა ის გარემოება, რომ იონა მეფის მოხელედ არ დგებოდა, ჩინოვნიკობას გაუბოდა, სახელმწიფო სამსახურს არ ეტანებოდა. რამდენიმე წელიწადს მომრიგებელ შუამავლად იყო. მე

ვახლდი მდივნად. ორ წელიწადს ზუგდიდში იმუშავა, შემდეგ ხენაკში, ბოლოს ლეჩუმში, მაგრამ გუბერნატორთან სულ მუდამ უთანხმოება ჰქონდა. გლეხებს იცავსო, სოციალისტიო, ბრალს სდებდა გუბერნატორი და ბოლოს კიდევაც მოახსენებინა. ეს იყო მგონი 1906 წელს.

ამის შემდეგ იონა ოჯახში დაბრუნდა. ოჯახს განუცხადა: ამიერიდან მე არავითარ სამსახურში არ ვდგები, მომეცით ნება წესიერად მოვუაროთ ამ ჩვენს მეურნეობას, დავჯდე ამ ჩემი დიდი კაკლის ხის ძირას და ჩემი საწერები ვწეროვო. მაგრამ მეუღლე ამის თანახმა არ იყო. უთხრა: ჩვენ ცუდი მეურნეები ვართ, ხოლო შენი ნაწერი ჩვენ არ შეგვინახავსო, სჯობს ისევ რაიმე სხვა სამსახურს მიპყო ხელიო. მართლაც სულ მალე იონა ფოთის ქალაქის თავმა ნიკო ნიკოლაძემ მიიწვია თავის მოადგილედ, რა თანამდებობაზედაც 1914 წლამდე მუშაობდა კიდევ. ამის შემდეგ მე იონას იშვიათად ვხვდებოდი, ისე კი გამიგონია, რომ იონასთან აკაკი ხშირი სტუმარი იყო ფოთში, რომ ილია ჭავჭავაძე და იონა ბოლომდე დიდ მეგობრად დარჩნენ.

ილია ჭავჭავაძე რომ მოჰკლეს, იონა მის გასვენებაზე წავიდა თბილისს და იქ მშვენიერი სიტყვა უთქვამს სამეგრელოს სახელით. იონა სულ იმას იძახდა, საქართველოში ილიაზე უფრო ჭკვიანი და ბრძენი კაცი ამ საუკუნეში არ დაბადებულა, ყველამ მისი მოძღვრება შევეითვისოთ და ისე ვიმოქმედოთო. ყოველი ქართველი რომ ილიას მიერ ნაჩვენებ გზას დაადგებოდეს, ჩვენი საქმე კარგად წავაო.

ილია ჭავჭავაძის პორტრეტი ზუგდიდის მახრამში პირველად იონას სახლში დაიკიდა, როგორც საყვარელი კაცისა და დიდი მოძღვრის სურათი, ძვირფას ჩარჩოში ჩასმული. იონას ძლიერ უყვარდა ილიასი და გრ. ორბელიანის ლექსებისა და „ვეფხისტყაოსნის“ ხმამაღალი კითხვა ოჯახში. თავის ბავშვებს უკითხავდა ხშირად. მეც ხშირად დავსწრებივარ ამგვარ კითხვას ზაფხულის თვეებში, მის ეზოში, დიდი კაკლის ხის ჩრდილქვეშ, იმ კაკლის ხის ქვეშ, სადაც ოდესმე დიდ ილიას დაესვენა და ბევრი საინტერესო და საგულისხმო სიტყვები უთქვამს დამსწრეებისათვის.

● ონამ რომ ილიას საღამოზე თავისი მოგონებები წაიკითხა ფოთში, მეც იქ ვახლდით, ხალხმა ძალიან მოიწონა ეს მოხსენება. ტაში დაუკრეს იონას. შემდეგ ქუთაისშიც მოიწვიეს და აქაურ საღამოზედაც წააკითხეს. მოგონებაში ილია ჭება-დიდება და მისი დახასიათება იყო მოცემული. ამის შემდეგ ის თბილისში წავიდა, ეს მოგონებები იქ წაილო, რომ იქაურ მეგობართა წრეში წაეკითხა. როგორც გადმომცეს,

მართლაც წაუკითხავს თბილისში. ამ კითხვაზე გოგებაშვილი საგანგებოდ ყოფილა მიწვეული, მაგრამ არ დასწრებია. დამსწრეებს (გ. ყიფშიძე, ი. ჭყონია, ჭუმბაძე და სხვ.) გულდასმით მოუსმენიათ და უთქვამთ: ძალიან კარგია, ცოცხალი ილია წინ დაგვიყენო. ისიც კი უთხოვიათ, რომ ეს მოგონება ილიას ნაწერების გამომცემლისათვის (მ. გედევანიშვილი—ს. ც.) გადაეცა, რომ მწერლის ბიოგრაფიის შედგენის დროს გამოეყენებიათ.

1953

მოამბე და წინამძღოლი

I. ილია ჭავჭავაძის პანთეონი

1893 წლის ოქტომბრის პირველ რიცხვებში ვარშავის უნივერსიტეტში სწავლის დამთავრების შემდეგ საქართველოში დავბრუნდი და გადაწყვიტე ტფილისში, სადმე ჩვენ კერძო დაწესებულებაში მემოვნა რაიმე სამსახური.

ჩემმა ნაცნობმა და მეგობარმა, თედო სახოკიამ, ტფილისში გამოგზავრებისას წერილი მიმიწერა „მოამბის“ რედაქციაში ივანე მაჭავარიანთან, რომელსაც სთხოვდა დახმარება აღმოეჩინა ჩემთვის და სადმე ქართულ დაწესებულებაში გავემწყესებინე. ივანე მაჭავარიანი იმჟამად განაგებდა ალექსანდრე ჯაბადარის მიერ დაარსებულ ქართული წიგნების გამომცემლობის ამხანაგობის საქმეებს.

ივანე მაჭავარიანმა გულთბილად მიმიღო. წერილი გულდასმით წაიკითხა და, მართალია, სამსახურში ვერ მომაწყო, მაგრამ თავისი რჩევით ერთგვარი ნუგეში მომცა: თქვენ ვარშავაში უმაღლესი სასწავლებელი დაგიმთავრებიათ და უეჭველია პოლონურ ენას კარგად შეისწავლიდით. თქვენ დიდ სამსახურს გაუწევთ ქართველ ერს, თუ სენკევიჩს ან სხვა რომელიმე წარჩინებულ პოლონელ მწერალს ქართულად გადმოთარგმნით. ამხანაგობა დიდი სიამოვნებით დაგიბეჭდავს და ამნაირად პირველ ხანებში უსამსახუროდაც გაიტანთ თავსო.

მე იმჟამად სასტუმრო „პურ-ღვინოს“ ერთ-ერთ პატარა ოთახში ვცხოვრობდი. ამ სასტუმროს პატრონი ალექსანდრე თოიძე, მწერლობაში „სანდრო ბიჭის“ ფსევდონიმით ცნობილი, მთელ მაშინდელ ქართველ ინტელიგენციას და ჩვენს საზოგადო საქმიანობას დაახლოვებით იცნობდა.

„სანდრო ბიჭმა“, როცა ივანე მაჭავარიანის პასუხის შინაარსი გადავეცი, ღიმილით მიპასუხა: „დიბლომატიურად გამოუსტუმრებინარო“, და თავის მხრით მირჩია ილია ჭავჭავაძე მენახა პირადად, ეგების ბანკში ან ქართულ სხვა რომელიმე დაწესებულებაში რაიმე ადგილი მოენახა ჩემთვის.

„საეჭვოდ მიმაჩნია, — განაგრძო სანდრო ბიჭმა, — რომ ილიამ იმჟამად რაიმე თავისუფალი ადგილი მოგიჩინოს, მაგრამ მარტოდ-მარტო ის რაღა ღირს, რომ ილიას გაიცნობ! ილიამ შესაძლებელია ადგილი ვერ მოგცეს, მაგრამ სამიგვიროდ კარგ რჩევას მოგცემს, გზას

გიჩვენებს. ესეც დიდი საქმეა. ვინ იცის, ამ რჩევამ ეგობის სამუდამოდ გადაჭრას თქვენი მომავალი ბედი ცხოვრების სარბიელზე, ხომ იცით, ილია ჭკუიერი კაცაა და მის აზრსა და რჩევას მნიშვნელობა ექნება თქვენი მომავალი ცხოვრებისათვის!“.

„სანდრო ბიჭის“ რჩევა ჭკუაში დამიჯდა. მეორე დღესვე უკვე ფრეილინის ქუჩაზე ვიყავი, საცა იმჟამად მოთავსებული იყო ტფილისის საადგილმამულო ბანკის სამმართველო, რომლის თავმჯდომარედ ილია ჭავჭავაძე ითვლებოდა.

ნაშუადღევს პირველი საათი იქნებოდა, როცა ბანკში მივედი. ილია თავის კაბინეტში იჯდა და ჩვეულებრივ საქმიანობდა.

კარის კაცს ვთხოვე ილიასათვის მოეხსენებინა ჩემი ვინაობა და მცირედი ხნით მიველე საჭირო საქმის გამო.

ერთ წუთსაც კი არ გაუვლია, კარისკაცი დაბრუნდა და კაბინეტში მიმბატყა.

როგორც კი კაბინეტში ფეხი შევსდგი და ილიას თვალი მოვკარი, გულმა ძვერა დამიწყო, მუხლები ერთიანად ამიცახცახდა და თვლებში რატომღაც ბინდი გადამეკრა. ველავდი და ამ ჩემს მღელვარებას კაცი ადვილად შენიშნავდა.

ილიამ, როგორც კი დამინახა, დაუყოვნებლივ სავარძლიდან წამოდგა, მომესალმა და თავის სამეცადინო მაგიდის წინ დადგმული სავარძელი შემომთავაზა.

ჯერ კიდევ მოწაფეობის დროს, როცა ილიას უკვდავ ნაწერებს ვკითხულობდი და არა ერთსა და ორ ბედნიერ წამებს განვიცდიდი ამ კითხვის დროს, არაერთხელ მინატრია, ნუთუ ისე ბედნიერი გავხდები ოდესმე, რომ ილიას პირადად გავეცნობი, მასთან ვისაუბრებ და ამ საუბრით დავსტკბები ისე, როგორც მისი ნაწერების კითხვით ვტკბები და აღტაცებას ვეძლევა-მეთქი.

დიახ, ეს მაშინ, ჩემი მოწაფეობის დროს, ოცნებად მიმაჩნდა, მაგრამ დღესდღეობით ეს ოცნება განმიხორციელდა, სინამდვილედ გადაიქცა. აი, დღესდღეობით ჩვენს დიდ ილიას გავეცანი, მის პირდაპირ ვზივარ, შევცქერი მის გონიერ გაშლილ შუბლს და აი, საცაა კიდევაც გამოველაპარაკები, როცა მცირედად მაინც დავმშვიდდები-მეთქი.

ილიამ უთუოდ შემატყო, რა იყო ჩემი მღელვარების მიზეზი და ჩემდა დასამშვიდებლად პაპიროსი შემომთავაზა და თან შემეკითხა, როდის, რა განხრით და სად დავამთავრე უმაღლესი სასწავლებელი. რატომ მაინცა და მაინც ვარშავის უნივერსიტეტი ავირჩიე უმაღლესი სწავლის მისაღებად და არა რომელიმე საუნივერსიტეტო ქალაქი თვით რუსეთშიო?

ჩემი პასუხი ილიამ ყურადღებით მომსმინა და ზოლოს, როცა მე გავუმჯღავნე, რომ სახელმწიფო სამსახურს ვერიდები და, თუ შესაძლებელი იქნება, სურვილი მაქვს ჩვენს ქართულ კერძო რომელიმე დაწესებულებაში გავიჩინო რაიმე სამსახური, ილიამ შემდეგი მიზასუხა: „მე კარგად მესმის დღევანდელ ჩვენს პირობებში თქვენი სურვილისა და მისწრაფების ჭეშმარიტი საფუძველი, რაიცა, ეჭვს გარეშეა, დიდად პატივსაცემი და მოსაწონია. მაგრამ თუ პოლონეთის შეგნებული ახალგაზრდობა, მისი საუკეთესო ნაწილი სახელმწიფო სამსახურს გაუბრძის და თავის საკუთარ დაწესებულებებს ეტანება, ეს ადვილად გასაგებია. ვარშავაში და საერთოდ პოლონეთის დიდ ცენტრებში, ამ ქვეყნის ისტორიული პირობების მიხედვით, მრავალი კერძო დაწესებულებაა, საცა პოლონელ ახალგაზრდობას, თუ კი იგი ამას მოისურვებს, ადვილად შეუძლია მოეწყოს ამ კერძო დაწესებულებებში და თავისი წვლილი შეიტანოს იმ საღაროში, რომელსაც სამშობლოს კეთილდღეობის საქმეს ეძახიან.

სულ სხვა პირობებია ისტორიულად შექმნილი ჩვენს სინამდვილეში. თქვენ, უეჭველია, გეცოდინებათ, მთელ საქართველოში ჩვენი კერძო დაწესებულებანი თითებზე შეგვიძლია ჩამოვთვალოთ: ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოება, ქართული დრამატიული საზოგადოება, ქართული წიგნების გამომცემლობის საზოგადოება, ტფილისისა და ქუთაისის საადგილ-მამულო ბანკები, ტფილისისა და ქუთაისის სათავადაზნაურო სკოლები — აი ყველა ჩვენი ის კერძო დაწესებულება, რომლებშიაც სამსახურის მიღება მეტად საძნელოა ამჟამად თავისუფალი ადგილების უქონლობის გამო.

კერძოდ, ჩემთან ბანკში, წესდებით ისეთი პირობებია შექმნილი, რომ რაიმე თვალსაჩინო ადგილის მიღება მეტად საძნელოა. ბანკის წესდების მიხედვით ბანკის მმართველი, ბანკის დირექტორები და მამულების დამფასებლები უნდა არჩეულ იქნეს საზოგადო კრების მიერ. არჩევნების უფლება კი ენიჭებათ მხოლოდ ტფილისის გუბერნიის თავად-აზნაურებს ან და მამულის ბანკში დამგირავებლებს. თქვენ, როგორც ქუთაისის გუბერნიის მკვიდრს და თანაც არა დამგირავებელს, უფლება არა გაქვსთ კენჭი იყაროთ ზემოთ დასახელებულ თანამდებობებზე. სხვა ადგილები კი, ნივთიერის მხრით, სახარბილო არ არის და, სახარბილოც რომ იყოს, არცერთი თავისუფალი ადგილი არ მოგვეპოვება. ესეც არ იყოს, კანცელარიაში და ბუხჰალტერიაში მუშაობა თქვენი რა საქმეა! თქვენი ყოველივე შემოქმედებით ნიჭი, ყოველივე თქვენი საკეთილოდ მიმართული ინიციატივა კანცელარიისა და ბუხჰალტერიის უამრავ და დაუბოლავებელ საქმეებში ჩაიხრჩობა და სათანადოდ ფრთებს ვერ შეისხამს.

ამიტომ ჩვენი რჩევა იქნებოდა, პირველ ხანებში ისევ სახელმწიფო სამსახურში შესულიყავით. მართალია, უნივერსიტეტის შემდეგ წაყვანილთა სახელმწიფო დაწესებულებების მოწამლული ატმოსფეროს შეგუება, მაგრამ რა გაეწყობა, საბოლოო მიზნების განხორციელებისათვის, ზოგჯერ საჭიროა ეს ფილაც შევსვათ. უეჭველია, სახელმწიფო დაწესებულებებში ერთგვარ გამოცდილებას, ერთგვარ პრაქტიკულ ცოდნას შეიძენთ და ეს კი, როცა უკვე ჩვენს რომელიმე დაწესებულებაში რაიმე შესაფერ ადგილს გაიჩენთ, ერთობ გამოგადგებათ, ერთობ დიდ სამსახურს გაგიწევთ, სახელმწიფო სამსახურში სამუდამოდ დარჩენას, რასაკვირველია, ჩვენც ვერ გირჩევთ, თქვენ როგორც კი მცირედი პრაქტიკა და ცოდნა შეიძინოთ და სადმე ჩვენს კერძო დაწესებულებაში თავისუფალი ადგილი იპოვნოთ, დაუყოვნებლივ დასტოვეთ სახელმწიფო სამსახური და ჩვენს კერძო დაწესებულებას შეეკედლეთ, თუ ეს ასე არ მოხერხდა, საჭიროა მასწავლებლობას მოკიდოთ ხელი და ვფიქრობთ ამ გზით თვალსაჩინო სამოღვაწეო ანბარში გადაიშლება თქვენს წინაშე და თქვენც თქვენის შრომით მრავლად ხელს შეუწყობთ ჩვენი ერის გათვითცნობიერების საქმეს. ამ გზით სამუშაო ჯერ კიდევ ბევრია. ვინც ამ სამუშაოს ღირსეულად შესასრულებს, ყოველ მიზეზ გარეშე, უდიდეს საშსახურს გაუწევს ქართველ ხალხს“.

ილიას რჩევამ გადამწყვეტი როლი ითამაშა ჩემს ცხოვრებაში. სამი თუ ოთხი წელიწადი ვმსახურობდი სახელმწიფო დაწესებულებაში, რის შემდეგაც მოვეწყვე ერთ-ერთ ჩვენს კერძო დაწესებულებაში, საცა სულითა და გულით, ჩემი მცირედი ძალების დაუზოგავად, 35 წლის განმავლობაში არა შიშისა, არამედ სინდისის ქვეშ ვმუშაობდი და ჩემი წვლილი შემქონდა ქართველი ხალხის გათვითცნობიერების საქმეში.

II. ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოება და მისი თავმოჯდომარე ილია ჭავჭავაძე

ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოებას დიდი სახელი, დიდი პატივისცემა და სიყვარული ჰქონდა დამსახურებული ქართველი ხალხის ფართო ფენებში; ეს ასეც უნდა ყოფილიყო, რადგანაც ამ საზოგადოების საქმიანობა და მთელი მისი მოღვაწეობა სავსებით მიმართული იყო იმისაკენ, რომ ქართველთა მოსწავლე ახალგაზრდობის სწავლა-განათლება ნორმალურ პირობებში

ჩაეყენებინა, ამ ახალგაზრდობის აღზრდა-განათლებისათვის ჯანსაღი საძირკველი ჩაეყარა.

საზოგადოება და მისი გამგეობა, მიუხედავად მრავალი დაბრკოლებებისა, შესაძლებლობის ფარგლებში, ხსნიდა საქართველოს ყველაზე უფრო ჩამორჩენილ კუთხეებში პირველ დაწყებით სკოლებს და სახალხო ბიბლიოთეკებს, წესდების მიხედვით ანზორციელებდა საზოგადოების მიერ დასახულ მიზნებს და, ამრიგად, ქართველი ხალხის მოზარდ თაობას შეძლებისდაგვარად სწორ გზას უკვლევდა ჭეშმარიტი სწავლა-განათლების მისაღებად.

სწორედ ეს იყო მიზეზი იმისა, რომ ქართველი ადამიანი, სხვა უნდა ყოფილიყო, საქართველოში თუ საქართველოს საზღვრებს გარეშე, დიდის პატივისცემით, დიდის სიყვარულით ეპყრობოდა ამ საზოგადოებას და თავისი წვლილი პერიოდულად თუ ერთდროულად შეჰქონდა ამ საზოგადოების საღაროში და ამრიგად ხელს უწყობდა ჩვენი ერის გათვითცნობიერების საქმეს.

ქართველი ინტელიგენცია ანგარიშს უწყევდა ქართველი ხალხის ფართო ფენების ამ საზოგადოებისადმი გულწრფელ და გულთბილ განწყობილებას და კიდევაც ეს იყო მიზეზი იმისა, რომ ამ საზოგადოების თავმჯდომარედ და გამგეობის წევრებად ყოველთვის ირჩევიდა ჩვენი ერის წარჩინებულ ადამიანებს, რომლებიც სრულიად უსასყიდლოთ, უანგაროთ ემსახურებოდნენ საზოგადოებას და თავის ცოდნითა და გამოცდილებით ანაყოფიერებდნენ საზოგადოების საქმიანობას.

ილია ჭავჭავაძე, თუმცა მეტად დატვირთული იყო სხვა და სხვა საქმეებით, იძულებული იყო ამ საზოგადოების თავმჯდომარეობაზე თანხმობა გამოეცხადებინა, რადგან ამას მოითხოვდა ცხოვრების მაშინდელი გართულებული პირობები და საზოგადოების ინტერესები.

საზოგადოებას მრავალი სამკიმო საკითხი ჰქონდა გადასატრელები და ამ რთულ საკითხებს კი ესაჭიროებოდა ხალხში გავლენიანი პირის მფარველობა და პატრონობა. ესეთ გავლენიან პირად იმჟამად ილია ჭავჭავაძე მიაჩნდა ქართველ ხალხს და მის ინტელიგენციას. სწორედ ეს იყო მიზეზი, რომ ილია დაითანხმეს წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების თავმჯდომარეობაზე.

ილიამ მხოლოდ ერთი ეს მოითხოვა, რომ გამგეობას ჯგი ყოველდღიურ საქმიანობაში არ ჩაება. სამაგიეროდ, ილიამ თავის თავზე მიიღო ვალდებულება სამკიმო საქმეების გადაჭრის დროს მიშველდებოდა გამგეობას და შესაძლო დახმარება აღმოეჩინა.

მართალია, ილია საზოგადოების საქმიანობაში არ ერეოდა, გამგე-

ობის სხდომებს, მოუცლელიობის გამო, ვერ ესწრებოდა, სამაგიეროდ იგი, როცა საზოგადოებას რაიმე სამძიმო საჯიბო ჰქონდა გადასატრე-ლი, საზოგადოების სახელით, როგორც თავმჯდომარე ამ საზოგადო-ებისა, ამოძრავდებოდა და თავისი დიდი გავლენით, თავისი დიდი ერუდიციით მთავრობის სფეროებში გავლენას ახდენდა და მის მიერ ხელმოწერილი ქალაქი უმეტეს შემთხვევაში თავის დანიშნულებას აღწევდა.

ამრიგად, საზოგადოების გამგეობა საქმიანობდა, შრომას ეწეოდა, საზოგადოების საქმეებს ცენტრსა თუ პროვინციაში აწესრიგებდა, ხოლო ილია კი თავმჯდომარის სახით „გარეშე მტრებისაგან“ იცავ-და საზოგადოებასა და ძველი დროის უხეშ, უსულ-გულო მეფის ავენტ-მოხელეებს მუდამ კრიკაში უდგა და თავისი დიდი გავლენით და ავტორიტეტით საზოგადოების საიმედო მცველად და მფარველად გამოდიოდა.

III. ილიას უახლესება კვალ სენაკში სკოლის გაშენისა და მასწავლე-ბელთა შორის მომხდარ ინციდენტის შესახებ

1897 წლის შემოდგომაზე მე მიმიწვიეს წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების მდივნად და, რასაკვირველია, ილიას ნახვა, სხვა და სხვა საქმეების გამო, ხშირად მიხდებოდა, ხან თვით ილიას ბინა-ზე, ყოფილ ავჭალის ქუჩაზე, ხან კი ბანკის სამმართველოს „შენობა-ში“, ფრეილინის ქუჩაზე.

წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების გამგებლობა-ში იყო იმეამად, სხვა სკოლებს შორის, ძველი სენაკის (სამეგრელო-ში) და ქუთაისის სათავად-აზნაურო სასწავლებლის მოსამზადებელი კლასების პარალელური განყოფილებები.

ამ სასწავლებლის გამგესა და მასწავლებლებს შორის, მრავალი ჰედაგოგიური და ადმინისტრაციული საკითხის გარშემო, ჩამოვარდა დიდი უთანხმოება. მდგომარეობა ისე გამწვავდა, რომ „წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოება“ იძულებული შეიქნა საქმეში ჩარეუ-ლიყო. გამგეობის მიერ დანიშნულმა სარევიზიო კომისიამ ძველი სე-ნაკის სკოლაში დატრიალებული უთანხმოების მთელი ბრალდების სიმძიმე მასწავლებლებს მოახვია თავზე და გამეე უდანაშაულოდ სცნო.

საზოგადოების გამგეობა სარევიზიო კომისიის მიერ წარმოდგენილ დასკვნის მიხედვით იძულებული შეიქმნა მასწავლებლები დასასჯე-ლად გადაეყვანა-გადმოეყვანა სხვა სასწავლებლებში, თუმცა, ბოლოს

ა ბოლოს, უდანაშაულოდ ცნობილი გამგის ძველი სენაკის სკოლაში დატოვება, უხერხული შეიქნა და ისიც ქუთაისში გადაიყვანეს.

მართალია, წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოებაში ჩემ შესვლამდე ეს ინციდენტი ამოწურული იყო, მაინც სასწავლო ოლქის მესვეურთაგან სხვა და სხვა სასწავლებლებში გადაყვანილ ძველი სენაკის სკოლის მასწავლებლების შესახებ მოგვდიოდა შეკითხვები, რომლებზედაც პასუხის მიცემა გვიხდებოდა.

აი, ერთი ასეთი შეკითხვის პასუხი წავუღე ილიას ხელის მოსაწერად. ილიას საზოგადოდ ჩვეულება ჰქონდა, რაც უნდა მარტივი შინაარსის ქალაქი მიგეტანათ ხელის მოსაწერად, იგი სანამ ამ ქალაქს დაკვირვებით არ გადაიკითხავდა, თვითეულ სიტყვას არ ასწონ-დასწონიდა, ხელს ასე ადვილად არ მოაწერდა.

მოკლედ მოვახსენე ილიას სასწავლო ოლქის მზრუნველის მიერ მოწერილი ქალაქის შინაარსი, მერე ამ ქალაქის შესახებ ჩვენი პასუხი და ვთხოვე ჩვენს საპასუხო ქალაქზე ხელი მოეწერა.

ილიამ ჯერ მზრუნველის მიერ მოწერილი ქალაქი გადაიკითხა დაკვირვებით, შემდეგ ჩვენი პასუხი წაიკითხა, კალამი სამელნეზე ჩამოდვა და ისევ მზრუნველის მოწერილ შეკითხვას მიუბრუნდა და ხელმოკრედ კითხვა დაუწყო.

მე შიში მებარებოდა, ვაი თუ საპასუხო ქალაქი ვერაა სათანადოდ შედგენილი-მეთქი.

— იცით, რა უნდა გითხრათ — მცირედი სიჩუმის შემდეგ მომიბრუნა სიტყვა ილიამ: — ამ მასწავლებლების საკითხი დიდად მალონებს. ვფიქრობ, გამგეობამ ეს საკითხი სამართლიანად ვერ გადაჭრა. აბა რა წარმოსადგენია, სასწავლებელში მთელი მასწავლებლობა სტყუოდეს და ერთადერთი გამგე ცათამდე მართალი იყოს. სად ვაგონილა, რომ მასწავლებელთა მთელი შემადგენლობა სრულიად უსაფუძვლოდ გამგეს წინ აღუდგეს და უმართებულოდ ცილი დასწამოს! შესაძლებელია ერთი ან ორი მასწავლებელი ცრუობდეს, უსაფუძვლოდ სდებდეს ბრალს გამგეს, მაგრამ ყველანი რომ ასე ამხედრდნენ, ეს ყოვლად წარმოუდგენელია! მასწავლებელი სული და გულია სასწავლებლისა, სასწავლებელს თუ წარმატება აქვს, ეს მთლიანად მასწავლებლის დაუღალავ, გულწრფელ შრომას, მის ენერგიას, მის შემოქმედებას, მის თავდადებას უნდა მიეწეროს.

სკოლის გამგე და ზემდგომი ორგანოები ფრთხილად უნდა მიუდგნენ მასწავლებელს, გაამხნეონ და გაუადვილონ ის მძიმე ტვირთი, რომელსაც მასწავლებელი ყოველდღიურად სკოლაში ეწევა. მასწავლებელს საჭიროა სათუთად, გულთბილად და გულისხმიერებით მი-

უდგეთ, მისი ინიციატივა, მისი შემოქმედებითი მუშაობა არ გავეჭვინოთ, დასაწყისშივე არ ჩავახრჩოთ, ვფიქრობ, ძველი სენაკის სკოლის გამგე სათანადო ყურადღებით, სათანადო სიფრთხილით ვერ უდგებოდა გამგეობის მიერ დასჯილ, სამარცხვინო ბოძზე გაკრულ მასწავლებლებს. გამგეობის მიერ გამოტანილი განაჩენი ჩემის აზრით შემცდარ საფუძველზეა დამყარებული. ნიკო ცხვედაძე და იაკობ გოგებაშვილი ხომ გამოცდილი პედაგოგები არიან და გაკვირვებას მოვდივარ, მათ როგორ მოუვიდათ, რომ სიმართლის მაჩვენებელი ძაფები ხელიდან გასხლტომიათ. სიმართლის კვალი ისევ ძველ სენაკში დაიკარგა და ჩვენმა რევიზორებმა თავისი მოხსენება შემცდარ შასალაზე დაამყარეს. დიახ, სამწუხაროა, სამწუხარო, მაგრამ ახლა უკვე გვიანდაა. ამჟამად სხვანაირი პასუხის გაცემაც შეუძლებელია.

ამ სიტყვებთან ერთად ილიამ მზრუნველისათვის გასაგზან ქალაქს თუმცა ხელი მოაწერა, მაგრამ გამჩნევი ძალიან ემძიმებოდა.

IV. ილიას მოსწრებაული სიძაპა ივანე რატიშვილის „გარდა შედგომის“ შესახებ

ქ. შ. წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების გამგეობის ერთ-ერთი სხდომა დანიშნული იყო ფრეილინის ქუჩაზე, საადგილმამულო ბანკის შენობაში, საღამოს რვა საათისათვის. გამგეობის წევრებს წინასწარ ეცნობათ, რომ იმ სხდომას ილია დაესწრება და თავჯდომარის ამხანაგს სასურველად მიაჩნია, გამგეობის წევრები კრებაზე დანიშნულ დროზე გამოცხადდნენო.

საღამოს 7 1/2 საათია. ილიას კაბინეტში გაშლილია გრძელი მაგიდა, რომელიც სხდომისათვის გამზადებულია.

მე, როგორც მდივანი, ყველაზე უფრო ადრე ვფიქრობდი სხდომაზე გამოცხადებას, მაგრამ ეს ჩემი ფიქრი არ გამართლდა. ჩემზე უფრო ადრე ილია მოსულიყო ბანკში და ჩემი იქ მისვლისას ილია თავის კაბინეტში დამხვდა.

მე ჩემი ადგილი დავიჭირე და საქმეების მომზადების თადარიგს შევუდექი.

მცირე ხნის შემდეგ ილიას კაბინეტის კარები შემოაღო ნიკო ცხვედაძემ, მას მოჰყვა იაკობ გოგებაშვილი, შემდეგ ალექსანდრე ჭყონია, გიგა ყიფშიძე და სხვანი. სრული რვა საათია. მხოლოდ ივანე რატიშვილი გვაკლდა.

ილიამ ჩემსკენ გადმოიხედა და მკითხა, ვინ გვაკლიათ. მე მოვანსენე, ივანე რატიშვილი-მეთქი.

ამ ჩემს განცხადებაზე გამგეობის ერთ-ერთმა წევრმა ღიმილით შენიშნა, ივანე რატიშვილი ახლად ჯვარდაწერილია და უეჭველია დაიგვიანებსო.

ილიამ ამ რეპლიკაზე გაკვირვებით შენიშნა: „ჯვარი დაიწერა!.. კარგი საქმეა!.. აკი ბერად შედგომას აპირებდა!“-ო.

სწორედ ამ ლაპარაკის დროს გააღო კარები და ივანე რატიშვილიც შემოვიდა.

ილიას კაბინეტის კედლის საათი ამ დროს ცხრის ათ წუთს უჩვენებდა.

ივანე რატიშვილმა დაუყოვნებლივ ჯიბიდან ვერცხლის პატარა საათი ამოიღო და იგი სრულის რწმენით და თავგამოდებით გვიმტკიცებდა, რომ მას არ დაუგვიანია, რომ სრულ რვა საათზე მოვიდა.

ილიამ ივანე რატიშვილს სიცილით შენიშნა: „თუ თქვენი საათისე სწორი და მართალია, როგორც თქვენი ბერად შედგომის ამბავი, რასაკვირველია, თქვენ თავის დროზე მოსულხართ და საბოდიშო რა გაქვსთ! პირიქით, ბოდიში ჩვენ უნდა მოვიხადოთ თქვენს წინაშე!“

ივანე რატიშვილმა კარგად იგრძნო ილიას მოსწრებული შენიშვნის დედააზრი და მნიშვნელობა, ხმაში უღებელივ მაგიდას მიუჯდა და დარცხვენილი ხან ერთ გამგეობის წევრს გადახედავდა, ხან მეორეს.

V. ილია ჭავჭავაძე მართულ ვინააზრში

1905 წლის გაზაფხულია. რევოლუციური მოძრაობა უფრო და უფრო იკიდებს ფეხს მშრომელთა ფართო მასებში და სკოლებამდეც აღწევს. იმპერიის მთელ ტერიტორიაზე და, კერძოდ, საქართველოშიაც ამოძრავდა მოსწავლე ახალგაზრდობა, რომელიც იმ დასკვნამდე მივიდა, რომ თანამედროვე სკოლა უნდა შესცვალოს უფრო გონივრულ საფუძველზე დამყარებულმა სასწავლებლებმა. თანამედროვე სკოლა პოლიტიკის იარაღია თვითმპყრობელობის ხელში, თანამედროვე სასწავლებელი ფაბრიკაა, საცა მეფის დაგეშილ მოხელეებს წვრთნიან და ამზადებენ. ესეთი მიმართულების სკოლა უნდა დაინგრეს და მის ნანგრევებზე განახლებული ცხოვრების შეფარდებით უნდა აღმოცენდეს ჭეშმარიტი სკოლა.

მოსწავლე ახალგაზრდობა ასეთ აზრებს ისისხლხორცებს და მომავლის გაუმჯობესების მიზნით რაზმავს მოსწავლეთა წრეებს, მოსწავლეთა კომიტეტებს, რომელთა წევრებს საბრძოლველად მოუწოდებს არსებული წესწყობილების წინააღმდეგ. თანამედროვე სკოლისა და მისი უშუალო ხელმძღვანელების საპროტესტოდ.

ტფილისის მოსწავლე ახალგაზრდობა, წრეებისა და კომიტეტების შეგნებული ნაწილი ცდილობს ტფილისის სასწავლებლების მთელი მოწაფეობა მოიქციოს თავის გავლენის ქვეშ და ამა თუ იმ სახით აამხედროს საერთო წესწყობილების და, კერძოდ, სასწავლო უწყების დამისი დაგეშილი უსულგულო, ბიუროკრატ მოხელეების წინააღმდეგ. მოსწავლე ახალგაზრდობის იმ დროინდელი ლოზუნგი იყო: „გაუმარჯოს განახლებულ სკოლას განახლებულ რუსეთში“.

ტფილისის ქართული გიმნაზიის მოწაფეებშიაც იჩინა თავი ამ ახალი მოძრაობის ნიშნებმა.

მასწავლებლები კარგად ამჩნევდნენ ამ მოძრაობის განვითარებას ჩვენს მოწაფეთა შორის. მაგრამ ქართული გიმნაზიის მოწაფეები მეტად ფრთხილობდნენ და იშვიათის თავდაჭერით ერიდებოდნენ ისეთ ექსცესებს სკოლის ცხოვრებაში, რომლებსაც თითქმის ყოველდღე სახელმწიფო სასწავლებლებში ადგილი ჰქონდა.

ქართული გიმნაზიის მოწაფეებს ღრმად სწამდათ, რომ აღვირახსნილი სასწავლო მთავრობა არ დაინდობდა ჩვენს გიმნაზიას, როგორც კერძო სასწავლებელს, და სიცოცხლეს მოუსპობდა, ოღონდ კი რაიმე ხელჩასაკიდებელი ეპოვნა.

მასწავლებლებსაც სწორედ ამის ეშინოდათ. ამიტომ პედაგოგიურმა საბჭომ გადასწყვიტა სასწავლებლის პატრონებისათვის შეეტყობინებინა მოწაფეებში გავრცელებული მოძრაობის ამბავი და, ამრიგად, თავიდან აეხსნა ყოველგვარი პასუხისმგებლობა, თუ ვინცობაა გიმნაზიას, როგორც კერძო სასწავლებელს, მთავრობისაგან რაიმე უსიამოვნება შეხვდებოდა აღნიშნულ მოძრაობასთან დაკავშირებით.

1905 წლის გაზაფხულს, ქართული გიმნაზიის სამზრუნველო კომიტეტმა, რომლის თავმჯდომარედ იყო მარიამ ვახტანგ ჯამბაკურიან-ორბელაიანის ასული და მის ამხანაგად ცნობილი ქართველი მოღვაწე და პედაგოგი ნიკოლოზ ცხვედაძე, პედაგოგიური საბჭოს შუამდგომლობის თანახმად, მოიწვია ქართული გიმნაზიის შენობაში სასწავლებლის ბატონ-პატრონები, ტფილისის გუბერნიის თავად-ახნაურობის წარმომადგენლები (1901 წლიდან ტფილისის თავად-ახნაურობა ინახავდა ქართულ გიმნაზიას, თანახმად უმაღლესი მანიფესტისა, რომელიც გამოიცა საქართველოს რუსეთთან ასი წლის შეერთების თავზე, ტფილისის საადგილმამულო ბანკის მოგებიდან) და ქართველი საზოგადო მოღვაწეები, რომელთაც უნდა მოხსენებოდა სასწავლებელში შექმნილი მდგომარეობა ახალ მოძრაობასთან დაკავშირებით.

აპრილის გასული იყო. კრებას დაესწრო ორმოცამდე გარეშე მოწვეული წევრი და, მათ შორის, ილია ჭავჭავაძეც.

გიმნაზიის მაშინდელმა გამგემ შიო ჩიტაძემ მოახსენა კრებანს, რომ ამ უკანასკნელ ხანებში ტფილისის სასწავლებლების ყოველდღიური ცხოვრება ძირიან-ფესვიანათ შეირყა, ახალმა მოძრაობამ იჩინა თავი მოწაფეთა შორის და ვფიქრობთ, ეს მოძრაობა პოლიტიკურ ნიადაგზეა აღმოცენებულიო.

სახელმწიფო სასწავლებლებში ამ ახალ მოძრაობასთან დაკავშირებით ამჟამად ხდება ექსცესები, არის შემთხვევები, როცა მოწაფეები მასწავლებლებს, ინსპექტორებს და დირექტორებს ყოვლად უმართებულოდ ეპყრობიან. ლაყე კვერცხებს სკოლის კედლებს მოურიდებლად უშენენ, გაკვეთილის ნორმალურ მსვლელობას აფერხებენ, კლასში რევოლვერები მოაქვთ და მასწავლებლებს და სკოლის ადმინისტრაციას ტერორის ქვეშ აყენებენ და სხვა.

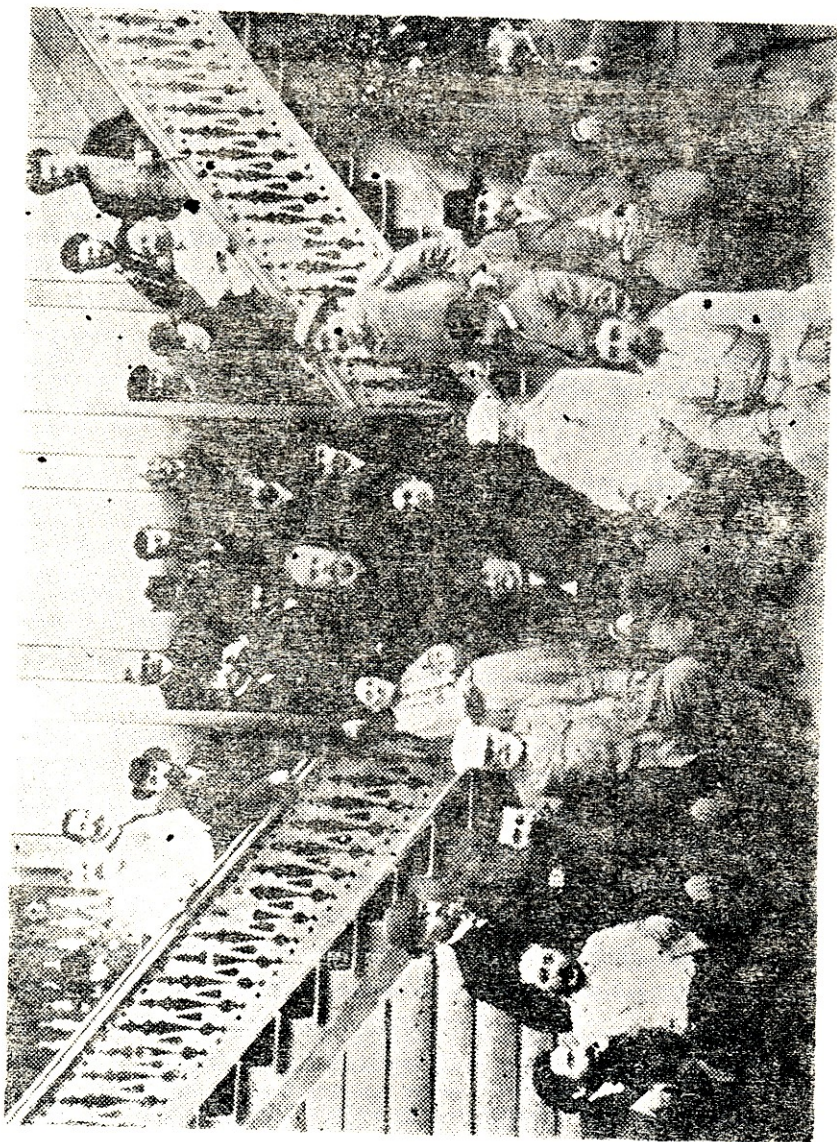
მოწაფეების უფრო შეგნებული ნაწილი, რასაკვირველია, წინააღმდეგია პროტესტის ამ სახით გამოცხადებისა, მაგრამ ყოველივე ცდა ამ საქციელის აღსაკვეთად, ჭერჭერობით ყველგან და ყოველთვის მიზანს ვერ აღწევს.

ქართული გიმნაზიის მოწაფეები ამ მხრით უფრო მეტ სიფრთხილეს და გონიერებას იჩენენ. მართალია, ამ ახალმა მოძრაობამ ჩვენს მოწაფეებშიაც მოიპოვა ერთგვარი გამოძახილი, მაგრამ ეს მოძრაობა ჭერჭერობით ფრთხილი და მეტად თავდაპირილია, ჩვენს სასწავლებელში ჭერჭერობით ისეთი რამ არ მომხდარა, რომ სასწავლო მთავრობამ ამას ხელი ჩაჰკიდოს და სასწავლებელს რაიმე ზიანი მოუტანოს.

ჩვენს გიმნაზიაში წრეს გადასულ მოთხოვნებს ადგილი არა აქვს. მოწაფეები მასწავლებლებს, მაგალითად, ზოგჯერ მოსთხოვენ ხოლმე ესა და ეს საგანი ქართულად გვასწავლეთო, ზოგჯერ მასწავლებელს შეეკითხებიან, რატომ ყველა საგნებს ქართულად არ გვასწავლით, უცხო ენაზე სწავლება ხომ სწავლა-აღზრდის დამახინჯებააო და სხვა.

ჩვენი გიმნაზიის მოწაფეებს, უეჭველია, ხშირად ესმისთ, რომ ტფილისის სასწავლებლები საერთო გაფიცებისათვის ემზადებიან.

ცხადია, ჩვენი მოწაფეებიც თათბირობენ ამ საერთო გაფიცების მოლოდინში. ამ საერთო გაფიცების შესახებ მოწაფეები მოურიდებლად მსჯელობენ, ამ გაფიცებას საიდუმლოების სამოსელში არ ახვევენ. გიმნაზიაში ყველა მოწაფემ იცის, რომ საერთო გაფიცები სულ მოკლე ხანში უნდა გამოცხადდეს. ასე წარმოიდგინეთ, ჩვენი გიმნაზიის პირველ განყოფილებაში, საცა 7—8 წლის ბალები სწავლობენ, სანამ მასწავლებელი გაკვეთილზე კლასში შევიდოდა, მოწაფეები

ილია ბანკის თანამშრომელთა შორის,

მერსებ ქვეშ ჩამალულიყვენ და სულგანბულნი მასწავლებლის მოსვლას მოუთმენლად მოელოდნენ. მასწავლებელი სახტად დარჩა, როცა კლასში მოწაფეები ვერ დაინახა. უცებ ერთმა მოწაფემ მერხიდან თავი ამოყო და მასწავლებელს მედიდურად მიმართა: „მასწავლებლო, ჩვენ გავიფიცენით! მთავრობა არ მოგვწონს, არ გვინდა, ყველანი წინააღმდეგი ვართ!“

— „ყოჩაღ, ყოჩაღ, რომ გაფიცულხართ! აბა, უვარგისი მთავრობა ვის მოეწონება! უეჭველია თქვენც არ მოგვწონდათ და კიდევაც ამიტომ გაიფიცენით! მაგრამ ახლა გავათავოთ ეს გაფიცვა და სწავლას შევუდგეთ!“ სიყვარულის კილოთი შეეხმაურა მასწავლებელი „გაფიცულ მოწაფეებს“.

მოწაფეები წიწილებივით წამოიშალნენ და ხალისიანად შეუდგნენ სწავლას.

შესაძლებელია მომავალში მოწაფეთა ამ საერთო მოძრაობამ ჩვენი სასწავლებელიც ჩაითრიოს და აი სწორედ ასეთი შემთხვევის გვეშინია, გვეშინია, რომ სასწავლებელს რაიმე საგრძნობი ზიანი არ მიაყენონ.

სახელმწიფო სასწავლებლები ამ გზით იქნება, თუ იმ გზით, ყოველ ეჭვს გარეშეა, თავს უშველიან, ჩვენს გიმნაზიას კი, როგორც კერძო სასწავლებელს, ვფიქრობთ, არავინ დაინდობს და ყოველ ხელჩასაკიდებელ შემთხვევას სასწავლო მთავრობა ჩვენს წინააღმდეგ გამოიყენებს.

აი, სწორედ ამ მოსაზრებით ხელმძღვანელობდა საპედაგოგო საბჭო, როცა მან დაადგინა მოემართა თქვენთვის, როგორც ამ სასწავლებლის პატრონებისათვის და გაგვეთვალისწინებინა ჩვენი მოწაფეების სულისკვეთება ახალ მოძრაობასთან დაკავშირებით.

დარბაზში სამარისებური სიჩუმე ჩამოვარდა. ყველანი ერთი-მეორეს გაკვირვებით შესცქეროდნენ.

პირველად სიტყვა მოითხოვა ყოფილმა პედაგოგმა, იმჟამად ტფილისის სამეურნეო ბანკის დირექტორმა, ქართველ საზოგადოებაში კარგად ცნობილმა, ვლადიმერ მიქელაძემ, რომელმაც შემდეგნაირად მიმართა თავისი საბრალდებო სიტყვა: „ბატონებო! ჩვენს ცხოვრებაში რაღაც საკვირველი და გაუგებარი რამ ხდება. ჩვენი გიმნაზიის დირექტორის მიერ სკოლის ცხოვრებიდან აღებული სურათები მეტად სამწუხარო და ჩამაფიქრებელი მოვლენაა. თავისთავად იბადება საკითხი, ვინაა დამნაშავე ამ სამწუხარო მოვლენებისა, რა ნიადაგზე წარმოიშვა სკოლების ცხოვრებაში ის თავაშვებულება, ის უმგზავსობა, რომელიც თავისი საშინელი შედეგებით ჩვენს სასწავლებელშიაც

ფეხს იკიდებს და ჩვენს მოსწავლე, ჯერ კიდევ ნორჩ, ახალგაზრდობას ქუჩისაკენ ერეკება და მასწავლებლის, სასკოლო ადმინისტრაციის და საერთოდ მთავრობის წინააღმდეგ ამხედრებს. აბა, ერთი მიბრძანეთ, სად ვაგონილა, რომ მოწაფემ ასე ურცხვად, მოუხრიდებლად, უხეშად თავის მასწავლებელს წინააღმდეგობა გაუწიოს! ასეთ ურჩ, აღვირახსნილ მოწაფეს სასწავლებელში ადგილი არ უნდა ჰქონდეს! ასეთი თავაშვებული მოწაფე სასწავლებლის უღირსი შვილია! კლასის ბატონ-პატრონი მასწავლებელია. კლასში ყველანი და ყველაფერი მასწავლებელს უნდა ემორჩილებოდეს. მასწავლებელი კლასში ის მთავარსარდალია, რომლის ბრძანება გარდუვალია, ყველასათვის მიუცილებლად სავალდებულოა. თუ მოწაფე საკლასო დისციპლინას არღვევს, მასწავლებლის ბრძანებას აბუჩად იგდებს, მის ბრძანებას არ ასრულებს, ზოგჯერ დაუშვებელ შეურაცხყოფასაც კი აყენებს, სჩანს, მასწავლებელი ვერა სდგას თავის სიმაღლეზე. ასეთი მასწავლებელი ცუდი ხელმძღვანელია, ასეთი მასწავლებელი ჯანსაღ და გონებაგანვითარებულ ახალგაზრდობას ვერ აღგვიზრდის, ასეთი მასწავლებელი ზედმეტი ბარგია სკოლისათვის და ამიტომ იგი უნდა ჩამოშორდეს სასწავლებელს და ადგილი დაუთმოს უფრო ღირსეულ, გამოცდილ, უფრო დიდი ავტორიტეტის მქონე მასწავლებელს. როგორ?! მე, როგორც მასწავლებელი, მოზარდი თაობის უშუალო ხელმძღვანელი, კლასში შევდივარ და მოწაფეები ურჩობის გაწევას გამიბედავენ, ჩემს ბრძანებასა და განკარგულებას არ დაემორჩილებიან?! ეს ყოვლად შეუძლებელი და დაუშვებელია! ვისაც ყური სმენად აქვს, ამ ჩემი სიტყვებისაგან საჭირო დასკვნას გამოიტანს. დეე, ყველამ კარგად იცოდეს, რომ ჩვენ ნებას არავის მივცემთ ჩვენი მოსწავლე ახალგაზრდობა, ეს ჩვენი მომავალი იმედი და სიამაყე უღირს მასწავლებლებს საექსპერიმენტოთ გავხადოთ!“

ვლადიმერ მიქელაძის ამ პირველმა სიტყვამ, ეტყობოდა, დიდი შთაბეჭდილება მოახდინა დამსწრე საზოგადოებაზე, რის შემდეგაც სიტყვით გამოვიდა კავკასიაში მეფის მოადგილის სამმართველოს საგანგებო საქმეების განსაკუთრებული მოხელე პეტრე გრუზინსკი, რომელმაც სავსებით გაიზიარა ვლადიმერ მიქელაძის მოსაზრებანი და სიტყვის დასასრულს დასძინა: „ჭეშმარიტად, რაღაც დიდი უბედურების წინაშე ვდგავართ! თუ კი მართლა ასეთ უმგზავს და საზიზღარ მოვლენებს ჩვენს სასწავლებელშიაც ადგილი აქვს, საჭიროა დაუყოვნებლივ ზომები მივიღოთ და ძირიან ფესვიანათ ამოვკვეთოთ ჩვენი მოწაფეების ნორჩი ფსიხიკიდან ყოველგვარი სიმახინჯის ნიშნები. ჩვენ ჯერ კიდევ ნორჩ მოსწავლე ახალგაზრდობას შარავზაზე ვერ გამოვიყ-

ვანთ რაღაც უაზრო პროტესტის გამოსაცხადებლათ, ჩვენ ვერ მივცემთ ჩვენ მოსწავლე ახალგაზრდობას იმის უფლებას, რომ მან სწავლა შესწყვიტოს და გაფიცვების საშუალებით მთავრობის წინააღმდეგ გამოვიდეს. ეს ყოველად დაუშვებლად და მიუღებლად მიმაჩნია“.

პეტრე გრუზინსკის შემდეგ ილაპარაკეს კრების სხვა წევრებმაც, რომლებიც ვლადიმერ მიქელაძის და პეტრე გრუზინსკის აზრს იზიარებდნენ იმის შესახებ, რომ ყოველივე ამ არეულობაში ბრალი თვით მასწავლებლებს უძევთ.

გიმნაზიის დირექტორი შიო ჩიტაძე და პედაგოგიური საბჭოს წარმომადგენლები მოთმინებით ისმენდნენ საბრალმდებლო სიტყვებს.

კრების არცერთი წევრი კრინტს არა სძრავდა მასწავლებლების სასარგებლოდ.

თუმცა სკოლის სამზრუნველო კომიტეტსა და საპედაგოგო საბჭოს წევრთა შორის მაინცა და მაინც არასოდეს არ ყოფილა მეგობრულად, გულთბილი დამოკიდებულება, მაგრამ როცა ორატორებმა ასე უხეშად, ასე უსაფუძვლოდ გათელეს მასწავლებელთა კორპორაციის უშუალო ხელმძღვანელობა, სამზრუნველო კომიტეტის თავმჯდომარე მარიამ ვახტანგ ორბელიანის ასული და თავმჯდომარის ამხანაგი ნიკო ცხვედაძე შეეცადნენ დაერწმუნებინათ კრების წევრები, რომ მოწაფეებს შორის ესეთი მოძრაობა საყოველთაო მოვლენაა. უეჭველია, ამ მოვლენას სხვა რამ საფუძველი ამოძრავებს, ვიდრე მასწავლებელთა და აღმზრდელთა შეუფერებლობა. სამზრუნველო კომიტეტის აზრით გიმნაზიის მასწავლებელთა კორპორაციას ამ მოძრაობის გაღვივებაში ბრალი არ მიუძღვის. ამიტომ, სანამ კრება ამა თუ იმ განაჩენს გამოიტანდეს, საჭიროა საქმის ყოველმხრივ შესწავლა. სკოლის საქმეში მეტი სიფრთხილე და წინდახედულობა გვმართებს, ნაუცბადევად ასეთი რთული საკითხის გადაწყვეტით და განაჩენის გამოტანით, ვშიშობთ, სასწავლებელი კიდევ უფრო მძიმე მდგომარეობაში არ ჩავაყენოთ.

მიუხედავად სამზრუნველო კომიტეტის ესეთი განმარტებისა, კრების წევრები მაინც თავისას გაიძახოდნენ და მთელ ბრალს შექმნილ მდგომარეობის ირგვლივ მასწავლებელთა კორპორაციას აკისრებდნენ.

ილია სდუმდა და ყურადღებით ისმენდა ორატორების სიტყვებს. კრების წევრები კი მოუთმენლად მოელოდნენ იმ წუთს, როცა ილია ამეტყველებოდა და თავის აზრს გამოსთქვამდა ქართული გიმნაზიის საპედაგოგო საბჭოს მიერ წარმოდგენილ წინადადების შესახებ. თავისთავად ცხადია, ყველანი დაინტერესებული რყნენ მოესმი-

ნათ, რას იტყოდა ილია მოწაფეების ფართო ფენებში დასახულ მოძრაობას შესახებ, როგორ აზრს გამოსთქვამდა იგი მოწაფეების მოსალოდნელ გაფიცვების შესახებ და სხვა.

დაბოლოს, როცა კრებაზე ლაპარაკის მსურველი არვინ აღმოჩნდა, ილიამ დაარღვია თავისი მღუშმარება და სიტყვა მოსთხოვა კრების თავმჯდომარეს.

ყველანი სმენად გადაიქცნენ. თუ დარბაზში სადმე კიდევ გაისმოდა კერძო ჩურჩული, ისიც კი ერთბაშად შესწყდა.

დარბაზში სამარისებური სიჩუმე ჩამოვარდა. ყველანი ილიას შესტკეპროდნენ და მის ამეტყველებას მოელოდნენ.

— „ბატონებო! — დაიწყო ილიამ თავისი სიტყვა: — ამ სასწავლებელში ამჟამად სწავლობს ჩემი ახლო ნათესავი, მყაშვილი, შვიდი თუ არცა წლის ბალდი. ვგონებ, პირველსა თუ მეორე განყოფილებაშია.

— მეორე განყოფილებაში, — დაუდასტურა გიმნაზიის დირექტორმა. შიო ჩიტაძემ.

— აი ბატონებო! — განაგრძო ილიამ: — გუშინ დილით ეს თითის ჭიკრძე ბავშვი შემოვიდა ჩემს სამეცადინო კაბინეტში, წიგნები ილიაში ამოედო და ღიმილით მეუბრნება: „ძია, ჩვენ დღეს ან ხვალზეგ მაინც უნდა გავიფიცოთ და შენ რას მირჩევ?“

— ვინ ჩვენ? — სერიოზულად შევეკითხე ჩემს ნათესავ ბალს.

— ვინ და ჩვენი და სხვა სასწავლებლების მოწაფეები, — ისევ ღიმილით მიპასუხა ბავშვმა.

— მერე თქვენ ყველანი ერთად უნდა გაიფიცოთ?

— დიახ, ძიავე, უნდა გავიფიცოთ და შენ რას მირჩევ?

— მერე რატომ უნდა გაიფიცოთ?

— მიტომ, რომ მთავრობის წინააღმდეგ მივდივართ. მთავრობა არ მოგვწონს.

— ბიჭოს, მერე თქვენ ვინ გეკითხებათ, მოგწონს თუ არა!

— რად გვინდა, რომ გეკითხებოდეს! რომ გავიფიცებით, მაშინ რომ შეგვეკითხებიან. ჩვენ ყველანი ერთბაშად მოვითხოვთ, კარგი სკოლა მოგვცენ, კარგი მასწავლებლები დაგვინიშნონ, ჩვენ გასაგებ ენაზე გვასწავლონ, რიგიანად მოგვექცენ, ბევრს კიდევ სხვა რამეებს მოვითხოვთ...

— მაშ, შენ ასე ფიქრობ, რომ გაფიცვა აუცილებლად საჭიროა!...

— დიახ, ძიავე, მეც ასე ვფიქრობ და ჩემი ამხანაგებიც ასე ფიქრობენ. გავიფიცებით და მერე ნახეთ, ძიავე, როგორ კარგად გვასწავლან და ჩვენც როგორ კარგად ვისწავლით!

— კარგი და კეთილი! თუ შენ და შენი ამხანაგები დარწმუნებულნი ხართ, რომ ლელოს ბოლომდე გაიტანთ, გაიფიცებით! ყოველ კარგ საქმეში ამხანაგებს მხარდამხარ უნდა მიჰყვე, უკან არ უნდა ჩამორჩე; ამხანაგს ყოველთვის ზურგი უნდა გაუმაგრო, თუ დარწმუნებულნი ხარ, რომ კარგ საქმეს ემსახურები. კარგი ბიჭის სახელს მაშინ დაიშინებ, როცა საერთო ამხანაგურ საქმეს გვერდს არ აუხვევ, განზე არ დაუდგები. მაშ კეთილი იყოს შენი და შენი ამხანაგების გზა! იმედოვნებ, რომ ცუდს არაფერს ჩაიდენთ! ან რა საკადრისია კაცმა ცუდი ჩაიდინოს და ისიც მოწაფემ, რომელიც სწავლობს, გონებას ინვითარებს და ცხოვრებაში ყოველივე კარგს დაეძებს და ცუდას კი ჰგებობს და თავიდან იშორებს!

ჩემ ნათესავ ბაღს ამ სიტყვებზე პირისახეზე ღიმილმა გადაკრა და იგი ფეხაკრებით სკოლისაკენ გაეშურა.

— როგორა გგონიათ, ბატონებო! — განაგრძო ისევ ილიამ: — განა მე შემეძლო ჩემი ნათესავი ბაღისათვის მეთქვა, არამც და არამც მოწაფეთა საერთო გაფიცვაში მონაწილეობას ნუ მიიღებ, ამხანაგს ამხანაგობას ნუ გაუწევ; მოწაფეთა საერთო გაფიცვებს მხარს ნუ დაუჭერ-მეთქი! არა, ბატონებო, მე ამას ვერ ვეტყვოდი და არც ვეტყვოდი! ახა ერთი მიბრძანეთ, როგორი მოქალაქე უნდა დადგეს ის ყმაწვილი, ის მოსწავლე, რომელსაც ცხოვრების ვარიეტაჟზე უხშობ ყოველგვარ კეთილშობილურ მისწრაფებას! ყოვლად შეუწყნარებლად მიმჩნია ის აზრი, ბავშვს მასწავლებელმა მოახვიოს თავისი შეხედულება, მე ასე ვფიქრობ. ასე ვმსჯელობ და შენც ასე იფიქრე და შენც ასე იმსჯელო! შეუწყნარებელი პედაგოგიური ზონაა, შეუწყნარებელი სამუშაოება; მართალია, ბავშვი ნორჩი არსებაა, მაგრამ ამ ნორჩ არსებაში თვალსაჩინო ადგილს იჭერს დამოუკიდებლობის ინსტინქტი. ბავშვს არ უნდა დაუხშო ამ დამოუკიდებლობის რწმენა, პირიქით, უნდა დაარწმუნო, რომ მას შეუძლია დამოუკიდებლად არსებობა, მას შეუძლია კარგისა და ცუდის გარჩევა. ასეთი მიდგომა, ვფიქრობ, უფრო მიზანშეწონილია; ბავშვის სწავლა-აღზრდა, მისი გონების ნორმალურად განვითარება ამ თვალსაზრისით უფრო სწორე გზას გაიკვლევს და თავის საბოლოო მიზანს მიაღწევს.

ჩვენ გვეუბნებიან და გვიმტკიცებენ, რომ მასწავლებელი კლასში ის მთავარსარდალია, რომლის ბრძანება ყოველ მიზეზგარეშე უნდა სრულდებოდესო. მოწაფეს უფლება არა აქვს მასწავლებლის ბრძანებას დაეხმოს. მასწავლებლის განკარგულება არ შეასრულოსო. ბატონებო, მე პედაგოგი არ გახლავართ, მაგრამ მაინც ვაკადნიერდები და ვიტყვი.

რომ მასწავლებლის როლის და მნიშვნელობის იმ რიგად და იმ თვალსაზრისით გაშუქება, როგორც ეს ბატონმა ვლადიმერ მიქელაძემ იხება და კიდევ სხვებმა, ყოვლად მიუღებელია, ყოვლად დაუშვებელია. ვლადიმერ მიქელაძის შეხედულება მასწავლებლის მნიშვნელობის შესახებ მოკლებულია საღი პედაგოგიკის ყოველგვარ საფუძვლიანობას. ბ-ნი ვლადიმერ მიქელაძე და მისი თანამოაზრენი ერთსა და იმავე წერტილზე რომ არ იყვნენ გაყინული და გონების თვალთ უფრო წინ იხედებოდნენ, დაგვეთანხმებოდნენ, რომ ბრძანებლობის ხანამ უკვე თავის დრო მოჭამა. ბრძანებლობით არასოდეს არაფერი გაკეთებულა და ვფიქრობ, არც შემდეგში გაკეთდება. რაც დრო თანდათან მიდის, ბრძანებლობის რეჟიმი ჯარშიაც კი ჰკარგავს თავის ძველებურ ელფერს და უფროდაუფრო რბილდება, სახესა და კილოს იცვლის. ბ-ნი ვლადიმერ მიქელაძე კი, „URBI ET ORBI*“ გაჰკივის, თუ არ ყაზარმული მბრძანებლობა, სკოლა განადგურდება და მოსწავლე ახალგაზრდობა დაგვეღუპებაო.

პირადად კი ჩვენ ვიტყვით, ქვეყანა სწორედ მაშინ დაინგრევა, სკოლა მაშინ განადგურდება და მოსწავლე ახალგაზრდობა სწორედ მაშინ დაიღუპება, როცა ყაზარმულ რეჟიმს ის ასპარეზი დაეთმობა, რომელსაც მას ასე გულუხვად აკუთვნებს ვლადიმერ მიქელაძე.

ჩვენი აზრით, მოწაფეს მასწავლებელი ამხანაგურად, მეგობრულად უნდა მიუდგეს, არ დაახშოს მასში შემოქმედებითი ნაპერწკალი, განუვითაროს თვითმოქმედების ინიციატივა, ყოველივე სხვა ზომა გარეშე ამ მიდგომისა, მიზანს ვერ მიაღწევს და მოწაფეს შემცდარ გზაზე დააყენებს.

ვლადიმერ მიქელაძე მოგახსენებთ, თუ დღესდღეობით მოწაფეების ნორმალური ცხოვრება შეიცვალა, თუ მოწაფეები ახალ „რალაც“ მოძრაობის ფერხულში ებმიან, თუ მოწაფეები ამჟამად ისე გაკანდიერდნენ, რომ მთავრობის საწინააღმდეგო გაფიცვებისათვისაც კი ემზადებიან, ყოველივე ამაში მასწავლებელია დამნაშავეო, ყოველივე ეს მასწავლებლის ბრალიაო. სრულიად გულახდილად შემიძლია განვაცხადო, რომ ვლადიმერ მიქელაძე დიდად სცდება! ამ მოძრაობის მიზეზები უფრო ღრმადაა დამარხული, ვიდრე ეს ვლადიმერ მიქელაძეს ჰგონია. მოვა დრო, როცა ბ-ნი ვლადიმერ მიქელაძე ამ მოძრაობის წარმომშობ მიზეზებს გაიგებს, მაგრამ მაშინ დაგვიანებული იქნება „თითებზე კბენანი“.

ჩვენს სასწავლებელში, რამდენადაც ამ სხდომაზე გამოიჩევა, არაფერი ისეთი არა მომხდარა, რამაც ჩვენ სასოწარკვეთილებაში უნ-

* ქალაქსა და მთელ ქვეყანას (ლათ.).

და ჩაგვადოს. მასწავლებლები და მოწაფეები ამხანაგურად, მეტსაც ვიტყვით, მეგობრულად ცხოვრობენ, რაიცა ჩვენ უნდა გვახარებდეს.

ამ პირობებში ჩემი წინადადება იქნებოდა, ჩვენი სკოლის მასწავლებლებს და მოწაფეებს კიდევ უფრო მეგობრულად შეემჭიდროვებიათ თავიანთი რიგები, ერთმანეთისათვის მეგობრულად ხელი გაეწვდინათ, რათა მათ შეერთებულ შრომას და მეცადინეობას სასურველი ნაყოფი გამოეღოს ქართველი ხალხის საბედნიეროდ და საკეთილდღეოდ“.

ილიას სიტყვა ყუმბარასავით გასკდა მთელ დარბაზში, ანლა „ურწმუნო თომანიც“ კი დარწმუნდნენ, რომ ილიას ბაგენით სიმართლე ღალადებდა. ილიას მიერ შემოტანილი წინადადება კრებამ ერთხმად მიიღო.

VI. ილიას შეხედულება სახელმწიფოს სათათბიროს მოწვევის შესახებ

XX საუკუნის დასაწყისი წლები რუსეთის ყოფილ იმპერიის მკვიდრთა ცხოვრებაში ღირსშესანიშნავ ხანად ჩაითვლება, რევოლუციური მოძრაობის ტალღები მეფის ტახტს განადგურებით ემუქრებოდა.

მუშებისა და გლეხების მძლავრმა მოძრაობამ და 1905 წლის 9 იანვარს მომხდარმა ამბებმა დიდ საგონებელში ჩააგდო რომანოვების დინასტიის უკანასკნელი წარმომადგენელი ნიკოლოზ II და მისი მინისტრები.

გამწვავებული მდგომარეობა მოითხოვდა, რომ მთავრობას სახელმწიფოს მმართველობის დღის წესრიგში წამოეყენებინა საკითხი ხალხის წარმომადგენლობის მოწვევის შესახებ.

მთავრობამ გადაწყვიტა დათმობის გზას დადგომოდა და ამიტომ ხალხის თვალების ასახვევად გაიმეტა ეგრედ წოდებული „ბულიგინის სათათბირო“, რომელიც რუსეთის იმპერიის მოსახლეობის წარმომადგენლებს სახელმწიფო მმართველ-გამგებლობაში მხოლოდ სათათბირო ხმას ანიჭებდა.

მაგრამ რევოლუციის შიშით დაბნეულმა მთავრობამ ვერ შეაფასა სწორად მუშების და გლეხების სულისკვეთება და 1905 წლის საერთო გაფიცვებისა და მოსკოვში დეკემბრის აჯანყების შემდეგ ნიკოლოზის მთავრობა იძულებული შეიქნა 1905 წლის 11 დეკემბერს გამოეცა კანონი სახელმწიფო სათათბიროს მოწვევის შესახებ. ეს ახლად გამოცემული კანონი რამდენადმე აფართოვებდა „ბულიგინის სათათბიროს“

ჩარჩოებს და ხალხის წარმომადგენლობას ვითომ ანიჭებდა საკანონმდებლო ფუნქციებს.

1905 წლის 11 დეკემბერს გამოცემულმა კანონმა სახელმწიფო სათათბიროს მოწვევის შესახებ რუსეთის იმპერიის მოსახლეობის სხვა და სხვა ფენებში დიდი გამოხმაურება გამოიწვია.

ცენტრსა და განაპირა ქვეყნებში ახლად გამოცემული კანონი სახელმწიფო სათათბიროს მოწვევის შესახებ გაცხოველებული სჯა-ბაასის საგნად გადაიქცა.

საზოგადოების ერთი ნაწილი დიდ იმედებს ამყარებდა ამ კანონზე. საზოგადოების ამ ნაწილის აზრით, რუსეთი სხვა განათლებულ ქვეყნებივით უფლებრივ მდგომარეობის ორბიტაში მოექცევა, პარლამენტურ წესწყობილებას დაიმკვიდრებს და სახელმწიფოს მკვიდრი, რომელიც მრავალი ასეული წლების მანძილზე მხოლოდ და მხოლოდ მონობის უღელს ატარებდა, რომელიც ნივთიერ შევიწროებას, ზნეობრივ და მორალურ წამებას განიცდიდა, ამიერიდან უფლებრივ ცხოვრების ფერხულში ჩაებმება და გახდება წევრი განათლებულ კაცობრიობის ოჯახისა, რაიცა რუსეთის მოსახლეობის დიდი ხნის ოცნებას შეადგენდა.

ამ კანონის გამოცემამ საქართველოშიაც აამოძრავა მოსახლეობის ფართო ფენები.

რევოლუციური პარტიების ლიდერებმა კარგად შეაფასეს ამ კანონის უარყოფითი მხარეები და მიუხედავად იმისა, რომ ამ კანონს ასე უარყოფითად უცქეროდნენ, მაინც ამ კანონის გარშემო აამოძრავეს მშრომელი მასების ფართო ფენები და შეუდგნენ სათათბიროში გასაგზავნ დეპუტატების არჩევნების კომპანიას.

მაგრამ საქართველოში იმეამად მრავლად მოიპოვებოდნენ მოსახლეობის ისეთი ფენებიც, რომლებიც არცერთ სარევოლუციო პარტიას არ ემხრობოდნენ და ამ ახალ კანონისადმი მაინც დიდ ინტერესს იჩენდნენ. ასეთ ფენებს მიეკუთვნებოდნენ თავადაზნაურთა უდიდესი ნაწილი, საეკლესიო კულტის მსახურნი და ინტელიგენციის საკმაოდ საგრძნობი ნაწილი.

ეს ფენებიც ძალიან დაინტერესა ამ ახალი კანონის შემოღება და, სხვა ფენების მსგავსად ისინიც აწყობდნენ კერძო კრებებს და ამათუ იმ სახით ცდილობდნენ ორგანიზებული მონაწილეობა მიეღოთ სახელმწიფო სათათბიროს დეპუტატების არჩევნებში.

ერთ-ერთი ასეთი კრება გაიმართა ფრეილინის ქუჩაზე, ტფილისის საადგილ-მამულო ბანკის სამმართველოს შენობაში. ამ კრებას, თავად-

აზნაურთა და მშრომელ ინტელიგენციის წევრებთან ერთად, დაესწრო ილია ჭავჭავაძეც.

კრების მომწვევის ინიციატორთა წინადადებით განსახილველ საგნად წამოყენებულ იქნა საკითხი იმის შესახებ, თუ რა სახით უნდა მიეღო მონაწილეობა არჩევნებში ქართველების იმ ნაწილს, რომლებიც პარტიების გარეშე იმყოფებოდნენ.

კრებაზე გამოსული ორატორები სიხარულს გამოსთქვამდნენ, რომ ახლად გამოცემული კანონი სახელმწიფო სათათბიროს მოწვევის შესახებ ისეთი სახელმწიფოებრივი აქტია, რომელიც დღევანდელ პირობებში დიდ გარდატეხას, დიდ ცვლილებას შეიტანს ხალხის ყოფაცხოვრებაში, მისი კულტურული და ეკონომიური აღორძინების საქმეში.

თუ ეს კანონი დიდ სარგებლობას უქადის რუსეთის ძირითად მოსახლეობას, მისი სიკეთე და მნიშვნელობა ერთიორაჲ უფრო საგულისხმიეროდ და სასარგებლოდ უნდა იქნას აღიარებული განაპირა ქვეყნების მკვიდრთათვის, რომლებიც ყოველთვის იჩაგრებოდნენ რუსეთის თვითმპყრობელობისაგან, რუსეთის მკვიდრ მოსახლეობასთან შედარებით.

აი, ამიერიდან, ორატორების აზრით, ამ უსამართლობას ბოლო მოეღება. ქართველი ხალხის მთელი ასი წლის განმავლობაში შელახული უფლებები, ქართველი ერის გაჩანაგებული ეკონომიკა და კულტურა, ცხოვრებაში ამ კანონის გატარების დღიდან თავის აწინდელ სახეს იცვლის და ქართველი ერის საკეთილდღეოდ სულ სხვა ფერსა და სახეს მიიღებს. უეჭველია, ჩვენ ქვეყანასაც სამართლიანობის მზე გამოუბრწყინდება და ის სულიერი ტანჯვა, რომელსაც ქართველი ხალხი განიცდიდა ამ უკანასკნელი ასი წლის განმავლობაში, სამუდამოდ ისტორიას ჩაბარდება. ქართველი ერი აღორძინების გზას დაადგება და ამ უფლებრივი წყობილების მეოხებით თავის წვლილს შეიტანს მშენებლობის იმ საღაროში, რომელსაც კაცობრიობის საერთოდ განვითარების, საერთო აღორძინების საქმეს ეძახიან.

როცა კი სადმე კრებაზე იწვევდნენ ილიას ან ასეთ კრებას თვითონ იწვევდა, იშვიათად მოხდებოდა ხოლმე, რომ მას სხდომაზე თავისი აზრი და შეხედულება საკამათო საგნის შესახებ არ გამოეთქვას და თავისი ესა თუ ის მსჯავრი არ გამოეთანოს.

ფრეილინის ქუჩაზე მოწვეულ კრებაზედაც ასე მოხდა. მიუხედავად იმისა, რომ მრავალმა ორატორმა ილაპარაკა, მრავალი „საგულისხმიერო“ აზრი წარმოითქვა და საკითხი თითქმის ამოწურვის პროცესში იყო, მაგრამ ყველანი მაინც მოუთმენლად მოელოდნენ ილიას სი-

ტყვას, ყველას აინტერესებდა, ილია როგორ აზრს გამოთქვამდა ახლად გამოცემული კანონის შესახებ, გაიზიარებდა იგი კრებაზე წარმოთქმულ აზრს თუ არა.

დადგა მომენტი, როცა ილია თავისებურად ამეტყველდა.

კრებაზე სამარისებური სიჩუმე ჩამოვარდა, ყველანი სმენად გადაიქცნენ და ორატორის თვითეულ სიტყვას ხარბად ისმენდნენ.

— „ბატონებო! — ნელის კილოთი დაიწყო თავის სიტყვა ილიამ, — ვფიქრობ, რომ კრების წევრთა ასეთი გატაცება და სიხარული სათათბიროს მოწვევის ახალი კანონის შესახებ ცოტათი ნაადრევია. დიახ, მოგახსენებთ, რომ ნაადრევია! ჩემი შეხედულება და აზრი რომ სიმართლეს მოკლებული არ არის, ამაში თქვენ თვითონვე სულ მოკლე ხანში დარწმუნდებით, როგორც კი ამ სათათბიროს სხდომები გაიხსნება. აბა, რა საფიქრებელია, ბატონებო, წარმოვიდგინოთ, მთავრობა ისე გამოსულელებულიყოს რომ სათათბიროს დებუტატებს სახელმწიფო მართვაგამგებლობის სადავე ხელში მისცეს და თვითონ კი ზერელე შაყურებელის როლში ჩადგეს.

აბა, ერთი მიბრძანეთ, სად გავიხსენებ, სად გინახავს, რომელ ქვეყანაში მომხდარა, რომ თვითმპყრობელური სახელმწიფოს ბატონ-პატრონს, სახელმწიფოს განუსაზღვრელ მბრძანებელს თავისი უფლებები შეეკვეცოს, უარი ეთქვას ამ უფლებებზე და ხონჩაზე დალაგებული თავისუფლებები მიერთმიოს თავის ქვეშევრდომთათვის და გულწრფელად ეთქვას: „თქვენი მოვლა-პატრონობა მე ვერ შევქელი და აბა ახლა თქვენ იცით, თვითონვე თქვენ მოუარეთ თქვენ თავს, თვითონ თქვენვე გამოჰედეთ თქვენი ბედი!“

როგორ ჰფიქრობთ, ამ ქვეყნის სიტკბოებით და ფუფუნებით გაღლებული მბრძანებლები სააღდგომო ბატონები ხომ არ გგონიათ, რომ თავის ყვლების გამოსაჰკრელი დანები ხელში მოგვაჩეჩონ! ისტორიამ არ იცის ამის მაგალითი და ასეთი სასწაული, აბა რა საფიქრებელია, რუსეთში მომხდარიყოს!

ჩემი ღრმა რწმენით, მთავრობას ჰსურს ამჟამად შექმნილი მძიმე მდგომარეობას როგორმე თავი დააღწიოს და ხალხის თვალების ასაბმელად ეს კანონი მოგვაჩეჩა ხელში და წარბშეუხრელად გვეუბნება: „მე როგორც მიწირავს, ისე ვწირაო!“

მთავრობა რომ აბუჩად გვიგდებს, ეს სრულიად აშკარად სჩანს 1905 წლის 11 დეკემბრის კანონის ტექსტიდან. კანონი სცდილობს სახელმწიფო სათათბიროში არჩეულ იქნას მთავრობის მომხრეების უმრავლესობა. ამ მიზანს ემსახურება მსხვილ მემამულეთა და კაპიტალისტების უპირატესობანი, სამაგიეროდ გლეხობისა და მუშათა

ფენების უფლებანი შეზღუდულია, წარმოიდგინეთ, მთელი ციმბირი-
სა და პოლონეთის მხარეების გლეხებს და მუშებს, გარდა მსხვილ
მემამულეებისა და კაპიტალისტებისა, წართმეული აქვთ უფლება სა-
თათბიროს არჩევნებში მონაწილეობა მიიღონ.

აი, ბატონებო, როგორც ხედავთ, მოსახლეობის ის ფენები, რომლე-
ბიც სახელმწიფოში სასიცოცხლო ძალას წარმოადგენენ, რომლებიც
ჰქმნიან სახელმწიფოს ათასგვარ ღირებულებას, სახელმწიფოს კეთილ-
დღეობას, სახელმწიფოს დოვლათს, ეს ფენები ან სრულიად არჩევნე-
ბის გარეშე არიან მოქცეული, ანდა მათი უფლებები იმდენად შეზღუ-
დულია, რომ ამ უფლებების მინიჭება, უმეტეს შემთხვევაში, თავის
პირდაპირ დანიშნულებას სრულიად ვერ აღწევს.

ამჟამად, ბატონებო, მომწიფებულება ის პრინციპი. რომლის მი-
ხედვით სახელმწიფოების სოციალური წესწყობილება უნდა შეიცვა-
ლოს იმ მხრით. რომ დაკანონებულ იქნას ადამიანთა შორის შემოსა-
ვლის მეტნაკლებობით განაწილება, კლასობრივი ბატონობის გაუქმე-
ბა, გამრჯელი და მშრომელი მოსახლეობის ფეხზე წამოყენება და
ცხოვრების ახლანდელი მძიმე პირობების გაუმჯობესება.

წამოჭრილია და უეჭველია მომავალშიაც კიდევ წამოიჭრება მრავალი
საჭირბოროტო საკითხი, რომელიც დიდ უთანხმოებას იწვევს
მოსახლეობის სხვა და სხვა ფენებში, ყველა ესეთი საკითხის ჯეროვანად
გადაჭრა არც ასე ადვილი და ხელწამოსაკრავი საქმეა. ასეთია, მა-
გალითად, მიწის განაწილების საკითხი, მუშახელის ხელფასი და მრავალი
კიდევ სხვა სოციალური ხასიათის საკითხი.

სულ მოკლე მომავალი დაგვანახებს, რომ სათათბიროს დებუტა-
ტებმა კიდევაც რომ ერთსულოვანად მოისურვონ მოხსენებული სა-
კითხების გადაჭრა, მთავრობა განა იმდენად სულელი ნახეთ, რომ ამ
საკითხების გადაჭრის უფლებას ვისმე დაუთმოს!

შეიძლება ვინმემ მიბასუხოს, რომ ჩვენი ქართველი დებუტატები
თავისი დამაჯერებელი, საფუძვლიანი მოთხოვნებით გადამწყვეტ
როლს ითამაშებენ და ჩვენს შესახებ წარდგენილ კანონპროექტებს
უმტკივნეულოდ გაატარებენ სათათბიროშიო. ნეტარ არიან შორწმუ-
ნენი, მაგრამ პირადად ჩვენ არ გვწამს ესეთი სასწაულმოქმედება.

აქამდე ერთი ბატონი, ერთი მბრძანებელი გვყვანდა და მისი რა-
მეში დარწმუნება, დაჯერება, რათა ჩვენი მდგომარეობა მცირედად
მაინც შეემსუბუქებინა არა თუ არ ხერხდებოდა, კიდევაც ყოვლად
შეუძლებელი ხდებოდა.

ამერიდან კი ერთი მბრძანებელის, ერთი ბატონის მაგივრად 300-400
მბრძანებელი გვევლინება სახელმწიფო მმართველობის სათავეში.

წარმოდგენილი მაქვს, რანაირ მდგომარეობაში ჩავარდებით! ეს დენა ხალხი, ყველანი ერთად და ცალცალკე უნდა ვარწმუნოთ. უნდა ვაჯეროთ, ყველას წინაშე წამოვიჩიოთ, რომ გუშინდელმა ყოფილმა ბატონებმა ჩვენს სასარგებლოდ სიტყვა დასძრან.

პირადად ჩვენ ეს არა გვწამს და, თუ ვინმე ამაში დაძარწმუნებს, მადლობას შევწირავ. სხვა რაღა მეთქმის! მაგრამ, ვიმეორებთ, ჩვენ მომავალი სათათბირო ფიქციად მიგვაჩნია. დარწმუნებული უნდა იყოთ, რომ სათათბიროს დებუტატებმა კიდევაც მოისურვონ კანონით მინიჭებული უფლებების სამართლიანად გამოყენება, ყოველს ეჭვს გარეშეა, მათ დიდხანს არ აბოგინებენ და წარბშეუხრელად, სრულიად მოურიდებლად კარებს გამოუხურავენ და „უმართებულო“ კადნიერებისათვის პასუხისგებაშიაც მისცემენ. ჩვენ მთავრობას სხვანაირად მოქცევა არ შეუძლია და ვფიქრობ სხვანაირად არც მოიქცევა!

ილიას ეს სიტყვა ყუმბარასავით გასკდა დარბაზში. კრების დარბაზის ატმოსფერო ერთბაშად შეიცვალა. თუ რამდენიმე წუთის წინეთ კრების წევრები სიხარულის ფიალას ეწაფებოდნენ, ილიას სიტყვის შემდეგ კი მწარე საგონებელს მიეცნენ.

VII. ილიას „ხუთშაბათები“

ილია ჭაგვავაძეს, როგორც დიდად ნიჭიერ მწერალს და მგოსანს, დიდ მოაზროვნეს და საზოგადო მოღვაწეს, მეტად დიდი სახელი ჰქონდა მოხვეჭილი არა მარტო ტფილისში, არამედ მთელ საქართველოში.

ქართველი ხალხი ამაყობდა ილიას სახელით, ქართველი ერის გულისყური, ყოველი სამძიმო საკითხის გადაჭრის დროს, ილიასაკენ იყო მიმართული. ილია საქართველოს უგვირგვინო მეფე იყო, მეფე, რომელიც თავის სამწყსოს არაჩვეულებრივის სიერთეულით უვლიდა, პპატრონობდა, მთელ თავის ცოდნას, გამოცდილებას, თავის დიდ ერუდიციას და გავლენას ქართველი ხალხის საკეთილდღეოდ, მის გონებრივად და ქონებრივად გაუმჯობესებისათვის იყენებდა.

ვინ მოსთვლის იმ ამაგს, რაც ილიამ ქართველობას დასდო. ვინ მოსთვლის იმ კეთილ საქმეებს, რომელნიც ილიამ ქართველი ერის საკეთილდღეოდ და საბედნიეროდ დასთესა! სწორედ ეს გარემოება იყო მიზეზი იმისა, რომ ჩვენი მხცოვანი მგოსნის და საზოგადო მოღვაწის სახელი ასე დიდებით, ასე პატივისცემით და სიყვარულით იყო ღრმად ჩამარხული თვითეული შეგნებულის ქართველის გულში!

მთელი ქართველი ერი, დიდი და პატარა, ქალი და კაცი, ყველანი დიდად აფასებდნენ მის ნიჭს, მის ენერჯიას, მის დიდ ცოდნას და გამოცდილებას.

ვინ იყო ისეთი საქართველოში, რომ ილიას არ სცნობდა, ვინ იყო ისეთი უცხოელი, რომ საქართველოს იცნობდა და ილიას კი არა!

თვითეული უცხოელი, რომელიც კულტურული მიზნით საქართველოში მოდიოდა, თავის მოვალეობად სთვლიდა ილია ენახნა და მისგან საჭირო და სწორი ცნობები მიეღო საქართველოს შესახებ.

ილიას გავლენა, ილიას მნიშვნელობა დღითი დღე იზრდებოდა. ამიერკავკასიის მაშინდელი მთავრობა ამას კარგად გრძნობდა და ხედავდა, და ამიტომ ასეთი დიდი ადამიანის აზრისა და შეხედულების, ადგილობრივი პირობების ღრმად გაცნობილი ადამიანის აზრის მოსმენა და შეტყობა, მთავრობისათვის აუცილებლად საჭირო ხდებოდა. ამიტომ, ამიერკავკასიის მასშტაბით თუ რაიმე სამძიმო საკითხი წამოიჭრებოდა, ილიას აზრისა და შეხედულების გაგებას მაშინდელი მთავრობა აუცილებლად საჭიროდ სთვლიდა.

ამიერკავკასიის მთავარმართებლის სამმართველოსთან არსებობდა ეგრედ წოდებული „მთავარმართებლის საბჭო“, რომლის კომპეტენციას შეადგენდა ამიერკავკასიის მასშტაბით კანონ-პროექტების დამუშავება და ცენტრში დასამტკიცებლად გაგზავნა.

მართალია, ამ საბჭოში წევრებად შედიოდნენ გამოცდილი სახელმწიფო მოხელეები, მაგრამ მთავრობა არ კმაყოფილდებოდა ამ მოხელეების მიერ დამუშავებული კანონ-პროექტებით და ყოველ კერძო შემთხვევაში დასკვნის მოსაცემად ილიას მიმართავდნენ ხოლმე.

ამიერკავკასიაში საერთოდ და, კერძოდ, საქართველოში, მიწის განაწილების საკითხი, გლეხებისა და მემამულეების ურთიერთობის მოწესრიგება, ეგრედ წოდებული ხიზნების უფლებების გამოორკვევა და მოწესრიგება მეტად რთულ საქმეს წარმოადგენდა. ამ საკითხის გარშემო მთავარმართებლის საბჭოში არა ერთი გამოცდილი იურისტი მუშაობდა, მაგრამ მთავრობა, სანამ ილიას აზრსა და შეხედულებას არ გაიგებდა, სანამ ილიას დასკვნას წერილობითი სახით არ მიღებდა, საბჭოს მიერ შემუშავებულ კანონ-პროექტებს და მოხსენებებს მსვლელობას არ აძლევდა.

ტფილისში იმ უამად კარგად ცნობილი ვექილი, მიწადმოქმედების სამინისტროს ამიერკავკასიაში რწმუნებულის სამმართველოს იურისკონსულტი გაბრიელ ბეჟანის-ძე საყვარელიძე მიწისა და კერძოდ ხიზანთა საკითხების დიდმცოდნე იურისტად ითვლებოდა. მაგრამ არცერთი პროექტი, გაბრიელ საყვარელიძის მიერ შედგენილი, ილიას დას-

კენის გარეშე უმაღლეს ინსტანციაში ამიერკავკასიის მაშინდელ მთავრობას დასამტკიცებლად არ წარუდგენია.

ილია ყოველთვის წინდახედული, ფრთხილი ადამიანი იყო და ამიტომ პირადათ, მარტო არ სწყევტდა სამხარეო საქმეებს.

ილია, სანამ რაიმე დასკვნას მისცემდა მთავრობას ამა თუ იმ საკითხის შესახებ, ასეთ საკითხს თავის წრეში, საქმის მცოდნე პირთა შორის, განიხილავდა და ყოველმხრივ განსჯის შემდეგ, ამა თუ იმ შეთანხმებულ დასკვნას გამოიტანდა მთავრობაში წარსადგენად.

საბჭოს წევრებს არ მოსწონდათ მათ მიერ დამუშავებულ კანონპროექტებში შესწორებების შეტანა და უეჭველია ამ ნიადაგზედაც ათვალისწუნეს ილია ჭავჭავაძე, ვინ იცის, რა ცოდვები არ მოახვიეს კისერზე! საბჭოს გავლენიანი წევრები ილიას სეპარატისტად სახავდნენ და მთავარმართებელს ყურში აწვეთებდნენ, რომ ილია ჭავჭავაძე არაკეთილსაიმედო ადამიანია და მის აზრსა და შეხედულებას აბა რა ფასი უნდა ჰქონდესო! მთავარმართებლის საბჭოს წევრების ამ გალაშქრებამ მართლაც გასჭრა. ილიამ მთავრობის თვალში უკვე დაკარგა ძველყაბურ მნიშვნელობა და კიდევაც ეს იყო მიზეზი, რომ მთავრობამ შესწყვიტა ილიასათვის კანონპროექტებისა და მოხსენებების გზავნა დასკვნისათვის.

თუმცა მთავრობამ გარეგნულად ასეთი დამოკიდებულება დაიჭირა ილია ჭავჭავაძესთან, მაგრამ იყო შემთხვევები, როცა ილიას აზრის, ილიას შეხედულობის უქონლობა დიდად აფერხებდა ამა თუ იმ კანონპროექტის საბოლოოდ დამუშავებას.

ასეთ შემთხვევებში მთავრობასა და ილიას შორის შუაგაცობას კისრულობდა ილიას დიდი მეგობარი და პატივისმცემელი, ტფილისის იმდროინდელი გუბერნატორი თავადი გიორგი შარვაშიძე, რომელიც კერძო საუბრებში ეცნობოდა ილიას აზრსა და შეხედულებას და ამის მიხედვით მთავრობა ტყობილობდა ადგილობრივი მკვიდრის საჭიროებათა აუცილებლობას.

იმ კრებებს, რომლებზედაც ილია იხილავდა მთავრობის მიერ დასკვნისათვის გადმოგზავნილ კანონპროექტებს და მოხსენებებს, რასაკვირველია, სისტემატური ხასიათი არა ჰქონდა. ესეთ კრებებს ილია ნიშნავდა საჭიროების მიხედვით.

სამაგიეროდ, ილია იწვევდა ისეთ კრებებსაც, რომელთაც განსაზღვრული მიზანი და სისტემატური ხასიათი ჰქონდა მიკუთვნებული. ასეთი კრებები უმთავრესად იმართებოდა ილიას ბინაზე, ნიკოლოზის ქუჩაზე, კვირაში ერთხელ, ყოველ ხუთშაბათს, და ამ კრებებს კიდევაც ამიტომ დაერქვა ილიას „ხუთშაბათები“.

ყოველდღიური გაზეთის „ივერია“-ს რედაქცია მოთავსებული იყო იმ სახლის ქვემო სართულში, რომლის ზემოდაც თვითონ ილიას ცხოვრობდა, ილია ხშირად ჩამოდიოდა ქვემო სართულში და რედაქციის ყოველდღიურ საქმიანობას თვალყურს ადევნებდა და საჭირო განმარტებებს აძლევდა რედაქციის მუდმივ თანამშრომლებს.

პრინციპული ხასიათის წერილებს, რომლებიც რედაქციაში შემოდიოდა საქართველოს სხვა და სხვა კუთხეებიდან, ილია რედაქციის პასუხისმგებელ თანამშრომლებთან ერთად იხილავდა და მათთან შეთანხმებით სწყვეტდა ამ წერილების ბედს.

თუ ამ წერილების შინაარსი მოითხოვდა უფრო დეტალურ განხილვას, უფრო სხვანაირ მიდგომას, ვიდრე ეს შესაძლებელი და მოსახერხებელი იყო სარედაქციო ვიწრო წრეში, ილიას ესეთი წერილების შინაარსის განხილვა გადაჰქონდა თავის „ხუთშაბათების“ კრებაზე და ამ წერილების ბედი ამ გაფართოებულ სხდომებზე სწყდებოდა.

„ხუთშაბათების“ სხდომებზე, რომელნიც უმთავრესად იმართებოდა ილიას ბინაზე, ხშირად თვითონ ილია ან რომელიმე სხვა ჩვენი ქართველი მწერალი ჰკითხულობდა თავის ახლად დაწერილ ნაწარმოებს და ამ ნაწარმოების გარშემო გამართული დებატები ზოგჯერ ღამიშ 12 საათამდე გრძელდებოდა.

ამ „ხუთშაბათების“ ხასიათის კრებები ხანგამოშვებით სხვის საიმედო ბინებზედაც იმართებოდა და ხშირად ჩვენი მწერლებისა და მოღვაწეების თანადასწრებით ირჩეოდა ზოგჯერ ჩვენი ქვეყნის საჭირობოროტო საკითხები, ზოგჯერ კი ქართველ მწერალთა კრებაზე წაკითხული მხატვრული ნაწარმოებნი.

ილია ჭავჭავაძემ, მაგალითად, თავისი „ოთარაანთ ქვრივი“ განსვენებულ დავით სარაჯიშვილის ბინაზე წაიკითხა და ამ ნაწარმოების დედააზრი თუ მხატვრული მხარე ამ კრებაზე იქნა განხილული.

ანტონ ფურცელაძემ „მაცი ხვითია“ თავის ბინაზე წაიკითხა და იმ სხდომაზე დამსწრეებმა, რომელთა შორის ილიაც იყო, დიდად მოიწონეს ეს ნაწარმოები.

ამრიგად, ილია ჭავჭავაძის „ხუთშაბათებს“ მიზნად ჰქონდა დასახული უმთავრესად სალიტერატურო საკითხების განხილვა.

მაგრამ ილია მეტად წინდახედული, შორსმჭვრეტელი ადამიანი იყო და ამიტომ იგი ამ კრებებზე შიგადაშიგ, წევრების შეუძენველად, წამოაყენებდა ხოლმე ისეთ ზოგად საკითხებსაც, რომელთა გადაწყვეტას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა საქართველოს მასშტაბით. ამნაირად, ხშირად ლიტერატურული საკითხები ადგილს უთმობდა ისეთ საკითხებსაც.

თხეხს, რომლებიც მჭიდროდ იყო დაკავშირებული საქართველოს ეკონომიურ და კულტურულ განვითარებასთან.

„ხუთშაბათების“ სხდომებს ყოველთვის მოჰყვებოდა საუცხოო, ვახშამი, რომელზედაც ილიას ოხუნჯობას, ილიას მოსწრებულ სიტყვას, ილიას მხიარულებას საზღვარი არ უჩანდა.

ილია ასეთ ვახშამებზე ჩვეულებრივად თამადაობას თვითონ კისრულობდა და მართლაც რომ შესანიშნავი ენამახვილობით, შესანიშნავი მოსწრებული სიტყვებით აღღეგრძელებდა თითოეულ იქ დამსწრეთ, რაიცა საერთო მხიარულებას ერთი-ორად აძლიერებდა.

სწორედ იმ ხანებში, როცა „ივერიას“ გამართული ჰქონდა პოლემიკა „ცნობის ფურცელთან“ და „კვალთან“ გლეხებში ახლად დაწყებული მოძრაობის შესახებ, „ივერიაში“ ფელეტონებად იბეჭდებოდა „ახალმოსულის“ ფსევდონიმით ხელმოწერილი წერილები, რომლებშიაც წერილების ავტორი დაუნდობლად, დიდის ერუდიციით აკრიტიკებდა „ცნობის ფურცლისა“ და „კვალის“ პოზიციებს სადავო საკითხების ირგვლივ.

ილია ჭავჭავაძე როცა ამავე საკითხების გარშემო საპოლემიკო წერილებს წერდა თავის სახელისა და გვარის ხელმოწერით, მკითხველი, ერთგვარად ანგარიშს უწევდა ილიას დიდ ერუდიციას, ილიას ენამახვილობას, ილიას რკინისებურ ლოგიკურ დასკვნებს და იხიბლებოდა ამ დიდბუნებოვანი ადამიანის მტკიცე ნებისყოფით.

მაგრამ „ივერიის“ ფურცლებზე „ახალმოსულის“ ფსევდონიმით გამოდის ილიას კონკურენტი, რომელიც ილიასებური ერუდიციით, ილიასებური რკინის ლოგიკით აკრიტიკებს მოწინააღმდეგეთა პოზიციებს და ამ დაუნდობელი კრიტიკის გაჩაღებით ილიას კიდევაც სჯობნის, უფრო მეტის დამაჯერებლობით აშუქებს საკითხებს.

ტფილისში ყველანი დაინტერესდნენ „ახალმოსულის“ ვინაობით, რომელიც ეგზომ დიდ მეტოქეობას უწევს დიდ ილიას და უმეტეს შემთხვევაში კიდევაც ჩრდილავს ილიას დაუნდობელ და გამანადგურებელ კრიტიკის ხერხებს.

„ივერიის“ მკითხველებმა და არც მოწინააღმდეგე მხარე მ დიდხანს არ იცოდნენ, თუ ვინ ეფარებოდა „ახალმოსულის“ ფსევდონიმის ზურგს.

„ივერიის“ რედაქცია და მისი თანამშრომლები დიდხანს საიდუმლოდ ინახავდნენ „ახალმოსულის“ ვინაობას, მაგრამ ბოლოს და ბოლოს ეს საიდუმლოებაც გამოქვავდა.

„ივერიის“ ერთ-ერთმა თანამშრომელმა დაარწმუნა თავის ნაცნობ-მეგობრები, რომ „ახალმოსულის“ ფსევდონიმით საპოლემიკო ფელე-

ტონებს წერდა „კვალისა“ და „ცნობის ფურცლის“ წინააღმდეგ ახალგაზრდა მწერალი, „ივერიის“ რედაქციის მუდმივი თანამშრომელი ივანე ახალშენიშვილი.

ასეთი მხილება ყველასათვის მოულოდნელი იყო. მართალია, ივანე ახალშენიშვილი ნიჭიერი ახალგაზრდა იყო, მას საზოგადოდ წერაკარგად უნერხებოდა, მაგრამ ის დიდი ერაუდიცია, ის დიდი საქმისცოდნა და წერის მანერა, რომელიც „ახალმოსულმა“ თავის საპოლემიკო წერილებში გამოიჩინა, ივანე ახალშენიშვილისათვის მკითხველს საზოგადოებას რაღაც არ ემეტებოდა.

როცა ივანე ახალშენიშვილს შეეკითხებოდნენ, „კაცო, ამბობენ, რომ „ახალმოსულის“ ფსევდონიმით შენ სწერო და მართალია?“ ივანე ახალშენიშვილი თუმცა უარობდა, მაგრამ ამ უარის თქმაში ისიც იგულისხმებოდა, რომ „ახალმოსულის“ ფსევდონიმი მას ეკუთვნოდა, რომ ამ ფსევდონიმით ხელმოწერილ საპოლემიკო წერილებს იგი ათავსებდა „ივერიის“ ფურცლებზე.

ერთ-ერთ ხუთშაბათს, როცა სხდომის შემდეგ ილიას სასადილო ოთახში ვისხედით კრების წევრები და ყველანი მადიანად ვახშამს შევექცეოდით, ილიამ, ჩვეულების მიხედვით, ყველანი შესაფერისი სიტყვებით აღდევრძელა, ზოგს ტკბილი სიტყვა უთხრა, ზოგს მწარე და საერთოდ კი ყველანი მხიარულ გუნებაზე დაგვაყენა.

დაბოლოს, დახელოვნებულმა თამადამ აიღო ჭიქა ხელში და სერიოზული სახის გამომეტყველებით მოგვმართა: „ბატონებო, ნება მიბოძეთ ახლა შევსვა ეს ჭიქა „ახალმოსულის“ სადღეგრძელოდ! გაუმარჯოს ჩვენს „ახალმოსულს!“ ვუსურვოთ კალმის უფრო სიბასრე და სიმახვილე!“

ილიამ, ამ სიტყვებთან ერთად, ჭიქა ოთახში ახლად შემოსული ივანე ახალშენიშვილისაკენ გაიშვირა.

ივანე ახალშენიშვილმა თავისი სამადლობელი სიტყვა ამრიგად მომართა: „ბატონებო, ჩვენს შეუღარებელ თამადას დიდ მადლობას ვწირავ, როცა იგი პირადად ჩემს სადღეგრძელოს მიირთმევს! ჩვენი დიდი ილიას გრძნობით წარმოთქმულ სადღეგრძელოს: „გაუმარჯოს ჩვენს „ახალმოსულს“, მთელის ჩემის არსებით ვიზიარებ და გთხოვთ, ბატონებო, ჩემთან ერთად თქვენაც ასე გულწრფელად შენვათ ჩვენი „ახალმოსულის“, ჩვენი დიდი ილიას სადღეგრძელო!“ ამ სიტყვებით დაამთავრა ივანე ახალშენიშვილმა თავისი სამადლობელი სიტყვა.

ყველამ სიამოვნებით გიახლით ჩვენი დიდი ილიას და მის „ახალმოსულის“ სადღეგრძელო.

ამერიიდან „ახალმოსულის“ ფსევდონიმს საიდუმლოების ფარდა
ჩამოეხადა. უკვე ყველამ იცოდა ტფილისში და მთელ საქართველო-
ში, თუ ვინ სწერდა საპოლემიკო წერილებს „ცნობის ფურცლისა“
და „კვალის“ წინააღმდეგ, „ახალმოსულის“ ფსევდონიმით ხელმო-
წერილს.

ეს იყო — ჩვენი დიდი ილია ჭავჭავაძე.

თბილისის ქართული გიმნაზია და ილია ჭავჭავაძე

დღევანდელი მკითხველისათვის რომ გასაგები გახდეს თბილისის ქართული გიმნაზიის ვითარება, ჩვენ აქ მოკლედ მოვიყვანთ ამ გიმნაზიის დაარსებისა და საქმიანობის ისტორიას: თუმცა მაშინდელ თბილისის გუბერნიაში მოსახლეობის უმრავლესობას ქართველები შეადგენდნენ, მაგრამ ქართველ მოსწავლეთა რიცხვი სახელმწიფო სასწავლებლებში გაცილებით ნაკლები იყო; — ამის მიზეზი კი ის გარემოება იყო, რომ ქართველობა, გლეხებიცა და გაღარიბებული და დაკნინებული თავადაზნაურობაც მეტწილად სოფლად ცხოვრობდა, სადაც არავითარი შესაძლებლობა (სკოლები და მასწავლებლები) არ მოიპოვებდა, რომ ქართველობას თავის შვილები მოემზადებინებიათ და სახელმწიფო სასწავლებლებში მიეღებინებინათ. აქ საჭირო იყო საზოგადოებრივი დახმარება და სწორედ ასეთი დამხმარე საზოგადოების დაარსება უკისრია გიორგი რომანის ძე ერისთავს. ამ გიორგი ერისთავს დაუარსებია „ღარიბ მოწაფეთა შემწე თბილისის გუბერნიის თავად-აზნაურობა საზოგადოება“, რომელსაც თავის კრებაზე აურჩევია გამგე აღმასრულებელი ორგანო-კომიტეტი შემდეგი შემადგენლობით: თავმჯდომარე, გ. რ. ერისთავი, თავმჯდომარის ამხანაგი კ. ქ. მამაცაშვილი. წევრები: ნ. ზ. ცხვედაძე, ი. ს. გოგებაშვილი, ვ. თულაშვილი, ლ. მაღალაშვილი, დ. ერისთავი და ნ. ქანანაშვილი.

გამგე კომიტეტს შეუდგენია სათანადო წესდება, რომელიც კავკასიის მეფისნაცვალს დაუმტკიცებია და ამ წესდების საფუძველზე გაუხსნია 1879 წლის 6 თებერვალს თბილისის სათავად-აზნაურო კერძო სკოლა პანსიონით. ამ სკოლას ჰქონია ოთხი მოსამზადებელი განყოფილება. ხოლო 1884 სასწავლო წლიდან სკოლასთან გახსნილა პირველი პროგიმნაზიული კლასი და ამ პროგიმნაზიული კლასების გახსნა დამთავრებულა 1890 წელს, ასე რომ 1890 წლიდან თბილისის კერძო სათავად-აზნაურო სკოლა უკვე პროგიმნაზიის სახით არსებობს.

1879—1880 სასწ. წელს სკოლის გამგედ ყოფილა ცნობილი საზოგადო მოღვაწე, შექსპირის პიესების მთარგმნელი ივ. მაჩაბელი, ხოლო 1880 წ. ვიდრე 1882 წლამდე გამგედ ყოფილა ცნობილი მწერალი ნ. ლომოური.

რაც დრო გადიოდა, ამ პროგიმნაზიას ყოველ წელს ემატებოდა

გიმნაზიური კლასები და ბოლოს იგი გახდა სრულ კერძო გიმნაზიად. სამოსწავლო ოლქის მზრუნველის განკარგულებით ქართული გიმნაზიის მერვე კლასის მოწაფეები თბილისის სახელმწიფო გიმნაზიებში იკერძნენ გამოცდებს სიმწიფის მოწმობის მისაღებად. ამ გიმნაზიებში კი ჩვენს მოწაფეებს დიდს დაბრკოლებებს უქმნიდნენ, ასე რომ ჩვენი გიმნაზიის მე-8 კლასის მოწაფეებიდან მხოლოდ 30—35 პროცენტი იღებდა სიმწიფის მოწმობას.

წოდებრივად პირველ ხანებში გიმნაზიის მოწაფეთა შემადგენლობა ღარიბ თავად-აზნაურთა შვილებით განისაზღვრებოდა, ხოლო შემდეგ წლებში გლეხებისა და ხელოსნების შვილები უფრო და უფრო მეტს პროცენტს შეადგენენ, რის შედეგადაც გიმნაზია თანდათან ჰკარგავს წოდებრივ ხასიათს და ამიტომ იგი ქართული გიმნაზიის სახელს ატარებს.

თბილისის ქართულმა გიმნაზიამ თავის არსებობის 44 წლის მანძილზე თავისი წვლილი შეიტანა ქართველი ერის გონებრივი წარმატების საქმეში. ეროვნული ჩაგვრის პირობებში ეს გიმნაზია საგანმანათლებლო-კულტურული ცენტრი იყო საქართველოში.

თბილისის ქართული გიმნაზია, ისე როგორც ქართული კულტურის სხვა დარგებისაც, ქართული მუსიკალური კულტურის კერაც იყო. ზ. ჩხიკვაძის, ზ. ფალიაშვილის და ან. ყარაშვილის შრომითა და მეცადინეობით გიმნაზიაში მოწყობილი იყო მომღერალთა საუცხოო გუნდი და დიდი სიმებიანი ორკესტრი. უმთავრესი ყურადღება ექცეოდა ქართული ხალხური სიმღერებისა და ქართველი კომპოზიტორების შემოქმედების შესწავლასა და გამოვლინებას. 1903—4 სასწავლო წელს გიმნაზიაში მოწაფეთაგან კვარტეტიც კი ჩამოყალიბდა. პირველი ვიოლინო — ვლ. ორჯონიკიძე, მეორე — ირ. მიქელაძე, ალტი — ყ. სულხანიშვილი და გ. ციციშვილი (ერთმანეთს ეცვლებოდნენ) და ვიოლონჩელო — ი. აბაშიძე). ეს იყო პირველი ქართული კვარტეტი როგორც შემსრულებლების მხრივ, ისე ნაწარმოებთა შესრულების მხრივაც. ყოველ სასწავლო წლის ბოლოს გიმნაზიაში იმართებოდა მუსიკალურ-ლიტერატურული დიღები, რომლებზედაც დიდძალი ხალხი ესწრებოდა. თვით ჩვენი დიდებული ოპერა „აბესალომ და ეთერი“ ამ გიმნაზიაში იქმნებოდა. 1909—10 სასწავლო წლიდან ამ ოპერის ლიბრეტოს ავტორი, ამავე გიმნაზიის ქართული ენის მასწავლებელი პ. მირიანაშვილი, ყოველ დღე ზ. ფალიაშვილს მოსვენებას არ აძლევდა, ჩასჩინებდა, — „დაიწყე, დაიწყე ოპერის წერაო“ — და კიდევაც შემდეგ წლებში გიმნაზიის გუნდი და ორკესტრი მუსიკალურ-

ლიტერატურულ დილებზე უკვე ასრულებდნენ ნაწყვეტებს „აბესალომ და ეთერიდან“.

ჩვენს უნივერსიტეტსა და ინსტიტუტებში ამ გიმნაზიის 100-ზე მეტი ნამოწაფარი მეცნიერულ მუშაობას ეწევა, რომელთაგან 40-მდე პროფესორია, მათში — ალ. ჭავჭავაძე, გ. ახვლედიანი, ნ. კეცხოველი და ლ. ყანჩაველი საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ნამდვილი წევრები არიან, ხოლო გ. მუხაძე და ე. ხარაძე — აკადემიის წევრ-კორესპონდენტები, გ. ნათაძე — საკავშირო მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტი. დანარჩენი დოცენტები - არიან, რომლებიც აქტიურ მეცნიერულ მოღვაწეობას ეწევიან.

იმ დროის საქართველოს ერთადერთს ეროვნულ სასწავლებელს — თბილისის ქართულ გიმნაზიას ილია ჭავჭავაძე დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა და ამიტომაც იგი ამ გიმნაზიის ცხოვრებაში მხურვალე მონაწილეობას იღებდა სიტყვიტა თუ კალმით. ილია ესწრებოდა ხოლმე „ლარიბ მოწაფეთა შემწე თბილისის გუბერნიის თავად-აზნაურთა საზოგადოების“ საზოგადო კრებებს, მოდიოდა გიმნაზიაში, ესწრებოდა გაკვეთილებს, აკვირდებოდა პანსიონის მოწაფეთა ყოფა-ცხოვრებას და სახლშიაც კი პატიუბოდა მათ.

1878 წელს „ლარიბ მოწაფეთა შემწე თბილისის გუბერნიის თავად-აზნაურთა საზოგადოების“ დამაარსებელს გიორგი რომანის ძე ერისთავს ილიამ „ივერიაში“ უძღვნა შემდეგი სიტყვები: „ჩვენს გაჭირვებას წამალი მოუპოვია... უჩუმრად, ხმაამოუღებლივ, უშფოთვარად შესდგა ამ ბოლო ხანს ერთი ფრიად სასარგებლო საზოგადოება — იგია „ლარიბ მოწაფეთა შემწე თბილისის გუბერნიის თავად-აზნაურთა საზოგადოება“ შედგენილი გიორგი რომანის ძე ერისთავის მეცადინეობით: „რასაც თვითონ არ ვიმოქმედებთო, სხვისაგან ბევრს ნურას ველოდებითო; რასაც თვითეული ცალკე ვერ შევძლებთო, ამას საზოგადოებრივად ერთად ადვილად შევძლებთო — აი ორი ნაყოფიერი აზრი ამ მეცადინეობის დედა-ბოძად მიღებული“.

1879 წელს 6 თებერვალს „საზოგადოებამ“ გახსნა სკოლა პანსიონით. ამ გაემოებას გაზეთ „ივერიაში“ (1879, № 1) ილია ასეთს სიტყვებს უძღვნის:

„ახლად დაარსებულმა „ლარიბ მოწაფეთა შემწე თბილისის გუბერნიის თავად-აზნაურთა საზოგადოებამ“ განიზრახა გამართვა თბილისში ისეთი სასწავლებლისა, სადაც მოზარდ ქართველებს მიეცემათ საშუა-

ლება პირველდაწყებითი განათლება თავის დედაენის შემწეობით მი-
ღონ. ეს განზრახვა ახლა სისრულეში მოჰყავს „საზოგადოების“ გამ-
გებელ კომიტეტს, რომელმაც უკვე დაიჭირა კუკიაში მშვენიერი
სასკოლო სახლი, მოიპოვა სკოლისათვის ყველა საჭირო ნივთიულობა
და ხსნის სკოლას თებერვლის პირველ რიცხვებში.

ჩვენ საფუძველი გვაქვს ვსთქვათ, რომ ეს სკოლა ხვალ, თუ ზეგ,
ამ მოკლე ხანში შეიქმნება სათავედ, საიდანაც აღმოცენდება ერთი
კარგი კერძო გიმნაზია ქართველობისა“.

1886 წელს გაზაფხულზე ქართული გიმნაზიის შენობაში წერა-
კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების კრებები იმართებოდა, რომ-
ლებზედაც როგორც თავმჯდომარე წერა-კითხვის საზოგადოების გამ-
გეობისა, ილია ჭავჭავაძე ესწრებოდა. ერთხელ გიმნაზიის მოსწავლე-
ებს უთხოვნიათ გიმნაზიის მაშინდელ გამგის ალ. ჭიჭინაძისათვის ეჩ-
ვენებით მათთვის ილია პატარა ხნის შემდეგ პანსიონში შესულა ილია
ალ. ჭიჭინაძის თანხლებით. ილია მიესალმა მოსწავლეებს, უთხრა მოკ-
ლე სიტყვა და ბოლოს სადილად დაუპატიჟია... დანიშნულ დღეს
გამგის წინამძღოლობით მოსწავლეები ეწვიენ ილიას (ახლ. კალინი-
ნის ქ.) და როცა გაშლილ სუფრას შემოსხდომიან, იქ ილიას ღიმილით
მიუმართავს მათთვის: „აბა, ყმაწვილებო, მორცხვობას თავი ანებეთ—
„რასაცა შესჭამთ თქვენია, რაც არა დაკარგულია“.

1887 წელს ილია ჭავჭავაძესთან მიუყვანიათ პატარა სვანი ივანე
ნიჟარაძე. ხოლო ილიას ნიჟარაძე ქართულ გიმნაზიაში გაუგზავნია
აღსაზრდელად. გიმნაზიის დამთავრების შემდეგ ივანე ნიჟარაძეს გიმ-
ნაზიამ სტიპენდია დაუნიშნა პეტერბურგში და დამთავრებინა ისტო-
რიულ-ფილოლოგიური ფაკულტეტი. ამჟამად იგი დოცენტია და ლა-
თინურ და ბერძნულ ენებს კითხულობს ჩვენს უნივერსიტეტში.

1896 წელს ქართული გიმნაზიის მეორე კლასში მოულოდნელად შე-
მოსულან დირექტორი ე. ს. თაყაიშვილი, ილია ჭავჭავაძე და ივანე მა-
ჩაბელი. ამ კლასში მასწავლებელ არისტო ქუთათელაძის გაკვეთილი
ყოფილა ქართულ ენაში. არისტოს უცბად გამოუძახნია კლასში ყვე-
ლაზე პატარა და დაბალი დ. პარკაძე და ყველაზე მაღალი — კ. თოფუ-
რია და ეს ორი მოსწავლე ერთად რომ დადგნენ. პარკაძე თოფურის
ჭიპამდე ვერ წვდებოდა. ილიასა და ივანეს თურმე ღიმილი მოუვიდათ
და ილიამ არისტოს გადაულაპარაკა — „ასე უცბად როგორ გამონახე
სანჩო-პანსა და დონკიხოტიო...“

1897 წელს შემოდგომაზე ქართული გიმნაზიის პედაგოგიურ საბ-
ჭოსა და გამგე კომიტეტს გიმნაზიის შენობაში მ. ეწყვიანა აწარმოებდა

რად ილია ჭავჭავაძის 40 წლის სალიტერატურო და საზოგადოებრივი მოღვაწეობის იუბილე. ხოლო როცა ილია შენობაში შემოსულა, მას ზ. ჩხიკვაძის მიერ გაწირვნილი გიმნაზიის მომღერალთა გუნდი კახური მრავალყამიერით შეხვედრია (მაშინ ამ გუნდში მღეროდა ამ გიმნაზიის მოწაფე, შემდეგ „საქართველოს ბულბულად“ წოდებული შესანიშნავი მომღერალი ვანო სარაჯიშვილი), რასაც ილია ისე აუღელვებია, რომ კარგახანს მდგარა გარინდებული და ბოლოს უთქვამს: „ამ შეხვედრამ ჩემზე ისე იმოქმედა, რომ სიტყვა შემეკრა და მადლობის თქმაც ვეღარ მოვახერხეო“. შემდეგ ილიასათვის მასპინძლებსა და საგანგებოდ მოწვეულ პირებს ვახშამი გაუმართავთ, რომელიც დიდის ზეიმით ჩატარებულა.

„საზოგადოების“ მორიგ კრებაზე 1898 წელს წამოჭრილა საკითხი ქართულ გიმნაზიაში სწავლის ფული 12 მანეთიდან 40 მანეთამდე გაედიდებიათ, მაგრამ კრებაზე ამ წინადადების წინააღმდეგ გამოსულა ილია ჭავჭავაძე, რომელსაც ვრცელი სიტყვა უთქვამს და რომელიც ასე დაუბოლოვებია: „სწავლის ფული კი არ უნდა გავადიდოთ, არამც სულაც უნდა გავაუქმოთ, რადგანაც ჩვენ გიმნაზიაში უფრო ღარიბი მოწაფეები სწავლობენო“. ამ აზრს კრება დათანხმებია და სწავლის ფული აღარ გაუდიდებიათ. ამავე კრებაზე ილია ჭავჭავაძის წინადადებით ნ. ცხვედაძესათვის კრებას მადლობა გამოუცხადებია ფულის შეკრებაში დიდი შრომისათვის.

1902 წელს 5 სექტემბერს დავიწყე ამ სტრიქონების დამწერმა სამსახური თბილისის ქართულ გიმნაზიაში... ამავე წლის ნოემბრის ერთ დღეს გიმნაზიის მაშინდელმა გამგემ ექ. თაყაიშვილმა სამასწავლებლო ოთახში გამოაცხადა: „ილია ჭავჭავაძემ განაახლა თავისი „ეურ-ფიქს“-ები ხუთშაბათობით (დანიშნული დღე კვირაში, როცა მსურველებს შეეძლოთ მისვლა და საზოგადო საქმეების შესახებ გამართულ ბაასში მონაწილეობის მიღება) და ვისაც გსურთ, შეგიძლიათ წახვიდეთო“, მე, რაკი ილია ჯერ ნახული არ მყავდა, მაშინვე მივმართე გიმნაზიის მასწავლებელს ივ. რატიშვილსა და აღმზრდელს კ. მაყაშვილს — დიდად მინდა ილიას ნახვა და თუ წახვალთ, მეც წამოგყვებითო და კიდევაც უახლოვეს ხუთშაბათს მე და დასახელებული პირები წავედით ილია ჭავჭავაძესთან. მასპინძელმა მეტად გულთბილად, საუცხოვო ღიმილითა და გაბრწყინებული თვალებით მიგვიკილო და მოგვესალმა. ივ. რატიშვილმა ილიას ჩემი თავი გააცნო, ჩვენი ახალი მასწავლებელი არისო; შემდეგ, ილიამ მოგვემართა: — აბა, რას მეტყვიოთ, ჩვენი გიმნაზიის შესახებ? წელს რამდენმა მოწაფემ გაათავა გიმნაზია, იკითხა აგრეთვე ვაკეზე ახალი სახლის შენების

მსკლევობა და ბოლოს დასძინა — „ყმაწვილებო, იცოდეთ, რომ მაგ გიმნაზიას მეტად დიდი მნიშვნელობა აქვს ჩვენთვის. ამ გიმნაზიაში ახალგაზრდები უნდა აღიზარდონ იმ მიმართულებით, რომელიც შეეფერება ჩვენი ერის მოთხოვნილებას. ამ სასწავლებელმა უნდა აღვიზარდოს მხნე, შრომის მოყვარე და მამულის მოყვარული ყმაწვილები“.

შემდეგ მე მომმართა და თქვა: „აი რუსეთის მეფის პავლეს მკვლელი, იაშვილი — თავადი იყო... თქვენც ხომ თავადი არა ხართო?“ — „არა, ბატონო, მე აზნაურიც ძლივს ვარ.“ — როგორ ძლივსაო? — იკითხა. ილია ისე სადად, გულწრფელად გვებაასებოდა, რომ მე საზოგადოდ საშინელი მორცხვი და მოკრძალებული, გავთამამდი და შემდეგ ვუამბე: ჩვენი ძველებისაგან ასეთი ამბავი გამიგონია: როცა დასავლეთ საქართველოში ქართული ენის უცოდინარი რუსის მოხელეები მოსახლეობის წოდებრივ მდგომარეობას არკვევდნენ, ხალხს ეკლესიის გალავანში შეკრებდნენ და თვითელს შეეკითხებოდნენ: „დვორიანინ ილი კრესტიანინ“. ასეთს შეკითხვაზე ჩვენს ძველს უპასუხნია — დვორიანინ, ღმერთმა დასწყევლოს, ქრისტიანი ვარო, — და ჩვენი ძველიც „კრესტიანინად“ ჩაუწერიათ. ასეთი უნებლიე შეცდომის გამოსწორებას შემდეგში, თურმე, საკმაოდ დიდი ხარჯი დასჭირდა... ამ ამბავზე ილიას გაეცინა და რალაც უნდა ეთქვა, მაგრამ ამ დროს მასპინძელს ახალი სტუმრები ეწვიენ და ბაასიც შეწყდა.

ილიას ეურ-ფიქსებზე მეორედაც ვიყავი და მაშინ იგი ბევრს ჩვენს საზოგადოებრივ საკითხებს შეეხო, მოიხსენია ჩვენი მტერ-მოყვარენი და მისთვის დამახასიათებელი სიღარბაისლითა და იუმორით აშუქებდა საკითხის სრულ ვითარებას..

სამწუხაროდ ილიას ეურ-ფიქსები რატომღაც მალე შეწყდა და შემდეგ სულაც აღარ განახლებულა.

წლისთავზე

ახლად წამოჩიტული ვიყავი. მაშინ ტფილისის სასულიერო სემინარიის ვსწავლობდი. მწერლობა ახლად დაწყებული მქონდა. მოკრძალებით გადავცემდი ჩემს ლექსებს „ნიშადურის“ რედაქტორს ვალ. გუნიას თავის ჟურნალში დასაბეჭდად.

ილია რომ მოკვლეს, თბილისში ვიყავი; დავესწარი მის დაკრძალვას. ცოცხლად არ მენახა, ვნახე მხოლოდ კუბოში, მაშინ როდესაც გამოსათხოვარ სიტყვას ამბობდა მთაწმინდის ასასვლელთან მაშინდელი ქალაქის თავი ჩერქეზიშვილი.

დღესაც თვალსაზრისით არ მშორდება ზამბა, რომელიც ჩვენი ლიტერატურის ბუმბერაზის ნატყვიარში, საფეთქელში, იყო გაჩრილი; მთაწმინდა პირქუშად გამოიყურებოდა, მზეს ღრუბლები ჰფარავდა, საქართველო შავ ძაძებში იყო გახვეული.

იმ შთაბეჭდილებით, რომელიც მაშინ განვიცადე, დავწერე ლექსი სათაურით „ბულბული“: ეს ლექსი დაიბეჭდა „ნიშადურში“ ილია ჭავჭავაძის მკვლელობის წლისთავზე (30 აგვისტოს, 1908 წ. № 59).

• •

დილის შვიდი საათია. მზემ მახათას მთიდან სხივები მოჰფინა თბილისის მიდამოს. რკინიგზის სადგურში, „ნიშადურის“ რედაქციის ინიციატივით მოგროვდენ მწერლები და საზოგადო მოღვაწენი წიწამურში წასასვლელად. აქ არიან: „ნიშადურის“ რედაქტორი ვალ. გუნია, პოეტი ირ. ევდოშვილი, მსახიობი კოტე მესხი, მწერალი ილია ნაკაშიძე, ბელეტრისტი სიმონ ყიფიანი, საფრანგეთიდან ახლადჩამოსული. ახალგაზრდა მოქანდაკე ი. ნიკოლაძე, პუბლიცისტი „სიტყვა“ (ს. ფირცხალავა) და სხვები, 20-მდე მწერალ-მოღვაწე.

მატარებლის გასვლის დრო ახლოვდება, ბილეთები შევიძინეთ. ვნერვიულობთ, ყველაზე უფრო ვალიკო გუნია ნერვიულობს, შეპირებული იყო, ბილეთიც შეიძინა ჩვენი დიდი პოეტის ვაჟსათვის; ის კი არსად ჩანს. ჯერ ისევ სადგურის დარბაზში ვართ, ვუტდით.

ავერ კარებში შემოიჭრა და ჩქარი ნაბიჯით ჩვენსკენ გამოქანდა მთის არწივი — ვაჟა.

— ბოდიში, — დაგვასწრო მან, — ბოდიში... თბილისს რომ ტრამ-
ვაი არ უვარგოდეს, რა ვაქას ბრალია!

მყისვე მატარებლისკენ გავქანდით. ვაჟა მაშინ პირველად ვნახე:
ახოვანი, მხარბეჭიანი, ჭალარა შერთული... მართლაც ნამდვილი არ-
წივი იყო. მაკვირვებდა მხოლოდ მისი მარჯვენა თვალი. ვერ წარმო-
მედგინა, თუ ასეთი ბუმბერაზი პოეტი თვალდაზიანებული იქნებოდა.
ვაკვირდებოდი და არ მჯეროდა, ვაკვირდებოდი და თან ვნალვლობ-
დი!..

* *

მცხეთიდან ფეხით უნდა წავსულიყავით. ილიას მკვლევლობის ადგი-
ლამდე ხუთი კილომეტრი იქნება. ბებრის ციხის პირდაპირ, არაგვში
უნდა გავსულიყავით; ვიშოვეთ ერთი ურემი და ერთიც ცხენი.

ცხენზე შეჯდომა სამსონ ფირცხალავას შესთავაზეს, მაგრამ მან
უარი განაცხადა, დაფრთხა:

— მე ურემზე მირჩევნია, ცხენმა რომ არაგვში ჩამაგდოს, მაშინ
ნაპირიდან ხომ ვერ მიშველით? — უპასუხა მან ვალიკოს.

ყველას გაეცინა.

— მაშ, რაკი ასეა, მოდი, ისევ მე, ჩემებურად, მთიულურად მოვაჯ-
დები ამ ცხენსა და გავალ არაგვსა არაგვიანსა, — თქვა ვაჟამ და თვალის
დახამხამებაში ცხენი შურდულივით შუა არაგვში შეაგდო.

— მე ვატყობ, ვერც როდენის მოწაფე (სიტყვა შეეხებოდა მოქან-
დაკე ნიკოლაძეს) მოახერხებს ცხენზე შეჯდომას, — თავისებურად იო-
ხუნჯა კოტე მესხმა.

— გამიჭირდება, — სთქვა ნიკოლაძემ, — გადავეჩვიე, — და პარი-
ზული ჩიბუხი კოხტად გააბოლა.

— ოლონდაც, პარიზის ქუჩებში დაგჭირდებოდა ცხენოსნობა! —
დაატანა სიტყვა ვალიკო გუნიაძე.

ზოგი ურმით გავიდა, ზოგიც ცხენით.

* *

წიწამურში დაგვხვდნენ მასწავლებლები, მოწაფეები და ადგილობ-
რივი გლეხები: ადგილი, სადაც ილია მოჰკლეს, უდაბური ტყის განა-
პირას იყო, გურამიანთკარისკენ მიმავალ გზაზე; იქ ადვილად შეეძ-
ლოთ ავაზაკებს მკვლევლობის ჩადენა.

ვაჟამ ერთ გლეხთაგანს აამბობინა, თუ რა პირობებში ნახა მან

ილია, მისი მეუღლე ოლა და ეტლი მკვლელობის მოხდენის შემდეგ, გულის შემზარავი სურათი დაგვიხატეს გლეხებმა.

ვაჟა აიტყცა, ანთო; როცა ნიში, დიდი ხნის ნამორი, მოიტანეს და ზედ ჯვარიც მოარგეს. ვაჟა ვეფხვივით აიჭრა მალლობზე და შესანიშნავი სიტყვა წარმოსთქვა. მან განუმარტა გლეხებს და იქ დამსწრე საზოგადოებას, თუ რა დიდი ეროვნული მოამაგის გული განგმირეს მხეცებმა...

ვაჟამ თავისი შესანიშნავი, მკვეთრი სიტყვა ფშაური წყევლით დაამთავრა. მან საშინლად დაჰგმო და დასწყევლა ამ ვერაგობის ჩამდენი პირები და ის გარემო და პირობები, რომელმაც წარმოშვა ასეთი ავაზაკები, ქვეწარმევალნი და საშინელი ადამიანები.

ვაჟას გარდა, იქ სიტყვა არავის წარმოუთქვამს, საჭიროც არ იყო, კინაიდან ვაჟამ თავის მოკლე სიტყვაში მთელი ერის გულის წადილი და მისწრაფება გამოხატა.

სიჩუმე იყო, სამარისებური სიჩუმე; თითქოს ყოველი ხე, მცენარე, ჩირგვი განიცდიდა და გრძნობდა ერის ტრაგედიას. დიდ ხანს უძრავად ვიდექით. ბოლოს ისევ ვაჟამ მოგვმართა:

— სიტყვა მივცეთ მუხანათურად შუბლგანგმირულ დიდ პოეტს, რომ ყოველივე ჩვენგანი მტკიცედ დაიცავს მის ანდერძს ერისა და კაცობრიობის მიმართ.

სალამოს ჩვენ ყველანი ტფილისში დავებრუნდით. ვაჟამ კი წიწამურიდან ისევ მთას მიაშურა, იგი ჩარგალს წავიდა.

ილიაობა

ერთ ზაფხულს ამხანაგებმა გადავწყვიტეთ საგურამოს ვწვევოდით. ჩვენი მიზანი იყო გვენახა ილია ჭავჭავაძის სახლი. ჩვენ შევარჩიეთ ოცი ივლისი. ამ დღეს ილია დღეობას იხდიდა ხოლმე. საქართველოს საუკეთესო წარმომადგენელი იქ იყრიდნენ თავს. ჩვენ, მოსწავლე ახალგაზრდობა ვიმედოვნებდით, რომ ვნახავდით ილიასაც და იქნებ აკაკისაც, ვაჟას, ან სხვა დიდ სტუმრებს.

მცხეთიდან რომ გავედით, გულმა ფანცქალი დამიწყო. მალე, სულ მალე მივადექით საგურამოს. აგერ, გამოჩნდა სახლიც, რა პოეტური კუთხეა! ილიას სახლი დაშორებული იყო როგორც გზიდან, ისე სოფლიდან. აი აქ, ამ კუთხეში, თითქმის სამი ათეული წლის მანძილზე, დაულალავად მუშაობდა ილია. აქ ჰკრეფდა საუკეთესო ფერებს უკვდავი „განდეგილის“, „ოთარაანთ ქვრივის“ და სხვათა დასაწერად... აქვე იხდდა თავის დღეობას, უკეთ, მთელი ერი უხდიდა ილიაობას, როგორც სამშობლოს დაულალავ მოჭირნახულეს... აქ უმასპინძლებოდა სტუმრებს, აქ გაისმოდა ჩვენი პოეტების ხმა, მოღვაწეთა სიტყვები, მომღერალთა ნაირნაირი ჰანგები... ყველა ეს ვიცოდით ყმაწვილებმა, ოღონდ მწიგნობრულად, ან გადმოცემით; ექსკურსიის ხელმძღვანელმა ისიც გვითხრა, რომ ილიას ეზოში უზარმაზარი კაკალიაო. როდესაც თვალი მოვკარით იმავე კაკლის ხეს და კარმიდამოს, დავიბენით, სადღაც სანეტარო კუნძულზე გვეგონა თავი.

ეზოს სულ ბოლო კუთხეში უზარმაზარი კოცონი ენთო, რაც ბინდდებოდა, იმდენად უფრო წარმტაცად კიაფობდა ალი, ათას ნაპერწკალს აფრქვევდა.

მოუტრავმა მიგვიღო.

ილია კაკლის ქვეშ ჭადრაკს ეთამაშებოდა კოტე ყიფიანს, ცნობილ მსახიობს, რომელმაც სახელი გაითქვა სვიმონ ლეონიძის როლში.

ილიამ თავი გაანება ჭადრაკს, მამაშვილურად მიგვიღო, ყველას ხელი ჩამოგვართვა და მოუტრავს უთხრა — დალლილები იქნებიან და ავახშეგო.

მიგვიპატიეეს გაშლილ სუფრაზე, მაგრამ რა გვევახშმებოდა, ჩვენ გვინდოდა ილიას მზერით დამტკბარიყავით.

სტუმრებში ჩვენი ყურადღება მიიპყრო ნატო გაბუნიას ქალმა, რომელსაც ილიამ ჩვენი სცენის ვარსკვლავი უწოდა ერთხელ. ნა-

ტოს დაირა ეჭირა და მშვენიერი ხმით დამღეროდა ბაიათს. ილია მოვიდა და დაირა ჩამოართვა.

— ყველაფერი ჩემო ნატო, მაგრამ ბაიათს ნუ გამაგონებ... ბაიათი ყიზილბაშებმა მოგვახვიეს თავზე, როგორც ბევრი სხვა საძაგელი ჩვევა. არა, ბაიათი ჩვენი სულის გამხრწნელია. ქართველი ერის ხსნა, — დასძინა ბოლოს, — აღმოსავლეთის გავლენისაგან განთავისუფლებაშია, ჩვენ გვინდა გოეთე, შილლერი, ბაირონი, შექსპირი, პუშკინი, გოგოლი.

დიდ სტუმრებში მალე გამოჩნდა აკაკიც. არავის სილამაზეს ისე არ მოუხიბლივარ, როგორც აკაკის გარეგნობას. მისი სპეტაკი, მალაღობრივი შუბლი, ფაფარა თმა, გაბადრული სახე და თვალები, მისი გასაოცარი თვალები, მისი ახოვნება ყველას იზიდავდა. მას გვერდით მოჰყვებოდა მაკო საფაროვა-აბაშიძისა, ჩვენი სცენის ვარსკვლავი. მას ილიას მაგიდის დიდი ალბომი ეჭირა ხელში. ჩემი ყურადღება მიიპყრო ერთმა სურათმა: ურემზე ილია მეურმედ იჯდა, ხოლო უცხოელ სტუმრები შიგ ჩაესხა და ზედაზნის გზას შესდგომოდა. ისე მომეჩვენა, თითქოს აი, ეს ურემი აქვს აწერილი ილიას თავის „კაკო ყაჩაღში“-მეთქი, რომელიც „მიჭრიალებდა, გზას აღვიძებდა, და ნაღვლიანად მისი მეურმე მწუხარ სიმღერას დაღულუნებდა“...

ამასობაში შემოაბიჯა ვაჟა-ფშაველამ, დევური მნარბეჭით, უკვე შექეიფებული იყო და მოითხოვა ჭიხვი, ილიას სადღეგრძელო უნდა დაეკლიო.

იქვე იყვნენ გრიგოლ ვოლსკი, ჩინებული „რომანსების“ ავტორი, ანტონ ფურცელაძე, შიო-მღვიმელი, ყმაწვილებს რომ ასე გვიყვარდა...

გამობრძანდა ილიას მეუღლე ოლლა, რომელსაც მოჰყვებოდნენ ჩვენი რჩეული მანდილოსნები: ნინო ყიფიანი, განდევილი, ეფემია მესხი და მრავალი სხვა.

დიასახლისმა მოგვიალერსა, გვთხოვა გვემღერა რამე. ჩვენც ვიმღერეთ:

დღეს მერცხალი შემოფრინდა,
კიკვიკითა გადმომძახა:
გაზაფხული, გაზაფხული!..
გულს იმედი ჩამესახა...

მოგვიწონეს, გავთამამდით, კიდევ ბევრი რამ ვიმღერეთ. ბოლოს ლექსებზე მიდგა საქმე. ყმაწვილები ერთმანეთს ვეჭიბრებოდით, რომ საუკეთესო ლექსები გვეთქვა. პირადად მე ილიას „ელეგია“ წავიკითხე. როდესაც მოფამამებულმა წარმოვთქვი: „ელეგია“, ლექსი ილია ქავ-

ქვაძისა-მეთქი, ილიასაყენ გადავიხედე და შემაყრყოლა. ჩემში რაღაც ფერისცვლილება მოხდა, თვითონ ილიაშიც. ის უკვე ის ილია აღარ იყო, წუთის წინ რომ ყველას მამაშვილურად გვეალერსებოდა. მაშინ უფრო ცხადი შეიქნა ჩემთვის, რომ ილია მთლიანი საქართველოს სული და გული იყო. ასე მეგონა, აი ეს ადამიანი თვითონ ბუნებაა, ამდენ ძვრებს რომ ახდენს და ჩვენს საზოგადოებრივ ცხოვრებაში ახალ-ახალი წრეებისა და კვლების გავლებით ცდილობს აზიური საქართველო გარდაქმნას ახლებურად, ევროპულ ლიანდაგზე შეაყენოს, აღამაღლოს მძინარი ქართველი, გარდაჰქმნას, მოქმედ კაცად აქციოს. ის ხომ მუდამ აზროვნების პროცესში ტრიალებდა და სულ ახალ-ახალ პერსპექტივების ძიებაში იყო, რომ საქართველოს სულიერი და ეკონომიური ცხოვრება აღორძინების გზაზე დაეყენებინა. იგი წარსულზე იკლავდა ფიქრებსა და დარდს, რომ ეზრუნა მხოლოდ მომავლისათვის, მისი ამალღებისა და განვითარებისათვის... დიახ, „ელეგის“ წარმოთქმის დროს ილიას მეტყველებამ ისეთი მძიმე და დამაჯერებელი კილო ამაღებინა, ისეთი ტემპერამენტით წამაკითხა ეს ლექსი, თითქოს განგებ ხაზი გამასმევიანა, თუ რა შეადგენდა ილიას დაჭრილი გულის ნამდვილ ტკივილს, მის მღელვარებას და მსმენელთათვის „ელეგია“ ბევრად მეტი გამოდგა, ვიდრე ილიას, ასე ვთქვათ, ბიოგრაფიის ნაწილი.

მთვარიანი ღამე იყო... თეთრი ზოლი შორეული მთების... „არსიდან ხმა... არსით ძახილი...“ და იმავე დროს ძილი... რომელშიც ათასში ერთხელ გაისმის სევდის ამოძახილი, განწყობილი მშრომელი ადამიანის გულის ოხვრა!.. ამ ოხვრას მხოლოდ ეს ერთი ადამიანი ისმენდა, მხოლოდ ილია... და როდესაც ვთქვი...

ოჰ, ღმერთო, ღმერთო, სულ ძილი, ძილი,
როს გვეღირსება ჩვენ გაღვიძება,—

ილია ისევ ფიქრმორეული იდგა, უცებ იგი შეირხა ნელნელა წამოვიდა და შუბლი ამბორით დამიდაფნა.

— გმადლობთ, შვილო, — მხოლოდ ეს მითხრა.

ცრემლი მომერია — მუხლები თავისით მედრიკებოდა სათაყვანოდ... რა უნდა ყოფილიყო ჩემთვის ამაზე უმაღლესი ბედნიერება? აგერ ხუთმა დიდმა ათეულმა წელმა განვლო მას შემდეგ, რაც ეს ამბავი მოხდა, მაგრამ იმ დღის განსენება მათრობს, მალეღვებს... მახსოვს, საპასუხოდ ისლა მოვახერხე, რომ ხელზე ვაკოცე. საფლავის კარზეც ისე ვიგრძნობ, თითქო დიდი მგონის ხელი გულზე მაქვს მიხუტებული, ეს იყო ჩემი ცხოვრების ყველაზე უფრო ბედნიერი წუთი.

სიცოცხლეში ერთხელ კიდევ მელირსა ილიას ნახვა... რეაქციის წლები იყო. შავრაზმელებმა 1907 წელს ზედ ახალწლის დღეს, მოპკლეს გამოჩენილი ქართველი პუბლიცისტი ნიკო ხიზანიშვილი. ახალწლის მესამე თუ მეოთხე დღეს ქაშვეთის ეკლესიაში მოასვენეს ნიკოს ცხედარი. თოვდა. პირველ სამგლოვიარო პანაშვიდზე დასასწრებლად მობრძანდა ილია. იგი მეტისმეტად უღონოდ გამოიყურებოდა. ხუთიოდე წუთით დაჰყურებდა ფიქრმორეული საყვარელი მეგობრის ნეშტს. შემდეგ ჭირისუფლებს მიუსამბიმრა და სწრაფად ეკლესიის ეზოში გავიდა, სადაც შემოეხვივნენ ჩვენი ინტელიგენციის წარმომადგენლები გიორგი ყაზბეგის მეთაურობით. ნიკოს მოკვლის მიზეზს შეეკითხნენ.

— აბა როგორ ვთქვა, მკვლელი არაა შეპყრობილი, მაგრამ ვინც არ უნდა იყო, ეს სულერთია, ვინაიდან ჩვენ ყველაზე საშინელ ხანაში შევდგით ფეხი. რეაქციამ აღვირი აიხსნა... ადამიანის სიცოცხლე ჩალის ფასადაც აღარ ღირს. უარესი ამბების მოლოდინში უნდა ვიყოთ, იქნებ შევესწროთ ბევრად საშინელ ტრაგედიას, ვიდრე სტავროპოლისა იყო — დიმიტრი ყიფიანის თავზე გადამტყდარი.

ილიას ეტლი მოჰკვარეს. გიორგი ყაზბეგმა ხელი შეაშველა და თვითონაც გვერდით მიუჯდა.

— „ნუთუ? ოჰ, ნუთუ? — გავივლე გულში, — ილია გულთამხილველია, ნეტავ რა საშინელება განსჭვრიტა ისეთი, რაც სტავროპოლის ტრაგედიაზე უარესი უნდა ყოფილიყო?“ ვინ იცის, აქ თავისთავსაც გულისხმობდა.

მაგრამ გული დავიარხეინე. ილია 1906 წლიდან სახელმწიფო საბჭოს წევრი იყო, ვინ რას გაუბედავს-მეთქი. ხან რა ვთქვი, ხან რა, გამახსენდა ისიც, რომ სახელმწიფო საბჭოში მან სასტიკად გაილაშქრა სიკვდილით დასჯის წინააღმდეგ. მისი სიტყვით გათამამებულმა საბჭოს მეორე წევრმა, დეპუტატმა ტაგანცევმა, როგორც იურისტმა, მშვენიერი სიტყვა წარმოსთქვა სიკვდილით დასჯის წინააღმდეგ. მთელი რუსეთის პრესა ახმაურდა. რამდენადაც მემარჯვენეთა შავი პრესა ცოფებს ყრიდა, იმდენად მემარცხენეთა და მოლიბერალო პრესას ცაში აჰყავდა „თავადი გრიგოლის ძე ჭავჭავაძე“ და „შეუდარებელი ვეჟილი ტაგანცევი“. კერძოდ, ილიას ლიბერალურმა გაზეთმა „რუსკოე სლოვომ“ ასეთი ქება-დიდება შეასხა: „დღემდის ჩვენ გვას-

წავლიდნენ, რომ მზე აღმოსავლეთიდან ამოდებოდა, ახლა ისიც უნდა დაევიწროთ, რომ მორალური მზეც იქიდან ამოდის!..“

ნიკო ხიზანიშვილის მკვლევლობიდან შვიდი თვის შემდეგ ილიაც გამოასალმეს წუთისოფელს.

* *

ილიას მკვლევლობის დღეს მე თბილისში ვიყავი. 1907 წელს 30 აგვისტოს უეცრად თბილისის მოწმენდილ ცაზე გრვეინვასაგით გაისმა ხმა, ილია საგურამოს მახლობლად მოჰკლეს წიწამურშიო. ეს ამბავი გაზეთ „ისრის“ რედაქციამ მიიღო ნაგვიანევად და იმავე წუთს მთელს თბილისს ელვის სისწრაფით მოედო. სწრაფად რედაქციაში გავჩნდი, აუარება ხალხი მისწყდომოდა. პირველ რიგში წავაწყდი მიხეილ ჯავახიშვილს, — მაშინ ჯერ კიდევ ადამაშვილის ფსევდონიმს ატარებდა. იქვე, მის გვერდით, ბრაზისა და აღშფოთებისგან ლამის გადარეულიყო ია ეკალაძე. ზოგს ლაპარაკის უნარი დაჰკარგოდა, როგორც, მაგალითად, სამსონ ფირცხალავას, რომელსაც საზოგადოება იცნობდა „სიტყვას“ ფსევდონიმით. სდუმდნენ ლასხიშვილი, გიორგი რცხილაძე... „ახლა რაღა ვქნათ?!“ აი ეს იყო ყველას საკითხი.

იმავე დღეს დაიბეჭდა ახალგაზრდა პოეტის სანდრო შანშიაშვილის ლექსი:

მზეო დაბნეული, ნულარ გვინათებ,
ვარსკვლავო, მოსწყდი ცისა კამარას,
უგუნურებმა უწყალო ხელით
მოუკლეს შვილი ობოლ ქვეყანას.
სამშობლო კუთხევ, შენც აქვითინდი,
უბედურება ამცნე მთა-ბარსა,
დაე, გლოვის ხმამ სიმი შესწყვიტოს
სასიხარულოდ მომართულ ქნარსა.
მამულიშვილნო, განა არ გესმით?
მოხუც გულისა ძგერა ყუჩდება!
იგლოვეთ ყველამ... ჰღვარეთ ცრემლები.
მოჰკლეს მგოსანი, ჩვენი დიდება!

სანდროს ეს ლექსი „ისარშივე“ მოათავსეს პირველ სექტემბერს.

დიდი იყო ლექსით გამოწვეული შთაბეჭდილება. გაზეთს იტაცებდნენ. ერთმანეთს უკითხავდნენ. იცრემლებოდნენ. ყველანი აღიარებდნენ, თუ რა ძნელია დიდი ადამიანის დატირება ასე ანაზღეულად,

როდესაც დიდი და გამოცდილი მგოსნები სდუმდნენ, მაგრამ ახლად გამოსულ ჭაბუკ პოეტს არც ხელი უთრთოდა და არც სალამურისთვის მოუშორებია ხელი; მწყობრად, ჩინებულად გამოთქვამდა მთელი ერის თავზე დატეხილ უბედურებას.

* *

დამკრძალავი კომისიის გადაწყვეტილებით ილიას გამოსვენება საგურამოდან 6 სექტემბერს უნდა მომხდარიყო. ცხადია, ამ დღისათვის საქართველოს საუკეთესო შვილები საგურამოში გაჩნდებოდნენ და სამგლოვიარო პროცესიას შესაბამის ელფერს მისცემდნენ. ასედაც მოხდა: მთელი ფშავ-ხევსურეთი დაძრულიყო, თითქოს საომრად გამოწყობილანო; დებუტაცია დებუტაციას მოსდევდა სხვადასხვა კუთხიდან, თბილისი ხომ დაცარიელდა. საგურამოელი ქალები შავებში იყვნენ გამოწყობილნი, როგორც ნამდვილი ჭირისუფლები.

თბილისის შესავალ კარში ასეთივე ამბები დაგვხდა. ჯგუფ-ჯგუფად მოდიოდნენ და გვირგვინებს ეზიდებოდნენ განსვენებულის შესახვედრად. ოლღას ქუჩაზე აღშართული ჯვრიდან დაწყებული, სადაც ახლა აბრეშუმის ფაბრიკაა, ზევით გაავაებამდე ნემსის ყუნწი არ ჩავარდებოდა. თბილისის კართან ჩერდება პროცესია და აქვე სამღვდელოება იხდის პანაშვიდს. ვინ მოსთვლის რამდენი სიტყვა წარმოითქვა, მაგრამ ჩემს ხსოვნაში არ წაიშლება ორი ორატორის მიერ მოხდენილი ეფექტი. პირველი იყო ფართო მხარბეჭიანი ვაჟაკი — მწერლობაში ელეფთერიძის სახელწოდებით ცნობილი ილია ზურაბაშვილი. მისი სიტყვა მეტისმეტად მგრძნობიარე იყო და პოეტური. შეიძლება წარმოვიდგინოთ, ის ზღვა ხალხი როგორ აქვითინდა, როდესაც ორატორმა ილიას შესჩივლა: „ახლა რა ვუთხრათ შენს მოდუდუნე ბედის მომჩივარ ალაზანს, რა ხმა მივაწვდინოთ შენს მშობელ, შენს ყვარლის მთებს? რით ვანუგეშოთ ბაღში ცრემლით ანატირი ვაზი ობოლი? სდუმხარ? მაშ მართალია? თუ აგრეა, იგლოვეთ, იგლოვეთ მდუმარედ, შენ, ალაზანო, ზვირთი ზვირთზე აავორე, აბობოქრდი, მოჰყევი მწარე ზარს, თქვენ ყვარლის მთებო, ნისლით შეიბურეთ მწვერვალები, ეგ იქნება ძაძა! შენ, ობოლო ვაზო, აფრქვიე მწუხარე ცრემლი, ხოლო შენ, ლაბავ, მორთე გულსაკლავი ბღავილი...“

ორატორის სიტყვებმა მეც დამხანჯლეს, ლაბაზე ნაკლებ როდი ბღაოდა მწარედ დაჭრილი ჩემი გული. მე მინდოდა უფრო მრისხანე სიტყვები მომესმინა, სიტყვები, როგორც ვაჟაკის ხელით მოქნეული

ხანჯალი, მოწინააღმდეგეს რომ გულში ჩაესობა. და აი, თითქოს ასეთი ორატორიკ გამოჩნდა. ეს იყო გამხდარ-გამხდარი ვაჟკაცი, თმებს ნიავი ურბევდა, თითქოს შურისძიების აფრები აუშვია აბობოქრებული ზღვის ზვირთებზეო. სამწუხაროდ, ვერ აღმიდგენია მისი ვინაობა. იმავე დროს მეტად ძნელია ამ სიტყვების გადმოცემა, ძალიან ძნელი.

* *

...პროცესია დაიძრა. ამ დიდ ვაებაში თანავიგრძნეს მეზობლებმაც. დეპუტაცია დეპუტაციას მისდევდა ნაირ-ნაირი გვირგვინებით, რომელთა შორის ცხრა გვირგვინი სულ ვერცხლისა იყო. ძვირფას ცხედარს ბალდახინით მიასვენებდნენ. რამდენი გუნდი გალობდა პროცესიის სხვადასხვა ადგილას. მთელ გზაზე ჯვრიდან დაწყებული სიონის ტაძრამდე მალაზიები დაეკეტათ, ფანჯრებიდან შავი დროშები გადმოეკიდათ. პირველ გიმნაზიასთან მოსწავლეები სამგლოვიარო მარშით შეხვდნენ. წერა-კითხვის საზოგადოების სადგომი, ქუჩის მხრიდან, ძაძით იყო შემოსილი. ერევნის მოედნიდან სიონამდე სომხებმაც მხარი დაგვიჭირეს გლოვაში, ყველგან შავი დროშები გამოეკიდეს, განსაკუთრებით ამაღლევებელი იყო ღია ფანჯრებიდან ილიას საპატივსაცემოდ სომეხ მანდილოსანთა ხელით გადმოფენილი შავი დროშები. სიონის ქუჩაზე ყვავილებით შემკული თალი ერთი ტროტუარიდან მეორეზე გადაეკიდათ.

9 სექტემბერი უკანასკნელი გამოთხოვების დღე იყო. ამ დღისათვის გამოცხადდნენ საქართველოს ყველა კუთხის წარმომადგენელი: კახეთიდან, ქართლიდან, ფშავ-ხევსურეთიდან, საინგილოდან, გურიიდან, იმერეთიდან, სამეგრელოდან, აფხაზეთიდან, სვანეთ-ლეჩხუმიდან, აჭარიდან, ჯავახეთიდან... პანაშვიდის შემდეგ მგოსნის გვამი გამოასვენეს ნიკო ცხევაძემ, ანტონ ფურცელაძემ, არტურ ლაისტმა. ქალაქის თავმა ჩერქეზიშვილმა და კიდევ სხვებმა. პროცესიას წინ მიუძღოდნენ შავი დროშებით. ამათ მისდევდნენ ამქრები თავთავიანთი დროშებით, შემდეგ მოასვენებდნენ კუბოს, რომელსაც უკან მოსდევდა ასოთხმოცდახუთი დეპუტაცია საზოგადო დაწესებულებათა, დაბა-ქალაქებისა, რედაქციებისა, სასწავლებლებისა... ყველა სად ჩამოითვლება? ერევნის მოედანზე პროცესიას შეუერთდნენ სომხებისა და მაჰმადიანების უმაღლესი სამღვდლოება, ამ დღისათვის საგანგებოდ ჩამოსული სამხრეთ ოსეთის წარმომადგენლები, ბაქოელი სტუპრები, ფოსტა-ტელეგრაფის მოხელენი... აქ უნდოდათ, რომ პო-

ლიცია მიშველებოდა პროცესიას წესრიგის დასაცავად, მაგრამ ვალერიან გუნიამ, როგორც წესრიგის დაცვის მთავარმა ხელმძღვანელმა, ცივად გააბრუნა, თქვენს დახმარებას არ ვსაჭიროებთ, ყველაფერი გზე იქნებოდა და მართლაც, მიუხედავად აურაცხელი ხალხისა, წესრიგი სანაქებოდ დატული იყო და არსად დარღვეულა.

აი, მივადექით ძაძით შემოსილ წერა-კითხვის საზოგადოებას. უცბად გაისმა ხმა:

— აკაკი!.. აკაკი!..

აკაკის სიტყვები „ისარში“ წაკითხული გვექონდა, ხოლო არ ვიცოდით, იმავე სიტყვას გაიმეორებდა, თუ გამოსათხოვარი სხვა რამ ექნებოდა.

აგერ, მხრებში შესდგომიან ვ. გუნია და ნიკო ცხვედაძე როგორც ავადმყოფს და ასე აჰყავთ სამგლოვიარო ტრიბუნაზე.

გამოჩნდა აკაკი ავადმყოფი სახით, მაგრამ დიდებული გამომეტყველებით.

აკაკი ბევრჯერ მენახა საჯაროდ გამოსული, კულისებშიც, სცენაზე როგორც დრამატურგი, მიმგზავრია კიდევ ქუთაისიდან თბილისამდე, მაგრამ სულ სხვა იყო იმ დიდი განცდის წუთებში, როგორც ერის მთავარი რწმუნებული, მისი ბაირახტარი!

აკაკის ზევსურმა სიდიადემ ხელად ჰიპნოზით შეიბყრო მთელი საზოგადოება. მოკლე იყო მისი სიტყვა, როგორც გულთამხილავისა:

„ბედნიერი ხარ, ძმაო ილია, რომ შენმა სახელმა შენდა სათაყვანებლად ამოდენა ხალხი შეჰკრება. და თუ ერს გადაშენება მოელის, მაშინაც ბედნიერი იქნები, რადგანაც ჩვენს უბედურებას შენის თვალით აღარ იხილავ. მაგრამ არ მჯერა...“

აკაკი აქვითინდა. ყველანი აცრემლდნენ...

ნიკო ცხვედაძემ და ვალერიან გუნიამ ნელ-ნელა ჩამოიყვანეს აკაკი სამგლოვიარო ტრიბუნიდან.

განცალკევებით და, როგორც მუდამ ორიგინალურად, მთელი მთის მშვენიებით წამოდგა ვაჟაც, მაშინ წარმოსთქვა მან ყველასათვის ცნობილი რაინდული დატირება.

სომხებმა, როგორც ისტორიულად ძმად შეფიცულმა მეზობლებმა, მთელი გულით დაიტირეს ილია, როგორც მშობლიური მამა და წინამძღვარი სიკეთის ბაღნარში შესასვლელად. მათ სრულიად შეგნებულად წარმოსთქვეს ეს შესანიშნავი სიტყვა:

...საშინელია, რომ მამულში ითრგუნებოდეს
მამულისავე გვირგვინი და მისი დიდება!
ოჰ, მიწავ, მიწავ, როგორ ითმენ ამ ბოროტებას,
რად ანანავებ მაგ მკერდზედა ძალმომრეობას?
რად არ იმხუვლებს შენი გული — ცეცხლად გზნებული,
და არ დაბუგავს, არ შემუსრავს ხალხთ ვერაგობას?
დაე, იგლოვე მწარე მოთქმით, კავკასიის მთავ,
კრულვა უძღვენი, ვინც წაგართვა ერთგული შვილი!
ცაო, იჭექე, დაიგრგვინე, დაიგრაილე,
ქართველთა გლოვას შეუერთდეს შენი ტირილი

ბოლოს არ შემეძლია არ აღვადგინო. ილიას დასაფლავების უკანასკნელი სურათი. სამარის თავთან წამოდგა თმებშევერცხლილი მანდილოსანი — სახიერება ქართველი დედისა. ეს იყო ნინო ნაკაშიძე. ის არ სტიროდა. არც გაშლილი ყვესტიკულაციით სარგებლობდა, იდგა როგორც მწუხარების ქანდაკება, საქართველოს გულისძგერას კარგა ხანს ღუმილთ გადმოსცემდა. შემდეგ ამეტყველდა. მეც და ვგონებ ჭირისუფალნიც მგლოვიარე საქართველოსთან ერთად აღარ ვწონილთ მის ნაზ სიტყვას, მის დედობრივ მოწოდებებს.

1947

ზოგი რამ ილიას შესახებ

ერთხელ მამაჩემი, რომელსაც ძალიან უყვარდა წიგნებისა და ჟურნალ-გაზეთების კითხვა, საღამოხანს ჩოხატაურიდან ამოვიდა და ერთი გაზეთი ამოიტანა.

თხუთმეტობდე კილომეტრით არის ჩვენი სოფლიდან დაშორებული დაბა ჩოხატაური და ხანში შესული კაცისათვის ოცდაათი კილომეტრის ფეხით გავლა უეჭველად დამქანცავი იქნებოდა და შინაურებმა გზის სიშორე ჩათვალეს მიზეზად, რომ მამა დაღვრემილი და ძლიერ შეწუხებული ჩამოვიდა ეზოში.

მამაჩემის მოსვლიდან არც კი იქნებოდა ნახევარი საათი გასული, რომ ჩვენი ეზო გაივსო მეზობლებით და ყველა ილიას ახსენებდა, თანაც გაიძახოდნენ ძალზე შეწუხებულები: ოი, ოი, რა დიდი კაცი მოუკლავთ, ვინ გაიმეტა ნეტავი ასე სასახელო, მეფის ტოლი ადამიანიო.

გაათავა თუ არა მამამ გაზეთის კითხვა, დაიწყო, თუ ჩოხატაურში რას ამბობდნენ ილიას მოკვლის შესახებ და რა მწუხარებას განიცდიდნენ განსაკუთრებით მასწავლებლები და მოსწავლე ახალგაზრდობა.

ბევრი, ძალიან ბევრი რამ ითქვა იმ საღამოს ილია ჭავჭავაძის შესახებ ჩვენსას და ბევრი ცრემლიც დაიღვარა ამ ყოველად უსამართლო მკვლელობის გამო.

თურმე გლეხები ძლიერ ჰყვარებიაო, გაიძახოდნენ სახედაღვრემილები. ერთ მასწავლებელს ეთქვა ჩოხატაურში, რომ ალიხანოვის განკარგულებით გურიის გადაწვისა და აოხრების გამო, ილიამ მეფის ნაცვალს მოთხოვა გურიიდან სასწრაფოდ გამოყვანა ჯარის, თორემ გურულების დასაცავად მთელ საქართველოს დავრახმავო.

— სილოვანისაგან გამიგონია, სასამართლოში ილია სულ გლეხების დამცველად გამოდიოდა, — თქვა ჩვენმა მეზობელმა გაჭალარავებულმა ნოე ხუნდაძემ, სილოვან ხუნდაძის უფროსმა ძმამ.

ის გაზეთი, რომელიც მამამ ამოიტანა ჩოხატაურიდან, დიდხანს ინახებოდა ჩვენს ოჯახში და, როგორც მახსოვს, ის იყო „ისარი“.

როცა წამოვიზარდე და ოზურგეთის სასულიერო სასწავლებელში

ჩაგირიცხე, ხშირად ვკითხულობდი აღნიშნულ გაზეთს და ისე თუთად ვინახავდი, როგორც ეს მამამ იცოდა.

ახლაც კარგად მახსოვს თუ რა წერილები იყო იმ გაზეთში მოთავსებული. განსაკუთრებით ჩამრჩა მეხსიერებაში: მოწინავე „საზიზღარი მკვლელობა“ და სანდრო შანშიაშვილის ლექსი „იგლოვეთ“.

შემოდგომის სუსხიანი საღამო იყო. თავისებური ახმაურებითა და საამური ლაპარაკით მოვიდა ჩვენსას ზემოთ ნახსენები ნოე თომას ძე ხუნდაძე, სილოვან ხუნდაძის ძმა. საღამის მოცემისა და ცეცხლის პირას დაჯდომის შემდეგ, ნოემ ამოიღო ერთი პატარა წიგნაკი ჯიბიდან და მამას გადასცა, ეს სილოვანმა გამოგიგზავნაო. მამაჩემმა სასწრაფოდ მოიმარჯვა სათვალე და დაიწყო მაღალი ხმით თავფურცელის კითხვა: „სილოვანი. ილია ჭავჭავაძის სახსოვრად“.

ნოემ შეაწყვეტინა მამას კითხვა და უთხრა ამ წიგნში მოთავსებულია სილოვანის სიტყვა და ლექსიც, რომელიც მან თბილისში წარმოთქვა 7 სექტემბერს ილიას ცხედრის საგურამოდან გამოსვენების დროს და მეორე უფრო ვრცელი სიტყვა კი ქუთაისის ქართულ გიმნაზიაში თქვა, როცა ილიას ხსოვნის აღსანიშნავი პანაშვიდი იქნა გადახდილი.

კარგად მახსოვს, მამაჩემი ამ წიგნს ხელიდან არ უშვებდა და ყველას უკითხავდა. ისე ხშირად უწევდა მას აღნიშნული წიგნის კითხვა მეზობლებთან, ნაცნობებთან და სტუმრებთან, რომ თითქმის ზეპირადაც იცოდა. თანაც ისე სათუთად უფრთხილდებოდა, რომ ნახევარი საუკუნეა ამ წიგნის გამოცემიდან გასული და დღესაც მშვენივრად შენახული არის ჩვენსას.

ზემოდ ნახსენები სიტყვა 7 სექტემბერს წარმოთქმული თბილისში სილოვანმა ასე დაიწყო: „საქართველოს მტერნო, ნუ გიხარიათ! ილია ჭავჭავაძე არ მომკვდარა, ის ცოცხალია და მარადის ცოცხალი იქნება ქართველი ერის გულსა და გონებაში.“

საქართველოს მტერნო, ნუ გიხარიათ! ილია ჭავჭავაძემ თავისი მოწამებრივი სიკვდილით თავისი დიდებული სახელი კიდევ უფრო გააღიდა, კიდევ უფრო მკვიდრი, უფრო მშვენიერი ძეგლი დაიდგა!..

საქართველოს მტერნო, შეძრწუნდი! თქვენი საზარელი მკვლელობით თვით თქვენი თავი მოიკალით, თქვენი ყელი გამოიღადრეთ: ამერიდან ქართველი ერი თქვენს საქმეებს დაგმობს, თქვენს სახელს ზიზღით მოიხსენიებს!“

რაც შეეხება ლექსს, იმავე დღეს იქვე წარმოთქმულს, ის ავტორმა ასე დაიწყო:

მოკლეს, განგმირეს მგოსანი;
ქვეყნისა მაშენებელი,
ქართველი ერის სახელის
დამცველი, დამშენებელი!
ვინ, ვინ არიან ეს ბილწნი,
ეს საზიზღარი მკვლევლები?
ხალხისა მტერნი, უგნურნი,
ეს შხამიანი გველები?!.
რა ამბავია, რას ვხედავთ?!
სად არის საღი გონება?!
თვით ჩვენვე დავგმობთ, შევმუსროთ
ჩვენი განძი და ქონება?!
განგმირეს გული მებრძოლი,
ქვეყნისთვის აძვერებული!
გაზვირტეს შუბლი, ცაური
მადლითა მირონცხებული!

რაც შეეხება მეორე სიტყვას, ექვს სექტემბერს ქუთაისის ქართულ გიმნაზიაში წარმოთქმულს, შემდეგია (მოგვყავს მცირეოდენი შემოკლებით):

„ილია ჭავჭავაძე მოკლეს!.. მოკლეს ის ადამიანი, რომელიც ნახევარი საუკუნის განმავლობაში მშობელ ქვეყანას თავდადებით ემსახურებოდა.

ახლა რა ვქნათ? მისი მოღვაწეობის მნიშვნელობაზე ვისაუბროთ? — მაგრამ ვინ არ იცის, რომ ილია ჭავჭავაძე დიდებული შგოსანი იყო? ვინ არ იცის, რომ ილია ჭავჭავაძე განთქმული პუბლიცისტი იყო? ვინ არ იცის, რომ ის სახელოვანი საზოგადო მოღვაწე იყო?!

ილია ჭავჭავაძე ჩვენს ქვეყანას იმისთანა დროს მოველინა, როცა ჩვენი ცხოვრების ყოველი კუნძული წყვედიად იყო მოცული — და განგებამაც ილია ჭავჭავაძე თითქო ამიტომ ყოველმხრივი ნიჭით დააჯილდოვა: არ არის ჩვენს მწერლობაში იმისთანა დარგი, რომ მისი მადლიანი კალამი არ ამშვენებდეს, არ არის ჩვენს ცხოვრებაში იმისთანა საქმე, რომ მისი გონების სხივით არ იყოს გაშუქებული...

ყველამ კარგად იცის, რომ ილია დიდებული მწერალი იყო და სახელოვანი საზოგადო მოღვაწე: ეს ყველასათვის ტრადიციად, ყველასათვის ცნობილ საგნად გადაქცეულა. მაგრამ, საჭიროც რომ იყოს ზოგიერთებისთვის ილიას ნაწერებისა და ნამოქმედარის დაწვრილებით განხილვა, განა ეს ამ წამში შესაძლებელია?

კრიტიკული განხილვისათვის, ადამიანის ყოველმხრივი დაფასებისათვის — დინჯი გონება, დამშვიდებული გულია საჭირო და ჩვენ

კი ყველანი შეძრწუნებული, ყველანი აღშფოთებული ვართ, ყველანი ვსტირით და ვგოდებთ. და განა სატირალი არა გვაქვს?! ჩვენი ქვეყნის უკეთესი შვილი, უნიჭიერესი და უგონიერესი ადამიანი მოგვიკლეს!

მერე რად მოკლეს ილია? საქართველოში ყმების განთავისუფლების პირველი მომღერალიც ის იყო და მაგალითის მაჩვენებელიც: საკუთარი ყმები კახეთში, მამულიანად განთავისუფლა და ამ სახით. კალმითაც და საქმითაც. ყმების განთავისუფლებას შეუწყო ხელი.

მეორე უძვირფასესი ვანძი და ქონება განა ქვეყანას არ უძღვნა? რომელი ქონება სჯობია ილია ჭავჭავაძის „კაცია-ადამიანს“-ს, „გლახის ნაამბობს“, „რამდენიმე სურათს ყაჩაღის ცხოვრებიდან“, „განდევგის“ და მრავალს მის პოეტურ ნაწარმოებს, რომელთა აღნუსხვაც კი გვიჭირს მათი სიმრავლის გამო? განა ეს მთელი დიდებული ვანძი ქვეყანას არა უძღვნა, ხალხს არ უანდერძა?! ღმერთო, რა უმადური ხალხი ვართ, რომ ადამიანს სიკეთეს არ ვუხსოვრებთ და უზომო შრომისა და ქვეყნის სიყვარულისათვის სიცოცხლესაც კი ძალადობით ვუსპობთ!..

განათლებული, გათვითცნობიერებული ერები თავის სახელოვან შვილებს სიცოცხლეშიც ძეგლს უდგამენ, თავს ევლებიან; უშორესი კუთხიდანაც კი მიდიან დიდებული მამულიშვილის სანახავად, რომ ცოცხალ თვლებში ჩაატყერდნენ, ცოცხალის ხმა მოისმინონ, მასთან საუბრით დასტკბენ, მისი სახე გულში, ხსოვნაში ჩაიბეჭდონ... რას ნიშნავს დიდებული ადამიანის სიკვდილის შემდეგ მისი ძეგლი? ყოველთვის იმას ცდილობენ, რაც შეიძლება მეტი სიცოცხლე გამოხატონ მოღვაწის სახის გამომეტყველებაში, რომ მნახველმა სათაყვანო ადამიანის ცოცხალი სახე ცხოვლად წარმოიდგინოს... მოყვარული, მადლიერი შთამომავლობა ცდილობს — დიდებული მამულიშვილი — მკვდარიც კი გააცოცხლოს... ჩვენში კი, სამარცხვინოდ ჩვენდა, იმისთანა უღირსი შვილნი გაჩნდნენ, რომელთაც არა თუ მკვდარი მოღვაწის გაცოცხლება სწადიათ, არამედ ცოცხალსაც სიცოცხლეს უსპობენ და თავისი მანკიერი ხელით ღვთაებრივ სახეს უმახინჯებენ!.. ამაზე უფრო შორს სადღა წაევა ადამიანის ზნეობრივი სიმახინჯე?!..

სად არი სალი გონება? სად არის წმინდა სინდისი?! ილია ჭავჭავაძის დანაშაულად უთვლიდნენ, რომ მას მამულიშვილობა სწამდა და თავის თხზულებებში ეს გრძნობა სამაგალითოდ გამოხატა. არ იციან უგუნურებმა, რომ სამშობლოს გონიერი სიყვარული კაცობრიობის სიყვარულია, სამშობლოს გონიერი სამსახური კაცობრიობის სამსახურია! არ იციან უგუნურებმა, რომ ვინაც მშობელ ერს ზნეობრივათ

ასპეტაქებს და გონებრივით ავითარებს, ის ხელს უწყობს კაცობრიობის გასპეტაქებასა და განვითარებას, რადგან ყოველი ერი კაცობრიობის ნაწილია!

ყმაწვილებო, ახალგაზრდებო! თქვენა ხართ ჩვენი ცხოვრების მომავალი იმედი, თქვენ იქნებით ჩვენი მომავლის ხელმძღვანელები: ხუ დაუკარგავთ თქვენს შრომას ბედკრულს, უსამართლოთ დაჩაგრულს, ქართველ ერს! თქვენც შეიგნეთ და შემდეგ სხვებსაც შეაგნებთ მოყვარის სიყვარული, ადამიანთა ერთობის, ადამიანთა ყოველმხრივი თანასწორობის აზრი. ეცადეთ თქვენი ერის ყოველმხრივ გამშვენიერებას — ენით, მწერლობით, მუსიკა-სიმღერით, ზნეობით და გონებით — და მით კაცობრიობის ერთ ნაწილს გამშვენიერებთ და გააბედნიერებთ. ყოველი ერის თავისუფლათ განვითარება, ერებს შორის ქმუბრი კავშირი — აი საკაცობრიო მოძღვრება, აი სახალხთაშორისო, მთელი კაცობრიობის საბედნიეროთ მიმართული მოღვაწეობა!..

ილია ჭავჭავაძე ჯერ-ჯერობით მხოლოდ ქართველი ერის დიდება იყო, რადგან განსაკუთრებით მხოლოდ ქართველი იცნობდა მას, მაგრამ უცხო ერთა შეილნიც, რომელთაც ილიას ნაწერი და ნაღვაწი ოდნავ გაიცნეს, ყველანი უზომოთ შეაძრწუნა ილიას მოკვლამ. ილიასთანა ადამიანები იმათ თვალში, ვისაც კაცობრიობის ბედნიერება უკუღმართად არ ესმით, კაცობრიობის დამამშვენებელი არიან. „განდეგლისა“ და მრავალი სხვა წარჩინებული ქმნილების დამწერი ისე ძვირფასი უნდა იქნეს ერებისათვის, როცა მას გაიცნობენ, როგორც ჩვენთვის ბაირონი, ვიქტორ ჰიუგო და საზოგადოდ კაცობრიობის დამამშვენებელი სხვა მოაზრე და მოღვაწე. ილიასთანა კაცებს მხოლოდ იმისთანა ადამიანი თუ შეახებს ხელს, რომელსაც თითოეული ერის სიკეთე, დიდება კაცობრიობის სიკეთედ და დიდებად არ მიაჩნია!..

მოკლეს ილია ჭავჭავაძე, ქართველი ერის მამა, ქართველი ახალგაზრდობის მოძღვარი, მათი ზნეობისა და გონების მასაზრდოებელი!.. ილია ჭავჭავაძე მთელ თავის სიცოცხლეში ქართველ ერს აღვიძებდა, აფხიზლებდა. და მისი სიკვდილიც კი იმავე დიდებულ მიზანს ემსახურება! ყური დაუგდეთ როგორ აკენესდა საქართველო! ქართლი და კახეთი, ფშავ-ხევსურეთი, სვანეთი და რაჭა-ლეჩხუმი, იმერეთი, გურია და ოდიში... მთელი საქართველო კიდით-კიდემიდი სამგლოვიარო ძაძით შეიმოსა, ცხარე ცრემლებით ატირდა, ქართველი ერის სიცოცხლის მთავარი სიმი გასწყვიტეს — ილია ჭავჭავაძე მოკლეს!..

როგორც იესოს მოძღვრება მისი ჯვარცმით გაძლიერდა და განმტკიცდა, ისე ილია ჭავჭავაძის ჯვარცმამ მის ღვაწლსა და მნიშვნელო-

ბას შარავანდედი მოფინა, ყველასათვის გაანათა და გააშუქა!.. ილიამ თავისი ხანგრძლივი სიცოცხლე თავისი ერის ბედნიერებას შესწირა და სიკვდილითაც თვისსავე საყვარელ ქვეყანას ემსახურება!.. ილია ჭავჭავაძემ მკვდარიც კი ცოცხალია, თავისი მოწამებრივი სიკვდილით ქართველი ერის სიკვდილის დამთრგუნველია!..

მაგრამ ჩვენ ვიკითხოთ, ჩვენ, ცოცხლათ დარჩენილებმა, რომელ-თაც ჩვენი ქვეყნის მოსახარმა მტრებმა უმანკო სისხლი კისერზე დაგვანთხიეს...

რით მოვირეცხოთ ეს სირცხვილი?!

რით გავიწმინდოთ სინიღისი?

ვინა ხართ თქვენ, უგუნურნო მკვლელნო?

ნუთუ წერა-კითხვა იცით? ნუთუ მწიგნობარნი ხართ და ილიას თხულებანიც წაგიკითხავთ?!

„ვამ თქვენდა, მწიგნობარნო და ფარისეველნო!“

ჩვენ ზემოთ ვთქვიით, მხოლოდ გაკვრით, რომ ილია ჭავჭავაძემ გაბედულად და უშიშრად აიმაღლა ხმა გურიისაში ასაწიოკებლად და გადასაწვავ-გადასაბუგავად წასულ ჯალათ ალიხანოვ-ავარსკის დამსჯელი რაზმის საწინააღმდეგოდ.

ახლა რაც შეიძლება უფრო ვრცლად შევეხებით ამ ფრიად სიჭირო და საინტერესო საკითხს.

ყველასთვის ცნობილია, ის აწიოკება-აოხრება, რაც წილად ხვდა რევოლუციის დამარცხებისა და რეაქციის გამარჯვების შემდეგ გურიას. მსცოვანი მწერალი ქალი ნინო ნაკაშიძის მოგონებით, როგორც კი ვაიგო, რომ რეაქციონერები განადგურებას უპირებდნენ „ჩვენი ქვეყნის საუკეთესო კუთხეს“ გურიას, ილია ჭავჭავაძემ იმ წამსვე შეკრიბა მთელი თბილისის მოწინავე ინტელიგენცია, თავად-აზნაურობა, სხვადასხვა პარტიის წარმომადგენლები, ამ კრებას დასწრები ვაჟა-ფშაველაც; ილია ჭავჭავაძემ ძალზე აღელვებული და აღმფოთებული ამდგარა და მიუმართავს კრებისათვის შემდეგი სიტყვით:

— თქვენ იქნება არც კი იცით, რომ სასწრაფოდ გავზავნეს დამსჯელი რაზმი გენერალ ალიხანოვ-ავარსკის მეთაურობით ერთი ჩვენი საუკეთესო კუთხის, გურიის მოსასპობად. ალიხანოვი უსასტიკესი ადამიანია, ის არავის დაზოგავს და უნდა მოველოდეთ, თუ ის ჩავიდა გურიისაში, ქალიან-ბავშვიანად ამოწყვეტს ყველას. ჩვენი, ყველას მოვალეობაა გადავარჩინოთ ეს ჩვენი ქვეყნის თვალი საშინელ განსაცდელს. სასწრაფოდ ახლავე ავირჩიოთ წარმომადგენლები და გავგზავნოთ მეფის ნაცვალთან. ვთხოვოთ დააბრუნოს ალიხანოვ-ავარსკის მისი რაზმით და თუ არ დააბრუნებს, მაშინ ჩვენ ყველანი უნდა

ავდგეთ, ავისხათ იარაღი და გურულებთან ერთად გავწყდეთ, ჩვენა
ძვლები იმათთან ჩავეყროთო.

მართალია, მწერალი და საზოგადო მოღვაწე ნინო ნაკაშიძე ამ
საქირო და საინტერესო ამბავს გადმოგვცემს ცნობილი საზოგადო
მოღვაწის, პედაგოგ თედო კიკვაძის ნაამბობით, მაგრამ ზემონათქვამი
რომ სწორია, ამას სავსებით ადასტურებს მწერალი ილია ზურაბიშ-
ვილი (ელფთერიძე), რომელიც პირადად დასწრებია იმ კრებას და
ილია ჭავჭავაძის სიტყვაც მოუსმენია.

ნინო ნაკაშიძე დამატებით გადმოგვცემს აგრეთვე, თუ როგორ
დაეხმარა ილია ჭავჭავაძე 1905 წელს გურულებს ფულით და როგორ
დანიტერესებას იჩენდა ეს დიდი ადამიანი გურიის ამბებით.

გადამწვარი და განადგურებული გურიის დასახმარებლად შემოწი-
რულებას იღებდნენ როგორც ცალკე პირები, ისე დაწესებულებები.
მართალია, ასეთ ღონისძიებათა წინააღმდეგ მთავრობა უსასტიკესი
ზომებითა და საშუალებით იბრძოდა, მაგრამ ხალხი მაინც აკეთებდა
იმას, რაც უნდოდა და გურიას დახმარებას არ აკლებდა. ამ მხრივ
საყურადღებოა ჯაფარ-ფაშას მოგონება „როგორ დაეხმარა „სევი-
ლიელი“ გურიას“, რომელიც ეურნალ „დროშაში“ დაიბეჭდა. მასში
ნათქვამია:

„ქართველი ინტელიგენციის ერთმა ჯგუფმა განიზრახა დახარაღე-
ბულთა დასახმარებლად წარმოდგენის გამართვა. გადაწყვიტეს დაედ-
გათ ოპერა „სევილიელი დალაქი“.

სხვათა შორის ამ ოპერის ერთ-ერთი პარტია ია კარგარეთელთან
ერთად უნდა ემღერა რჩეულიშვილს (ოფიცერს). დადგა წარმოდგენის
დროც. ოპერის თეატრს აუარებელი ხალხი მოაწყდა. იყვნენ ჩამოსუ-
ლები საქართველოს სხვადასხვა კუთხიდან. მრავალი მსურველი დარ-
ჩა იმ საღამოს თეატრის გარეთ. მომღერლები გრიმსა და ტანსაცმელ-
ში გამოეწყვნენ. მეორე ზარი მისცეს. ჩვენს სულიერ განწყობილებას
საზეიმო ხასიათი ჰქონდა. დირიჟორი ემზადებოდა სადირიჟორო ად-
გილის დასაკავებლად. დგება წამი ფარდის ასახდელად და, ამ დროს,
კულისებში შემოდის მთავრობის წარმომადგენელი განკარგულებით,
რომელშიც ეწერა: „ვინაიდან დღევანდელ წარმოდგენაში მონაწილე-
ობს რუსეთის არმიის ოფიცერი რჩეულიშვილი, მას ნება არ აქვს
გამოვიდეს სცენაზე მეამბოხეთა სასარგებლოდ გამართულ წარმო-
დგენაში“.

საშინელი მღელვარება და აურზაური მოჰყოლია დამცინავსა და
ხალხის აბუჩად ამგდებ ამ განკარგულებას. გაბედული ოფიცერი

რჩეულიშვილი არ იხევედა უკან და ბრაზმორეული ამბობდა — მაინც გავალ, სჯობია ჯარისკაცებით დამიჭირონო... მაგრამ ამ დროს შემოსულა რუსული ოპერის მსახიობი, ახალგაზრდა სლავინი და უთქვამს, რჩეულიშვილის მაგივრად მე გამოვალო, თან ბოდვის იხდიდა, რომ რუსულად მოუწევდა ემღერა, რადგან ქართულ არ იცოდა.

ყველასათვის ნათელი შეიქნა, თუ რა იყო ნამდვილი მიზეზი „უეცრად ავად გამხდარ რჩეულიშვილის“ მაგიერ მსახიობ სლავინის გამოსვლისა. ამ ამბის გამო უკეთილშობილესი ადამიანი სლავინი გააძევეს ოპერის თეატრიდან. ასე ძვირად დაუჯდა მას მემამბოხე გურულების ხასარგებლოდ გამართულ წარმოდგენაში მონაწილეობის მიღება. მაგრამ ამით მსახიობ სლავინის ისედაც დიდი სიყვარული ქართველ ხალხში ერთიორად გაიზარდა და განმტკიცდა.

ვფიქრობთ, ილიას გაბედული სიტყვის შედეგი იყო ასეთი თავდადებული ბრძოლა გურულების დასახმარებლად და დასაცავად. უთუოდ ილია ჭავჭავაძის სიტყვის პირდაპირი გამომხატურება იყო აგრეთვე ისიც, რომ ცნობილი ლიტერატორი და საზოგადო მოღვაწე იოსებ იმედაშვილი გარე კახეთიდან დელეგაციით წარსდგა მეფის ნაცვლის წინაშე და მოითხოვა გურიიდან დამსჯელი რაზმის დაუყოვნებლივ გამოყვანა. ასევე შეიძლება ითქვას სანდრო შანშიაშვილის ლექსის — „ძმებო ხმალს ხელი, გვისმობს გურია!“ შესახებაც, რომლისთვისაც ახალგაზრდა პოეტი ექვსი თვე ამყოფეს მეტეხის ციხეში. ცხადია, ილიას სიტყვები — იარაღი ავისხათ, წავიდეთ და გვერდში ამოვუდგეთ ამბოხებულ, თავისუფლებისათვის მებრძოლ გურულებსო, — არ დარჩენილა „ხმად მლაღადებელისა უდაბნოს შინა“.

გურიის გადამწვარი ოჯახების დასახმარებლად შემოწირულებათა შეგროვების მიზნით შემდგარა „გადამწვართა კომიტეტი“. ამ კომიტეტის წევრები ივზაფნებოდნენ სხვადასხვა ქალაქებში შემოწირულების შესაგროვებლად.

„სამი კაცი, — წერს ნინო ნაკაშიძე, — უჯმაჯურიძე, გოგელია და მე, ვაგვეზავნეს თბილისში, გაზეთების რედაქციებში შეგროვილი, აგრეთვე ქალაქის თვითმართველობასა და საქველმოქმედო საზოგადოების მიერ გადადებული ფულისათვის.

თბილისს რომ ჩამოვედით, საქველმოქმედო საზოგადოების თავმჯდომარეს მივმართეთ. თავმჯდომარედ თამარ გრუზინისკაია იყო. მან დანიშნა სხდომა და ჩვენც მიგვიწვია. სხდომა მოწვეულ იყო ბანკის შენობაში, ფრეილინის ქუჩაზე. დაესწრო მთელი გამგეობა. ჩვენი მოხსენების შემდეგ ილაპარაკა ილია ჭავჭავაძემ. როგორც ყო-

ველთვის, ილია დინჯად ლაპარაკობდა, მხოლოდ მე როგორღაც უკმაყოფილო და შეწუხებული მეჩვენა.

ილია ამბობდა:

— მე ძალიან მწყინს და მაკვირვებს, რომ ამდენ ხანს არ გავგზავნეთ დაპირებული ფული. ნუთუ საჭირო იყო მოგონება?! ის თანხა, რომელიც ჩვენ გადავდეთ, ისე მცირეა, რომ საქველმოქმედო საზოგადოებამ უნდა იზრუნოს და გამოიხადოს საშუალება და კიდევ მიაწოდოს დროდადრო, თორემ ოთხას წვრილშვილიან გადამწვარ ოჯახს რა დახმარება უნდა გაუწიოს ოთხასმა თუმანმა, თითო თუმანი ოჯახს არ ააშენებს, ეს უნდა ვიცოდეთ.

დიდი დრო არ დაჭირვებია ჩვენი საკითხის გადაწყვეტას. სხდომამ ერთხმად დაადგინა: მოეცათ დაპირებული თანხა და შემდეგშიც მიეღოთ ზომები და გაეწიათ დახმარება, როგორც ფულით, ისე წამლებით, ექიმით და ტანისამოსით.

კრების შემდეგ ილიას უსაუბრია ნინო ნაკაშიძესა და გურიიდან მასთან ერთად ჩამოსულ გოგელიასთან.

ილიას უკითხავს გოგელიასათვის.

— თქვენ გურულებს ხომ არ გიყვართ მეფეები და თავადები? გოგელიას უპასუხნია:

— თქვენისთანები გვიყვარს, ბატონო, თქვენი „კაკო ყაჩაღი“ ყველამ ზებირად ვიცითო.

ილიას სიამოვნებია გოგელიას სიტყვები, მხარზე დაუდვია ხელი ამ გურული გლეხისათვის და უკითხავს, სად გისწავლიათო.

სოფლის სკოლა გავათავე და შემდეგ მუშად ვიყავი ბათომში, როტშილდის ქარხანაშიო, — მიუცია პასუხი გოგელიას ილიასათვის.

— დიდი მოთმინებაა საჭირო ხალხისათვის, რომ ფიზიკურად გადარჩენ ამ საშინელ დროს, — უთქვამს ილიას, გოგელია კი ეუბნებოდა:

— მთავარი, ბატონო, ჩვენთვის იარაღია.

— ალიხანოვი რომ ჩამოვიდა და კრება მოახდინა, იმ კრებაზე იყავით?

— აჰ, არა, ბატონო, როგორ შეიძლებოდა! იქ ჩვენ გავგზავნეთ მოხუცებულები, ოთხმოც-ოთხმოცი წლის კაცები. იგინიც ტალახში ჩააჩოქეს და ჩვენ რომ ვყოფილიყავით...

— ძალიან უღმობელი კაცია ალიხანოვი... მე მინდა კიდევ გნახოთ. — უთქვამს ილიას ნინო ნაკაშიძისათვის და დაუმატებია: — თქვენ ვერ წარმოიდგენთ, რა დანაკლისია ჩემს ცხოვრებაში ის, რომ არასოდეს დრო არ მქონდა მთლიანად გამეცნო ჩვენი ქვეყანა. ავი-

ლოთ თუნდაც გურია, აჭარა, სამეგრელო. არ მქონია საშუალება მეცხოვრა ამ კუთხეში ცოტა ხნით მაინც და ერთი ჩემი საუკეთესო მეგობართაგანი კი გურული იყო — პეტრე ნაკაშიძე, ილიკოს მამა. ახლა არ ვიცი, სად არიან მისი შვილები, ვიცი რომ თქვენ და ილიკო რუსეთში იყავით, რომ ახლა გურიაში ხართ, მაგრამ სხვები? მინდა ყველას ამბავი გავიგო. იქნებ გამოიაროთ ჩემთან. ჩვენ ბევრ რამეზე ვერ მოვასწართ ბაასი. ოლღასაც ძალიან ესიამოვნება თქვენი ნახვა.

გამოგვემშვიდობა და გასწია ერევნის მოედნისაკენ. გოგელია და მე კარგახანს ვუცქეროდით, თუ როგორ მიდიოდა ილია ნელი ნაბიჯით. დიდად სამწუხაროა, რომ ილიამ ვერ მოასწრო ენახა საუკეთესო კუთხე, თვალი ჩვენი ქვეყნისა გურია და ვერ იცხოვრა იქ ცოტა ხნით მაინც.

აი, ამგვარი დიდი ადამიანის ვერაგულად მოკვლის ამბავმა საქართველოს სხვა კუთხის მცხოვრებლებთან ერთად გურულებსაც მოუქლა და მოუწამლა სული და გული“.

ჩემი მოგონებები ილიაზე

1. ბავშვობა

რაჭაში სახალხო მასწავლებლობის დროს (1893 წელი) დავიწყე თანამშრომლობა ილია ჭავჭავაძის „ივერიაში“. ჩემს სიხარულს საზღვარი არ ჰქონდა, როდესაც „ივერიაში“ დაიბეჭდა ჩემი ვრცელი პირველი კორესპონდენცია სათაურით „ქვემო-რაჭის ავ-კარგი“. იმ დღიდან დაწყებული 1905 წლამდე, 12 წლის განმავლობაში, ვთანამშრომლობდი ამ გაზეთში. 1894 წელს თბილისში ჩასვლა მომიხდა ზაფხულის არდადეგებზე. მსურდა პირადად მენახა დიდი გაზეთის დამაარსებელი და რედაქტორ-გამომცემელი ილია, მაშინ რედაქცია ყოფილ ნიკოლოზის (ამჟამად კალინინის ქუჩა) იმყოფებოდა. 11 საათზე მივედი, ვიკითხე რედაქტორი და მიმითითეს მის კაბინეტზე. მივადექი კარებს. გულმა ბაგა-ბუგი დამიწყო. ვბედავ და ვერც ვბედავ შესვლას. 22 წლის ვიყავი. მორიდებით შევალე კარი და შევედი. ილია სავარძელში იჯდა მაგიდასთან, რომელიც წიგნებითა და ჟურნალ-გაზეთებით იყო დაფარული. იგი დინჯად ესაუბრებოდა რედაქციის თანამშრომელს, — გრ. ყიფშიძეს. გაეჩერდი მაგიდის შორი ახლოს. მალე გაისტუმრა იგი და მე გადმომხედა. შემეკითხა: — „თქვენ ყმაწვილო, ჩემთან გაქვთ საქმე?“

— დიახ, ბატონო, — ეუბასუხე, კრძალვით და მაგიდისკენ მივიწვი.

— მე გახლავართ სახალხო მასწავლებელი — ბზვანელი, თქვენს გაზეთის კორესპონდენტი რაჭის მაზრიდან.

ილიამ ღიმილით მიპასუხა: — „კარგი, კარგი, გამარჯობა“, და ხელი გამომიწოდა; დამსვა სკამზე და გამომკითხა ქვემო-რაჭის სოფლების ამბები, თან მქონდა მასალები სხვა და სხვა საკითხებზე, ამოვიღე კონვერტი და მივაწოდე; მან გამომართვა და მითხრა: — „მე შენს წერილებს ვბეჭდავ, საყურადღებო ცნობებს მაწვდი სოფლის ცხოვრებიდან. ეცადეთ ყოველთვის სწორი და უტყუარი იქნეს, ფაქტებზე დამყარებული, რომ რედაქცია შეცდომაში არ შევიდეს, სოფლებისა და გლეხობის ჭირ-ვარამთან ერთად მოგვაწოდე რაჭის მაზ-

რის ისტორიული ძეგლების აღწერა, ხალხური შემოქმედება, როგორც არის — ზღაპრები, არაკები, ლექსები, ანდაზები, ამოცანები და სხვა... აგრეთვე წერილები საზოგადოებრივ საკითხებზე, სწავლა-განათლებაზე, მოხელეთა თავ-გასულობაზე. შეგიძლიათ, სცადოთ და მოკლე მხატვრული მასალებიც მოგვაწოდო... სხვა სათქმელი ხომ არაფერი გაქვს ჩემთან?" — შემეკითხა კიდევ.

„არაფერი, ბატონო ილია, მე მსურდა პირადად მენახეთ, შემეხედნა თქვენთვის“. „ძალიან სასიამოვნოა, როდესაც ჩამოხვალთ თბილისში, ყოველთვის შემოიარეთ რედაქციაში. გაზეთი ხომ მოგდის უფასოდ?“ „კი ბატონო“, მივუგე... აქ ილიამ დამარიგა: „— საჭიროა ჩააგონოთ წერა-კითხვის მცოდნეებს გამოიწერონ გაზეთი; ამას გარდა, კვირულქმე დღეებში გლენებს წაუკითხო გაზეთიდან ისეთი ადგილები და ამბები, რაც მათ დაინტერესებს და ასიამოვნებს... ასე დაგვეხმარეთ... ჩვენ ჩაგრიცხავთ ჩვენი გაზეთის სპეციალურ თანამშრომლად... ეცადეთ, დაკვირვებით წეროთ და დაიცვათ ჩვენი გაზეთის სწორმეტყველება, სალიტერატურო ენა“.

გამოვემშვიდობე და აღტაცებული გამოვედი, დიდი მწერლის თავზიანმა და მარილიანმა სიტყვებმა გამამხნევა და წამახალისა. ამის შემდეგ, 1895 წლის პირველ სექტემბრამდის დავრჩი რაჭაში და 50-მდე წერილი მივაწოდე რედაქციას. ამით ბევრი მეგობარი და მტერიც გავიჩინე; განსაკუთრებით მდევნიდნენ პოლიციის ბოქაულები, მამასახლისები და სოფლის მოხელენი, რომელთა უკუღმართობას ხშირად ვამელავნებდი „ივერიის“ ფურცლებზე. ამიტომ ხანდახან სხვადასხვა ფსევდონიმებს ვეფარებოდი და „ლადო ბზვანელის“ ნაცვლად ვაწერდი „ლას-ნარიძე“, „ქიტესაძე“, „ლას-ბანელი“ და „მარინეშვილი“. მიუხედავად ამისა, ერთხელ კინაღამ გავხდი ნიკორწმინდელი მამასახლისის თოფის მსხვერპლი, რომელსაც მასწავლებლების ჯამაგირი შეეკრიბა, ხაზინაში არ შეეტანა და თავისი დუქნის პატენტზე გაეხარჯა. როდესაც ეს გამოვამჟღავნე გაზეთში, მაზრის უფროსმა მიაქცია ყურადღება და წყრომა-საყვედური შეახვედრა მამასახლისს. ერთ საღამოს, როდესაც სოფლის ბაზრობიდან მოვდიოდი სკოლის ბინაზე, მამასახლისი ცხენით მომავალი, შემხვდა გზაში, გადმოიღო თოფი, მომადირა და შემომძახა: „რას გადამეკიდე შენ, რომ გაზეთში გაგიწერივარ“. მოვეფარე, მოვუქონე თავი და გადავრჩი მით, რომ შემაგინა დედა და გაავრძელა გზა...

1895 წლის 22 ოქტომბერს მგოსანს რ. ერისთავს სამწერლო მოღვაწეობის 50 წლის თავზე გაუმართეს იუბილე. „ივერისას“ და „კვალში“ დაიბეჭდა მეთაური წერილები იუბილეს შესახებ. მე მაშინ ვმსახურობდი სოფ. ეწერის სახალხო სამინისტროს სკოლაში, სამტრედიის მაზლობლად. აღნიშნულ დროს გავემგზავრე თბილისს, რათა დაესწრობოდი ამ ზეიმს. დღის 11 საათზე რაფიელი მოიყვანეს თეთრცხენებიანი ეტლით ქაშვეეთის ეკლესიაში. ეტლში ისხდნენ ილია და აკაკი. ქაშვეეთში გადახდილ იქნა პარაკლისი ალექსანდრე ეპისკოპოსის მიერ და წარმოთქმული სიტყვა მწერლის მოღვაწეობის შესახებ. შემდეგ გაემართენ არწრუნისეულ ქარვასლის თეატრში, სადაც გაიმართა იუბილე, დაესწრო აუარებელი საზოგადოება. სცენაზე რაფიელს მოუხსდნენ ილია, აკაკი, ეკ. გაბაშვილისა და სხვანი... ფშვხვესურები ჩამოსულიყვნენ აბჯრებში. დაესწრნენ ი. მაჩაბელი, გრ. აბაშიძე, გ. ლასხიშვილი, რუსი პოეტი ველიჩკო და სხვა თანამედროვე მწერლები. მდებროდა რატილის გუნდი. საიუბილეო ზეიმი დიდებულად ჩატარდა, წარმოითქვა მრავალი სიტყვა და ლექსი, შემდეგ იუბილარს გაუმართეს ბანკეტი. მეორეჯერ ილია ჭავჭავაძე აქვნახე.

3. ილია და იაკობ ზოგებაშვილი

საქართველოს გამოჩენილი პედაგოგი ი. ზოგებაშვილი დიდი მეგობარი იყო ილიასი და პატივისმცემელი. იაკობი მასში ხედავდა დიდბუნებოვან პიროვნებას, სამშობლოსათვის შეუდრეკელ მებრძოლს. ილიას ტრაგიკულად დაღუპვისა გამო იაკობმა გაზ. „ისარში“ მოათავსა მგრძნობიარე წერილი, რომელშიაც იძლეოდა წინადადებას ილიას ხსოვნის უკვდავსაყოფად მოწყობილიყო და დაარსებულიყო ფონდი ილიას ნაწარმოებთა გადმოსაცემად, გახსნილიყო ილიას სახელობის სამაგალითო ქართული სკოლები, უფასო სამკითხველოები, დაარსებულიყო სტიპენდიები, გასწეოდა დახმარება უნიჭიერეს მწერლებს, დადგმულიყო ილიას ძეგლი და სხვა... მაგრამ დიდი ილიას დაფასება მოხდა მხოლოდ დღეს, საბჭოთა ეპოქაში.

„ივერიის“ რედაქციას ყოველდღე მრავალი მასალა მისდიოდა პროვინციებიდან: ლექსები, ნაკვესები, პატარა მოთხრობები, ფოლკლორი და სხვ... ილიას განკარგულებით რედაქციის თანამშრომლები ორ კვირაში ერთხელ გაზეთის მე-4 გვერდზე ათავსებდნენ „ივერიის ფოსტას“ და ვისი მასალაც არ დაიბეჭდებოდა, აცნობებდნენ პირდაპირ ასე: „არ დაიბეჭდება“, „არ გამოგვადგება“, „ლექსების წერას თავი დაანებეთ, გირჩევთ, გაკვეთილებს მოჰკიდოთ ხელი გულმოდგინეთ“. გვარისა და სახელის ნაცვლად ინიციალებს მოუწერდნენ და ქალაქის ან სოფლის სახელს. ქუთაისში მყავდა მეზობლად ერთი კაცი, გვარდ ბოდოკია; კერძო გაკვეთილებს აძლევდა პატარა მოსწავლეებს; დიდი მისწრაფება ჰქონდა ლექსების წერისა, მაგრამ მისი ლექსები არ გამოდგა და არ იბეჭდებოდა... მაინც ბოლოს ერთი ლექსი გაეგზავნა ილიასათვის „ივერიაში“, გავიდა ხანი, არც იბეჭდება, არც პასუხი არის. ბოდოკია არ სცხრებოდა და ყოველ კვირაში უგზავნიდა რედაქციას წერილს საყვედურით, რატომ არ მიბეჭდავთ? 1898 წელს ზაფხულში თბილისისაკენ გამოვემგზავრე; ბოდოკიამ ისარგებლა და წერილი გამატანა ილიასთან. შევთარე რედაქციაში, ვინახულე ილია და წერილი კონვერტით გადავეცი. ილიამ წაიკითხა, წარბები შეჭმუნა და ზარი დააწკარუნა. შემოვიდა თანამშრომელი „ჩიორა“; ეს იყო არტ. ახნაზაროვი, „წიკბურტების“ ავტორი. ილიამ გადასცა წერილი და უთხრა: „ამ ბოდოკიამ შეგვაწუხა საყვედურებით, დაუწერეთ პასუხი „ივერიის“ ფოსტაში“. მალე შემოუტანეს საკმაოდ მკაცრი პასუხი. ილიამ წაიკითხა და თქვა: — „ეს მეტის მეტი, ამით მთლად დავაფრთხობთ იმ კაცსაო“. უპასუხეს: „უკეთესია, არ ვარგა მისი ლექსები, ჩამოვიშორებთ და ის იქნებაო“. მესამე დღეს გამოქვეყნდა გაზეთის ფოსტაში რედაქციის პასუხი. მართლაც ამას შემდეგ ბოდოკიამ თავი გაანება ლექსების წერას... შემდეგ ილია აღარსად მინახავს.

ილია ბახტაძე

ილია პირველად გელათში მნახე

1896 წლიდან მე ვსწავლობდი ქუთაისის სამეურნეო სასწავლებელში, რომელსაც მაშინ ფერმის სკოლას ეძახდნენ. ამ სასწავლებელში დაარსების პირველ წლიდან (1892 წ.) მუშაობდა ცნობილი რევოლუციონერი მიხა ცხაკაია, სანამ მას არალეგალურ მუშაობისათვის ქუთაისიდან ციმბირში გადაასახლებდნენ. ამ სასწავლებელში მაშინ, როდესაც მე იქ ვიმყოფებოდი, სწავლობდნენ ჭოლა ლომთათიძე (ცნობილი მწერალი), იონა ბელიაშვილი, მწერალ აკაკი ბელიაშვილის მამა, რომელიც გაზეთ „კვალში“ ათავსებდა თავის ესკიზებს და ეტიუდებს, შამშე გელოვანი, რომელიც 1905 წელს რევოლუციაში მონაწილეობისათვის სვანეთში მოკლეს თავადმა გარდაფხაძეებმა, გრიგოლ დუმბაძე, რომელიც 1905 წელს, გურიაში სათავეში ედგა შეიარაღებულ წითელ რაზმს. სამეურნეო სასწავლებელში ჩვენთან ერთად სწავლობდა აგრეთვე საქართველოში სახელმძღვანელო რევოლუციონერი რაფიელ ჩიხლაძე, მამა ცნობილი ლიტერატორის ნინო ჩიხლაძისა. ნინო ადრე მასწავლებლობას ეწეოდა, ეხლა მუშაობს საქართველოს სსრ ლიტერატურულ მუზეუმში საპასუხისმგებლო თანამდებობაზე. სამეურნეო სასწავლებელში მოწაფეებს მოწყობილი გვქონდა არალეგალური წრე, ფარულად ვცემდით ყოველ კვირაში ხელნაწერ ჟურნალ „მუშაკს“, რომლის რედაქტორი იყო იონა ბელიაშვილი (ილუდელი). იმ დროს, როდესაც ჩვენთან, ხელნაწერი ჟურნალი „მუშაკი“ გამოდიოდა, ქუთაისის კლასიკური გიმნაზიის მოწაფეები უშვებდნენ ხელნაწერ ჟურნალს „ფონოგრაფს“ და სასულიერო სემინარიის მოსწავლეები — „სხივს“.

სამეურნეო სასწავლებელში მოწაფეები დაწაფებული ვიყავით თვითგანვითარებას, ბევრს ვკითხულობდით, როგორც ქართულ, ისე რუსულ წიგნებს. განსაკუთრებით დიდი ხალისით ვეცნობოდით ილია ჭავჭავაძის, აკაკი წერეთლის და გიორგი წერეთლის ნაწერებს. მახსოვს ერთ ღამეს, ჩვენი სასწავლებლის საწოლ ოთახებში (სასწავლებელს პანსიონი ჰქონდა) სასწავლებლის გამგის — ალექსანდრე ბიბიკოვის განკარგულებით მოახდინეს ჩხრეკა, რომლის დროსაც აღმოგვიჩინეს რუსეთის გამოჩენილი მწერლის ბესარიონ ბელინსკის წიგნი და დარვინის მეცნიერული შრომა რუსულ ენაზე და ორი წიგნი — ქართულ ენაზე — ერთი ილია ჭავჭავაძის და მეორე — აკაკი წერეთლის.

მოწაფეებმა მეორე დღეს კატეგორიულად მოვითხოვეთ ჩამორთმეული წიგნების დაბრუნება, ძახსოვს, შაშინ ჩვენ საქმეში ჩაერთა სასწავლებლის მზრუნველი დავით ბაქრაძე, რომ ჩვენთვის წიგნები დაებრუნებიათ; დავითი პეტერბურგის უნივერსიტეტში ილია ჭავჭავაძესა და აკაკი წერეთელთან ერთად სწავლობდა; მხარი დაგვიჭირა აგრეთვე რუსული ენის მასწავლებელმა ირაკლი მიქაძემ, რომელიც ჩვენი საუკეთესო მესაიდუმლე და ხელისშემწყობი იყო. დიდი ვაი-ვაგლახის შემდეგ მარტო ილია ჭავჭავაძის და აკაკი წერეთლის წიგნები დაგვიბრუნეს და ბელინსკის და დარვინის წიგნების დაბრუნებაზე უარი გვითხრეს.

სამეურნეო სასწავლებლის მოწაფეები მუდამ დიდად ვაფასებდით ილია ჭავჭავაძეს, ჩვენი მწერლებისა და საზოგადო მოღვაწეების სიყვარულს ჩვენში მუდამ აძლიერებდა მასწავლებელი ირაკლი მიქაძე, რომელსაც ჩვენთან ფარულად ხშირად მოჰქონდა ქართული წიგნები და გვირჩევდა, რაც შეიძლება მეტი გვეკითხა.

მახსოვს, როდესაც ქუთაისში ქართველი ერის და კულტურის დიდი მოაზავე ეპისკოპოსი გაბრიელი (ქიქოძე) გარდაიცვალა, რამდენიმე მოწაფე ჩუმად გავიპარეთ გელათში და დავესწარით მის დასაფლავებას. ჩვენს სიხარულს საზღვარი არ ჰქონდა, როდესაც იმ დღეს, რა დღესაც გაბრიელს ასაფლავებდნენ გელათში, ილია ჭავჭავაძე დავინახეთ. გაბრიელ ეპისკოპოსის დაკრძალვაზე, ილია ჭავჭავაძის წარმოთქმულმა სიტყვამ ჩვენზე დიდი შთაბეჭდილება დატოვა და ჩვენ მოწაფეებს ამ სიტყვის შესახებ ხშირად გვქონდა ერთმანეთში სჯაბასი. მოწაფეები განსაკუთრებით დაგვიანტერესა გაბრიელ ეპისკოპოსის დაკრძალვაზე ილია ჭავჭავაძის წარმოთქმული სიტყვის დაბოლოებამ.

ისე, როგორც ჩემ ამხანაგებს, ჯერ კიდევ მაშინ, როდესაც ჩვენ მოწაფეები ვიყავით, ძალიან გვიყვარდა ილია ჭავჭავაძე, მის ნაწერებს მუდამ დიდი ხალისით ვკითხულობდით, მისი ზოგიერთი ლექსი ზებირად ვიცოდით და ყველა, ვინც ილია ჭავჭავაძეზე რაიმე ძვირს გვეტყოდა, გვძულდა და გვეჯავრებოდა. ილია ჭავჭავაძის დიდი სიყვარული ღრმა მოხუცებულობამდე შევინახე, მე ეხლა 77 წლისა ვარ და მუდამ ვამბობდი და ეხლაც ვამბობ: ილია ჭავჭავაძე ქართველი ხალხის ჭკუა და გონება იყო და ტყუილად ნურავინ ნუ დაიტრახებებს, იმდენი, რამდენიც თავის მწერლობით და პრაქტიკული საქმიანობით ილია ჭავჭავაძემ საქართველოსათვის გააკეთა, არავის არ გაუკეთებია.

ილია ჭავჭავაძის ბევრ სხვა დამსახურებასთან ერთად, ერთ მის დიდ დამსახურებად ჩაითვლება ისიც, რომ ყველა ჩვენმა მწერალმა,

რა მიმართულებებისაც არ უნდა ყოფილიყო იგი, პირველად ილია ჭავჭავაძის „ივერიაში“ დაიწყო თანამშრომლობა. ილია ჭავჭავაძის „ივერიაში“ დაიბეჭდა ჩაგრული ხალხის დიდი მოამაგის — ეგნატე ნონოვილის საუკეთესო მოთხრობები, პირველად ილია ჭავჭავაძის „ივერიაში“ დაიწყო თანამშრომლობა ცნობილმა რევოლუციონერმა, პუბლიცისტმა, კრიტიკოსმა ალექსანდრე (საშა) წულუკიძემ, რომელიც მუდამ ილია ჭავჭავაძის სამწერლო და საზოგადოებრივ მოღვაწეობას დიდ შეფასებას აძლევდა. „სოსელოს“ ფსევდონიმით ილია ჭავჭავაძემ დაუბეჭდა ლექსი „დილა“ გაზეთ „ივერიაში“ იოსებ ჯულაშვილს — სტალინს. „ივერიაში“ აიდგეს პირველად ფები და დაიწყეს მწერლობა დავით კლდიაშვილმა, ია ეკალაძემ, იროდიონ ევდომვილმა, პოლიო კალანდაძემ, ნიკო კურდღელაშვილმა, შიო არაგვისპირელმა, ვარლამ რუხაძემ და სხვებმა.

მე ძალიან ახლო ვიცნობდი პოეტ ვარლამ რუხაძეს და ერთი შეხვედრის დროს 1900 წელს ქუთაისში, ფერმის ქუჩაზე მან აი, რა მითხრა:

— ილიას გავუგზავნე აი ეს ლექსი (მაჩვენა) და ვთხოვე „ივერიაში“ დაებეჭდა. მან ეს ლექსი დამიბეჭდა და თან წერილი გამომიგზავნა და მთხოვა: „ხშირად გამომიგზავნე ლექსები, დიდი სიამოვნებით დავიბეჭდავო.“

აი, ის ლექსი, რომელიც ილია ჭავჭავაძემ ვარლამ რუხაძეს დაუბეჭდა გაზეთ „ივერიის“ 1900 წლის 27 ივლისის ნომერში:

სიღამოა. ლაქვარდ ცაზედ,
 ვარსკვლავთ შორის, ბადრი მთვარე,
 მეფურად ჰზის და მის შუქზედ
 ოქროს ფრად ჩანს არე-მარე.
 აგერ ტურფა დარბაზის წინ
 დიდი კაცი დასეირნობს,
 „ძირს მე ვბრწყინავ, მაღლა მთვარე“,
 განცხრომის ძე ასე ფიქრობს.
 მის გვერდით კი დამშეული,
 ხალხი კენესის, იტანჯება
 მაგრამ იგი ამისათვის
 სულაც არ სწუხს, არ ღონდება...

ეს ლექსი, აი, როგორ თავდება:

ან კი, რისთვის დაღონდება,
 თვითონ მუდამ მაძღარია,
 მაძღარისთვის სხვის შიმშილი
 გასართობი ზღაპარია...

მეც პირველად თანამშრომლობა დავიწყე ვაზეთ „ივერიაში“, როდესაც მისი რედაქტორი ილია ჭავჭავაძე იყო და განვაგრძე თანამშრომლობა „ივერიაში“ მას შემდეგაც, როცა ის ჯერ ალექსანდრე სარაჯიშვილის და შემდეგ გრიგოლ ყიფშიძის ხელში გადავიდა და მათი რედაქტორობით გამოდიოდა.

1901 წელს თბილისში მე დავესწარი „ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების“ წევრების წლიურ კრებას. ამ კრებაზე სალაპარაკოდ გამოვიდა ილია ჭავჭავაძე.

მახსოვს მაშინ კრებაზე ბევრი კარგი მოლაპარაკებები გამოვიდნენ ილია ჭავჭავაძის წინააღმდეგ, კრებაზე დამსწრე მრავალი წევრი თავდაპირველად მიიმხრეს, მაგრამ, როდესაც ილია ჭავჭავაძე გამოვიდა საპასუხო სიტყვით, „ქართველთა შორის წერა-კითხვის საზოგადოების“ გამგეობის და პირადად მის წინააღმდეგ წამოყენებული ბრალდებები ერთიანად გააბათილა.

1907 წელს, როდესაც ილია ჭავჭავაძე ვერაგულად მოკლეს, მე ქუთაისის საგუბერნიო ციხეში ვიყავი; როგორც 1905 წლის რევოლუციის მონაწილეს, მისჯილი მქონდა გადასახლება ადმინისტრაციული წესით ვიატკის გუბერნიაში, რომელიც მეფის ნაცვალმა ამიერკავკასიაში ვორონცოვ-დაშკოვმა — საზღვარგარეთ გადასახლებით შემიცვალა. იმ დროს, როდესაც მე ქუთაისის საგუბერნიო ციხეში ვიყავი და მამზადებდენ ვლადიმერ (ლადო) ემუხვართან ერთად საზღვარგარეთ გასაგზავნად, — ციხეში ჩემთან ერთად იყვნენ, დღეს საკმაოდ სახელმოხვეჭილი მწერალი, ბელეტრისტი ლეო ქიაჩელი (ლეო შენგელია), დავით სულიაშვილი და სხვები. ილია ჭავჭავაძის ვერაგული მკვლელობის აზბავი — 1907 წლის 30 აგვისტოს, ასე დაახლოებით სულამოს 10 საათი იქნებოდა, ციხეში მოგვიტანა ციხის ექიმმა დათიკო ჯაფარიძემ, რომელიც ეხლა მუშაობს საქართველოს სსრ ჯანმრთელობის დაცვის სამინისტროს მეოთხე სამმართველოს საავადმყოფო პოლიკლინიკაში ყელ-ყურის ექიმად.

როდესაც პატიმრებმა ილია ჭავჭავაძის ვერაგული მკვლელობის აზბავი გაიგეს, ისინი ციხის ერთი საკანიდან მეორე საკანში ერთმანეთს ხმამაღლა უყვიროდნენ: „დაღუპულა საქართველო, ილია ჭავჭავაძე მოუკლავთო“... მთელი ღამე პატიმრებს არ დაგვიძინია, გავათენეთ, მხოლოდ, როდესაც გათენდა და დილას პატიმრები ციხის ეზოში გამოგვიყვანეს, ყველამ ერთად მოვიყარეთ თავი და კრება გავმართეთ. ერთმა პოლიტიკურმა პატიმარმა, მასწავლებელმა პოლიკარპე გოგიაშვილმა, რომელიც 1905 წელს ხელმძღვანელობდა ქუთაისის საგუბერნიოს მასწავლებელთა გაფიცვას, კრებას გააღწო ილია

ჭავჭავაძის ვერაგული მკვლევობის ამბავი. გარდა პ. გოგიაშვილისა, მაშინ სხვა პატიმრებიც გამოვიდნენ სალაპარაკოდ, დაახასიათეს ილია ჭავჭავაძე როგორც დიდი საზოგადო მოღვაწე, მწერალი, პოეტი და ყველამ, ვინც სალაპარაკოდ გამოვიდა ამ კრებაზე, დიდი აღშფოთება გამოსთქვა იმის გამო, რომ ასეთ დიდ მწერალს და მოღვაწეს, როგორც ილია ჭავჭავაძე იყო, ვიღაც ნაძირალების მიერ გასროლილმა ტყვიებმა შუბლი და გული გაუგმირა.

როდესაც ციხის ადმინისტრაციამ დაინახა, რომ ჩვენ პატიმრებმა კრება გავმართეთ, დაფრთხა და გვიბრძანა, რომ კრება შეგვეწყვიტა, მაგრამ ჩვენ ციხის ადმინისტრაციის ეს განკარგულება არ შევასრულეთ. როდესაც ციხის ადმინისტრაციის განკარგულება არ შევასრულეთ, კრება შეგვეწყვიტა, დაგვემუქრნენ, თუ არ შევწყვეტდით კრებას, ჯარისკაცებს გამოიყვანდნენ და ტყვიებს დავვიშენდნენ, მაგრამ ჩვენ ამასაც არ შეგუშინდით, კრება განვაგრძეთ, დავამთავრეთ და დადგენილება გამოვიტანეთ თბილისში ქართული გაზეთ „ისარისათვის“ ქუთაისის ციხის პატიმრების სახელით დეპეშა გაგვეგზავნა ილია ჭავჭავაძის ვერაგული მკვლევობის გამო, გაგვეზიარებია ქართველი ხალხის დიდი მწუხარება და ილია ჭავჭავაძის მკვლევები ზიზღით და კრულვით მოგვეხსენებია. პატიმრებმა ამ დეპეშის შედგენა და გაგზავნა, ორ სხვა პოლიტიკურ პატიმართან ერთად, მაშინ მე მომანდო. დეპეშა ლეო შენგელაიას (ლეო ქიაჩელის) და სხვების მონაწილეობით ერთად შევადგინეთ, გავატანეთ ციხის ექიმს — დათიკო ჯაფარიძეს, მან (ჯაფარიძემ) ეს დეპეშა — თბილისში გაგზავნა და ის დავით (დათიკო) ლალაძის, პლატონ კორძაიას და ჩემი ხელის მოწერით დაიბეჭდა 1907 წლის გაზეთ „ისარის“ 194 №-ში, რომელიც შემდეგ შეტანილ იქნა იმ წიგნში, რომელიც იმავე 1907 წელს დაიბეჭდა თბილისში ასეთი სათაურით: „ილია ჭავჭავაძის სიკვდილი და დაკრძალვა“.

იროდიონ ევდოშვილმა ილია ჭავჭავაძის გლოვის ნიშნად, მისი მოკვლის შემდეგ სპეციალურად შეიძინა და გაიკეთა დიდი შავი ჰალსტუხი, რომელსაც ის სიკვდილამდე ატარებდა. ის ჰალსტუხი, რომელსაც ილია ჭავჭავაძის მკვლევობის გამო იროდიონ ევდოშვილი ატარებდა, ეხლა შენახული აქვს მის ქალიშვილს, რომელიც თბილისში ცხოვრობს თაყაიშვილის ქუჩაზე, თბილისის უნივერსიტეტის ახლოს.

კარგად არ მახსოვს 1903 თუ 1904 წელი იყო. ხონიდან (წულუკიძიდან) თბილისში ჩამოვედი. აქ დავესწარი სახალხო და სამრევლო სკოლების მასწავლებლების იმ კრებას, რომელსაც დაესწრო ქარ-

თველი დიდი პედაგოგი — იაკობ გოგებაშვილი. ამ კრებაზე ახალ-გაზრდობის სწავლა-აღზრდის საკითხებზე სიტყვა წარმოსთქვეს იაკობ გოგებაშვილმა, თედო ჟორდანიამ და სხვებმა. როდესაც მასწავლებლების კრება დამთავრდა, რამოდენიმე მოწინავე მასწავლებლებმა იაკობ გოგებაშვილს სადილი გაუმართეს, ამ სადილზე მე წამიყვანა ჩემი ახლო ნაცნობმა მასწავლებელმა ალექსანდრე მიქაბერიძემ, რომელიც იაკობ გოგებაშვილთან ერთად მუშაობდა „ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოებაში“. სადილზე პირველად შესვეს იაკობ გოგებაშვილის სადღეგრძელო, ყველამ, ვინც მისი სადღეგრძელო შესვა, დაახასიათა როგორც დიდი პედაგოგი და ქართველი ხალხის ინტერესების დასაცველად თავდადებული მოღვაწე. მოიყვანეს მისი ცხოვრებიდან ბევრი საინტერესო მაგალითები, რომლებიც ეხებოდა იმ ბრძოლას, რომელსაც ის აწარმოებდა იანოვსკის და სხვების წინააღმდეგ.

იაკობ გოგებაშვილმა, ყველა იმათ, რომლებმაც მისი სადღეგრძელო დალია, მადლობა გადაუხადა და უთხრა: „დღეგრძელობისათვის მადლობას მოგიძღვნით და გულახდილათ გეტყვი, თუ მართლა რამე გავუკეთე ქართველ ხალხს, ეს ილია ჭავჭავაძის დახმარებით და ხელისშეწყობით, როდესაც მე შევეცადე დამეცვა საქართველოს შელახული უფლებები, დამეცვა მისი კულტურა, ენა — ყვავე-ყორნებით შემომესიენ პედაგოგების ქურქში გამოხვეული რეაქციის მსახურნი: სწორედ ამ დროს ჩემი ერთადერთი იმედი და მფარველი იყო ილია ჭავჭავაძე, რომელიც ლომივით ესხმოდა თავზე კატკოვს, იანოვსკის და ყველა იმათ, რომლებიც სხვადასხვა მოჭორილი ამბებით ცდილობდნენ შეელახათ საქართველოს დიდი წარსული, მოესპოთ ქართველი ხალხის ყოველგვარი კულტურული მონაპოვარი, რომლითაც ის ერთ დროს ამყობდა“...

მახსოვს იაკობ გოგებაშვილმა, ეს თავისი სამადლობელი სიტყვა აი როგორ დაამთავრა:

„თუ დღეს ჩემ მიერ შედგენილ სახელმძღვანელოებს: „დედა-ენას“, „ბუნების კარს“ და „რუსკოე სლოვოს“ ფართო გასავალი მიეცა საქართველოს სკოლებში, ეს ასე მოხდა მხოლოდ ილია ჭავჭავაძის დახმარებით და ხელისშეწყობით. ფიზიკურად მე ძალიან სუსტი ვარ და ეს ფიზიკური სისუსტე, გამოტეხით გეტყვი, მუდამ დიდათ მიშლიდა ხელს გავმკლავებოდი ჩემს მოწინააღმდეგეებს, მაგრამ ჩემი ყველა მოწინააღმდეგეებთან ბრძოლაში ილია ჭავჭავაძე გვერდში მედგა და მე — სუსტ ადამიანს მამხნევებდა — საქართველოს საცე-

თილდლოდ მუშაობაზე არასოდეს ხელი არ ამეღო და ყოველგვარ დაბრკოლებები, რაც არ უნდა შემხვედროდა ვადამელახა“...

1911 წელს პეტრე გელეიშვილმა ქუთაისის თეატრში წაიკითხა ლექცია, თემაზე: „ილია ჭავჭავაძე, როგორც პოეტი და პუბლიცისტი“. ამ ლექციას მაშინ, ქუთაისის თეატრში, სხვებთან ერთად მეც დავესწარი.

პეტრე გელეიშვილი ქუთაისის თეატრის სცენაზე შავ სურთუკში კობტად გამოწყობილი გამოვიდა, ძალიან რიხიანად დაიწყო ლაპარაკი; თავის ლექციაში პ. გელეიშვილი შეეხო ილია ჭავჭავაძის მსოფლმხედველობას და, როდესაც შეუდგა მისი ნაწერების გარჩევას და ილია ჭავჭავაძე დაახასიათა, როგორც ფეოდალების იდეოლოგი, — თეატრში დამსწრეებმა დაიწყეს პეტრე გელეიშვილის მისამართით გინება, სტვენა, ყვირილი და შეძახილები: „ძირს, გაეთრიე აქედან ს-ზიზღარო, ახია შენზე, ქუთაისის ბულვარში ერთხელ სამსონ ყიფიანმა რომ გაგლახა“. სცენაზე დაიწყეს ბოლოკების და ლაყე კვერცხების სროლა, რომლებმაც პეტრე გელეიშვილის შავი სერთუკი სულ ერთიანად ყვითლად შეღება. ყოველივე ამის შემდეგ პეტრე გელეიშვილი თეატრის სცენიდან გაიქცა და კულისებს შეაფარა თავი. თეატრის სცენიდან გამოსასვლელ კარებს მიცვინდენ სათავადაზნაურო გიმნაზიის უფროსი კლასის მოწაფეები და განზრახვა ჰქონდათ, როდესაც გამოვიდოდა, გაელახათ პეტრე გელეიშვილი, მაგრამ თეატრის სცენიდან გამოსასვლელ კარებთან გაჩნდნენ პ. გელეიშვილის მომხრეები, მოვიდნენ პოლიციელები და, როგორც იქნა, პეტრე გელეიშვილი გადაარჩინეს გალახვას და სიკვდილს.

საქართველოს ჰყავდა ცნობილი ჟურნალისტი ილია ბახტაძე, რომელიც ძალზე ნაყოფიერ სამწერლო მოღვაწეობას ეწეოდა ილია ხონელის ფსევდონიმით. ილია ბახტაძე დაიბადა ხონში, 1856 წელს და გარდაიცვალა ჯერ ისევ ახალგაზრდა, 44 წლის, 1900 წელს. ილია ბახტაძე ძალიან კარგად იყო დაუფლებული რუსულ ენას. მახსოვს ილია ბახტაძე — ხონელი რომ გარდაიცვალა, მისმა მშობლებმა მოსკოვიდან, ცნობილი ჟურნალისტი ამფიტეატროვიდან აი, როგორი შინაარსის დეპეშა მიიღო: „ვიზიარებ თქვენს მწუხარებას ილია ბახტაძის — ხონელის გარდაცვალების გამო, მე ვუსურვებდი ყველა რუს ჟურნალისტს რუსულად ისე ლამაზად წეროს, როგორც ქართველი ილია ბახტაძე — რუსულად წერდაო...“

ილია ბახტაძე, ჩემი ახლობელი იყო და მასთან ხშირად მიხდებოდა შეხვედრა და საუბარი.

ხონში, ერთი შეხვედრის დროს, აი, რა მითხრა ილია ბახტაძემ:

„ილია ჭავჭავაძის ხელის შეწყობით და დახმარებით დავიწყე მე გაზეთებში პირველად ქართულ ენაზე წერა. როდესაც პირველად გაზეთ „ივერიაში“ რედაქციაში ილიას მივუტანე ქართულ ენაზე დაწერილი ჩემი ფელეტონები, წაიკითხა და მითხრა: „რუსულ ენაზე შესანიშნავად წერ და ქართველ კაცს, ქართული რამ დაგავიწყაო“. ილია ჭავჭავაძემ მე ქართული დამიწუნა, მაგრამ ჩემი ფელეტონები უკან არ დამიბრუნა, დაიტოვა, თვითონ გააშალაშინა, გამისწორა დამიბეჭდა და ასე ქართულ წერას შემაჩვია. ხშირად ილია ჭავჭავაძე ისე გაასწორებდა ქართულად დაწერილ ჩემ ფელეტონებს, რომ მათი გამოცნობა, როდესაც დაიბეჭდებოდა, მე თვითონ მიჭირდა. ილია ჭავჭავაძე, ილია ბახტაძის გადმოცემით, ხშირად ბევრს რედაქციაში თვითონ უსწორებდა წერილებს და ქართულად წერას ასწავლიდაო“...

ილია ბახტაძეს ილია ჭავჭავაძესთან პირველად ძალიან კარგი დამოკიდებულება ჰქონდა, მაგრამ ბოლოს მათ შორის დიდი უკმაყოფილება ჩამოვარდა და ამ უკმაყოფილების მიზეზი, აი, რა იყო: ილია ბახტაძის მამა ლუჯა მღვდელი იყო, მას მექრთამეობა დასწამეს და იმერეთის ეპისკოპოსმა გაბრიელმა (ქიქოძემ) ლუჯა ბახტაძე თანამდებობიდან გადააყენა და პასუხისგებაში მისცა.

ილია ბახტაძე გამოესარჩლა მამას და დაწერა რუსულ ენაზე შესანიშნავი იუმორისტული წიგნი, რომლის სათაური იყო: „იმერეტინსკი პატერ“. ამ ნაწარმოებში ავტორმა აბუჩად აიგდო გაბრიელ ეპისკოპოსი. ეს იწყინა ილია ჭავჭავაძემ, რომელიც დიდათ აფასებდა ქართველი ხალხის წინაშე გაბრიელ ეპისკოპოსის დამსახურებას, გამოესარჩლა გაბრიელს და ეს გახდა უმთავრესად იმის მიზეზი, რომ ილია ჭავჭავაძეს და ილია ბახტაძეს შორის დიდი უსიამოვნება ჩამოვარდა.

ილია ჭავჭავაძის მკვლელი გიგა ბერბიჭაშვილის საქმეზე, რომლის გარჩევა დაიწყო საქართველოს სსრ უმაღლესმა სასამართლომ 1941 წლის დეკემბერში და დაამთავრა 1942 წლის იანვარში, მოწმედ ვიყავი გამოძახებული, დაკავშირებით იმასთან, რომ როდესაც ილია ჭავჭავაძის მკვლელობა პერსონალური პენსიის დანიშვნა ითხოვა, მე სოც-უზრუნველყოფის კომისარიატში საპასუხისმგებლო თანამდებობაზე ვმუშაობდი და სხვებთან ერთად მაშინ მეც მივიღე მონაწილეობა გიგა ბერბიჭაშვილის ვინაობის გამორკვევაში, რომელმაც ილია ჭავჭავაძის მკვლელობაში მონაწილეობა მიიღო, ეს აღნიშნულია წიგნში „წიწამურის ტრაგედია“, რომელიც 1953 წელს თბილისში გამოიცა გიორგი აბზიანიძის რედაქტორობით.

ილიას გლოვის ღღეხი

I

წიწამურის ტრაგედიამ მთელი შეგნებული ქართველობა ააღელვა. ქუთაისის ქართული გიმნაზია, ქართული ეროვნული გრძნობის განსახიერების ჭეშმარიტი ბუდე, მოსწავლე-მასწავლებლებით ერთიანად განუზომელმა მწუხარებამ შეიპყრო.

ილიას დაკრძალვაზე ქუთაისის ქართული გიმნაზიის სახელით გაიგზავნა მასწავლებლებიდან სილოვან ხუნდაძე, ალექსანდრე გარსევანიშვილი, ხოლო მოსწავლეებიდან მეექვსე კლასის მოსწავლეები, ვინაიდან ჯერ მაშინ კიდევ მეშვიდე და მერვე კლასები არ იყო გახსნილი — სერგეი მაქსიმეს ძე ჟორჟოლიანი და კარპეზ მიხეილის ძე დუნდუა (პირველი ამჟამად ვეკილია და მეორე აღმოსავლეთ ენების პროფესორი).

რა თქმა უნდა, ამ ტრაგედიის უკანასკნელა სურათს უნდა დასწრებოდა ქართველი ახალგაზრდობის ერთ-ერთი გამოჩენილი აღმზრდელი იოსებ ივანეს ძე ოცხელი — ქუთაისის ქართული გიმნაზიის დირექტორი.

მაგრამ ქართველი ინტელიგენციის სახელით ილიას დაკრძალვაზე დასწრება იოსებ ოცხელს აუკრძალეს და გამოახეს საღდაც ძველი პასკვილი, რომელიც მას ახასიათებდა თითქოს, როგორც ქართველი ახალგაზრდობის არა-შესაფერ აღმზრდელს და ხელმძღვანელს. ეს პასკვილი იყო საიდუმლოდ გაგზავნილი კავკასიის ოლქის მზრუნველის სახელზე.

1900 წელს ქუთაისის სათავად-აზნაურო სასწავლებელში, რომელიც ჯერ კიდევ გიმნაზიად არ იყო გადაკეთებული, თავისუფალი იყო სასწავლებლის ინსპექტორის თანამდებობა. სასწავლებლის კომიტეტმა, რომელიც მეთვალყურეობდა სასწავლებლის საქმეებს, თხოვა ოლქის მზრუნველს ამ თანამდებობაზე დაენიშნა ქუთაისში ცნობილი პროგრესული მიმართულების პედაგოგი, დინჯი ადმინისტრატორი, კარგი ქართველი და თავდაბალი ადამიანი იოსებ ოცხელი, სარწმუნოებით კათოლიკე.

ეს რომ თავადაზნაურებში გახმაურდა, მათ ერთ ჯგუფს საიდუმლო განცხადებით მიუმართავს სასწავლო ოლქის მზრუნველისათვის, რომ მათ სურთ თავიანთი შვილები აღზარდონ „მართლმადიდებელი

მიმართულებით“, ამიტომ ი. ოცხელი, სარწმუნოებით კათოლიკე, ნუ იქნება ამ თანამდებობაზე დანიშნულიო.

აი, როგორ არის შეთითხნილი ეს განცხადება:

„მის მაღალ აღმატებულებას ბატონ კავკასიის ოლქის მზრუნველს“
ქუთაისის გუბერნიის აზნაურთაგან:

განცხადება

ქვემოთ ამისა ხელის მომწერნი გთხოვთ მიაქციოთ თქვენი ყურადღება ქუთაისის სათავად-აზნაურო სკოლას. ადგილობრივმა კომიტეტმა წარმოადგინა სკოლის ინსპექტორის თანამდებობაზე კაცი, თუმცა უმაღლესი განათლებით, მაგრამ არა მართლმადიდებელი სარწმუნოების: სათავად-აზნაურო სკოლაში, რომელიც ინახება თავად-აზნაურთა საშუალებით, სწავლობს 500 ბავშვი, ყველა ქუთაისის გუბერნიის თავად-აზნაურების შვილებია, სარწმუნოებით მართმადიდებელი. მართმადიდებლობას ჩვენ ვიცავდით საუკუნოების განმავლობაში და სრულიადაც არ გვსურს, რომ ჩვენი შვილების აღმზრდელი იყოს კათოლიკე. ბატონი იოსებ ოცხელი ქვეშაირი კათოლიკეა; მას კარგად იცნობენ გიმნაზიის და რეალური სასწავლებლის ყველა მოსწავლეები. მას აქვს თავისი პანსიონი, საიდანაც გამოდიან იეზუიტურად აღზრდილნი ყმაწვილები. ჩვენ აზნაურები ვართ და გვსურს აღვზარდოთ ჩვენი შვილები რუსული მართმადიდებელი მიმართულებით. არ გვიყვარს იეზუიტები, კათოლიკები. ჩვენ ვიმედოვნებთ, რომ ჩვენი თხოვნა იქნება დაკმაყოფილებული. ოცხელი იყოს თავის სასწავლებელში, სადაც ერთ დროს მართმადიდებელ ბავშვებს ასწავლიდა საღვთო სჯულს. იყოს ის უბრალო მასწავლებლად და არა სკოლის ხელმძღვანელად; მოგვაქციეთ თქვენი ყურადღება ჩვენ საწყალ აზნაურებს და ნუ მოაკლებთ ჩვენ სკოლას მას, რასაც თქვენ არ აკლებთ სხვა მართმადიდებელ სკოლებს.

ქუთაისი, 1900 წელი, 12 დეკემბერი.
ხელს აწერს 15 აზნაური. ეს 15 აზნაური
არიან რწმუნებულები¹.

ამ პასკვილმა თავი წამოყო ილიას დაკრძალვაზე დელეგატად ანუ წარმომადგენლად გაგზავნის დროს. ამიტომ მისი გაგზავნა არ მოხერხდა და მის მაგივრად გაიგზავნა მასწავლებელი ალ. გარსევანიშვილი, რომელიც სკოლის და სასწავლებლის გიმნაზიად გადაკეთებამდე რამდენიმე ხანს ინსპექტორის მოვალეობას ასრულებდა.

¹ იხ. სახ. არქივი — სასწავლო უწყების საქმე, № 402.

მიუხედავად ამისა, ი. ოცხელი თავისი სურვილით ამ დიდი ადამიანის დაკრძალვას მაინც დაესწრო. ამავე დროს, ძალიან კარგად მახსოვს ქუთაისის მოწინავე მანდილოსანთა დელეგაციის გამგზავრება ილიას დაკრძალვაზე.

ქუთაისის მოწინავე ქალების საერთო კრებამ ილიას დაკრძალვაზე თბილისში გაგზავნა თავისი წარმომადგენლები შემდეგი შემადგენლობით:

1. გელაშა გველესიანი, 2. ნინო ხელთუფლიშვილი, 3. ოლღა ვოლსკაია, 4. ნინო ფანცხავა, 5. ელენე პეტრიაშვილი, 6. ეკატერინე კორძაია და 7. კატო აბაშიძე.

შესაფერისი გვირგვინი წაიღეს წარმომადგენლებმა ცხედრის გასაპატიოსნებლად: გელათის მონასტრის ეზოში დარგული ვაზის ტოტები გადახლართეს და გამოვიდა იმგვარი ჯვარი, როგორითაც კაბადოკიელი წმინდა ნინო შემოვიდა საქართველოში ქრისტიანობის გასამტკიცებლად. ვაზისაგან ლამაზად დახლართულ ჯვარს შემოახვიეს მანდილოსნის თმა, რომელიც ნიშნავდა ქართველის სიმბოლოს — ტანჯულ ქართველ ქალს — ჯვარცმულს ამგვარი ვერაგი და ავაზაკი ადამიანებისაგან, რომელთა მსხვერპლი გახდა დიდი ილია.

ქუთაისის ქალთა წარმომადგენლებმა თბილისის ჩასვლისას ჯვარი შეამკეს ია-ვარდებით და მიიტანეს იქ, სადაც ესვენა დიდი და საპატიო ცხედარი. ილია ესვენა მისთვის მიჩნეულ სავანეში — სიონის ტაძარში — შუა ადგილას. სამგლოვიარო გვირგვინი ამგვარი ჯვარის სახით გულზე დაადო დიდ ცხედარს გელაშა გველესიანმა, როგორც ქალების წარმომადგენელმა.

რამდენიმე წლის შემდეგ სახალხო მოქანდაკემ, იაკობ ნიკოლაძემ, თავისი საკუთარი ატელიეს დათვალეობების დროს, როცა ჩემი ყურადღება ილიას მამადავითის პანთეონში დადგმული ძეგლის მაკეტმა მიიქცია, მითხრა, რომ ქუთაისის მანდილოსანთა ჯვარის, როგორც მწუხრის გამოსახულება, როგორც ჭეშმარიტი იდეა სევდით შეპყრობილი ქართველი დედისა, დაედვა საფუძვლად და შინაარსად ილიას შესანიშნავ ძეგლს მთაწმინდაზე. დიდ პანთეონში ილიას ეს იშვიათი ძეგლი იაკობ ნიკოლაძის შემოქმედების შედეგია.

საბოლოოდ ამ იდეის ექსპოზიცია უნდა მივაწეროთ ქუთაისის მოწინავე ქალთა შემოქმედებას, ამგვარი ნაზი საგვირგვინო ნიშნის შექმნისათვის.

ამ დროს ყველა გაზეთების და ჟურნალების პირველი გვერდები და ფურცლები დაეთმო ამ დიდი ადამიანის ტრაგიკულად დაღუპვას.

კარგი და შინაარსიანი წერილი მოათავსა „მოამბეში“ ფხამ (იაკ. ფანცხავამ), სადაც ის ახასიათებდა ილიას, როგორც დიდ მოაზროვნეს, მწერალს და პოეტს და თანაც ხაზს უსვამდა, რომ მტრებმა გამოასალმეს წუთისოფელს დიდი მწერალი და საზოგადო მოღვაწე.

ილიას მკვლელობის ერთი წლის შემდეგ ილიასადმი მიძღვნილი სალამო მოეწყო ქართველთა შორის წერაკითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების ქუთაისის განყოფილების მიერ 1908 წლის 27 ოქტომბერს. ეს იყო ილია ჭავჭავაძის დაბადებიდან 70 წლისთავისადმი მიძღვნილი სალამო. რა თქმა უნდა, თეატრი გაჭედილი იყო, თეატრის კარებთან ტევა არ იყო. ყველას, ბილეთიანს და უბილეთოს შესვლა სურდა. აფიშის გამკვრელი შურა პაპიაშვილი სალაროსთან იდგა და ამბობდა — „ისე ვატყობ დღეს თეატრში უბილეთონი უფრო მეტი იქნებიან, ვიდრე ბილეთებიანი“. მართლაც, როგორც აკაკისა და ლადო მესხიშვილის საიუბილეო სალამოებზე მოხდა, უბილეთონი უფრო უკეთ მოეწყვენ და თეატრის უფასო მაყურებლებით დატვირთვის გამო ბევრი ბილეთიანი შინ გაბრუნდა. რა თქმა უნდა, ქანდარა სავსე იყო მოსწავლე ახალგაზრდობით, რომლებიც მაშინ ყოველ კულტურულ საქმიანობას ახალგაზრდული გატაცებით ეგებებოდნენ. ახალგაზრდობაში წამყვანი ადგილი ქუთაისის ქართული გიმნაზიის მოსწავლეებს ეჭირათ.

სცენაზე ისხდნენ გ. ზდანოვიჩი, კ. აბაშიძე, ი. ფანცხავა, გ. ფალავა, სილ. ხუნდაძე, გრ. გველესიანი და სხვები. მოხსენება ილ. ჭავჭავაძის ცხოვრება და მოღვაწეობის შესახებ გააკეთა ალ. გარსევანიშვილმა, სილოვანმა წაიკითხა ახალი ლექსი „ილია ჭავჭავაძე“, რომელიც ამგვარად მთავრდებოდა:

ჰე, დიდებულო ქართველნო!
თქვენა ხართ ბურჯნი უფლების!..
ვისაც თქვენებრი შვილნი ყავს,
ღირსია თავისუფლების.

ხომლელი ამ დიდი ადამიანის ტრაგიკულად დაღუპვას მეტად მწვავედ განიცდიდა. იმ წელიწადს, ე. ი. 1907 წელს, იგი ავადმყოფობის გამო ვერაფერს წერდა ილიაზე, მაგრამ ძალიან სტანჯავდა ასეთი ბუმბერაზი ადამიანის ამგვარი ვერაგული მკვლელობა.

ამ დროს საშინელი რეაქცია ჩამოაწვა მთელს ქვეყანას და მართლაც „მწუხრის ზეწარი“ გადაეფარა მას. ყველაფერი და ყოველივე ცოცხალი აზრი ჩახშობილი იყო სასტიკი ცენზურის მიერ. ოღონდ თამაში იდგის მატარებელი ადამიანი პოლიციისა და ჟანდარმერის ეჭვს ქვეშ იმყოფებოდა. განსაკუთრებით იღვენებოდნენ მუშები ის

მოწინავე ინტელიგენცია, მოსწავლეები, სტუდენტები, რომლებიც საბოლოო სასტიკი რეჟიმის ქვეშ იგზავნებოდნენ კატორღაში და ცივ ციმაბირში.

მაგრამ სახალხო მოძრაობის შეჩერება აღარავითარ ძალას არ შეეძლო. პირველმა რევოლუციამ მოგვცა თავისი შედეგი, ნელა, თანდათან ღვივდებოდა ბრძოლა ნათელი მომავლისათვის.

დაიბადა და გამოჩნდა თაობა ახალი პოეტებისა, მწერლებისა, კრიტიკოსებისა, პოლიტიკური მოღვაწეებისა, რომლებიც გმირულად ებრძოდნენ მაშინდელ რეჟიმს და უმკლავდებოდნენ დესპოტიზმის კლანჭებს.

ამ დროს ცალკეული დაქსაქსული ფენები და ცალკე წრეები მხოლოდ ოჯახებში აწყობდნენ თათბირებს და საუბრებს, რის მიზეზად მუდამ სადღესასწაულო ან კვირა უქმეების წვეულებებს მართავდნენ.

ხომლელის ძმის, იაკობის ფოთიდან ქუთაისში გადასვლის შემდეგ 1907 წელს უკვე ამგვარ შეკრებულობას ხშირად ჰქონდა ადგილი.

ყოველ ასეთ წვეულებაზე ხომლელი დიდი საპატიო სტუმარი იყო.

ხშირად ამგვარ წვეულებებზე გაიგონებდით მაშინ ახალ სიტყვას: ან საპროგრამო მიმართევებს, მით უმეტეს ეს ხომლელისთვის პირდაპირ ზედ გამოჭრილი იყო, რადგან უკვე დაავადამყოფებული ვერ ბედავდა ვერსად თავისუფლად ყოფნას.

მაგონდება ხომლელი ერთ-ერთ ასეთ წვეულებაზე;

გუშინდელი დღესავით მახსოვს ერთ კვირა დღეს, მგონი, ნინობას ბიძაჩემთან, იაკობთან დიდი წვეულება იყო. სხვათა შორის, ნინობა წმინდა დღესასწაულად მიაჩნდა ბიძაჩემს, არა იმიტომ, რომ მის მეუღლეს ნინო ერქვა, არამედ, როგორც ჭეშმარიტ ქართველ ინტელიგენტს. აქედან დაიბადა. მე მგონია, აზრი ილიას ცხედარზე ვაზის ჭვრის, როგორც თავისებური გვირგვინის მიროთმევისა.

მე და ჩემი უმცროსი ძმა ალიკო, გაფაციცებით და თვალმარდად ვაკვირდებოდით და ვათვალიერებდით ყოველ მომსვლელს. დარბაზი სტუმრებით გაივსო. ზოგნი კუთხეში ისხდნენ და მუსაიფობდნენ, ზოგნიც სურათების ალბომს ათვალიერებდნენ, ზოგნი გაზეთი „სახალხო ფურცლის“ სურათებიან დამატებას აკვირდებოდნენ, ზოგნი ტანტზე ისხდნენ და დომინოს თამაშობდნენ და ორი მოპირდაპირე კი ნარდში ერთმანეთს ეჯიბრებოდნენ.

ერთი ჯგუფი დიდ სავარძელში მოთავსდა და დარბაზის წევრებს დიმილით ესაუბრებოდა. ესენი იყვნენ ცნობილი ქართველი კრიტი-

კოსი კიტა აბაშიძე, დიდი საზოგადო მოღვაწე და ქველმოქმედი გრიგოლ გველესიანი, ცნობილი ვექილი გრიგოლ ბარათაშვილი. ის იყო დიასახლისმაც მიიპატიჟა სტუმრები სასადილო ოთახში, სტუმრებმა დიასახლისის მოწიწებითი თხოვნის შემდეგ დაიჭირეს თავიანთი ადგილები.

მადა ჭამის დროს მოდისო, სწორედ ასე მოუვიდა ჩვენს მაგიდას. შესანიშნავ ღვინოს გეახლებოდით სტუმრები. თამადად აირჩიეს კონსტანტინე მაჭავარიანი, ზემოთის დიდი აზნაურიშვილი და ხუმარა, ენაოსწრებული და დარბაისელი ადამიანი.

თამადამ ბრძანა, რომ რომანოზი სუფრის მარჯვენა მხარის სათავეში ჩამჯდარიყო.

მე ამან გამახარა, ბიძაჩემს პირდაპირ ვუტყუარდი, მის სათავე-ბიან სახეს პირდაპირ შევჩერებოდი.

მან სათნოიანი ღიმილით გადახედა სუფრის წევრებს. და ერთი დიდი საკითხის გამო ისევ კიტა აბაშიძეს დაუწყო დავა. მე ამ საკითხის შინაარსი ვერ გავარკვეე, სანამ საკითხის შესახებ თვითონ არ მოგვცა განმარტება.

სადილი დიდი ხალისით გრძელდებოდა. სტუმრებს ჭამას ხანდისხან აწყვეტინებდა თამადის მორიგე სადღეგრძელო და ანტონ ხაბურზანიას სიტყვამოსწრებული ხუმრობა სამეგრელოს ცხოვრებიდან. მე ბიძია რომანოზს თვალს არ ვაცილებდი. ჩემი უმცროსი ძმის ალიკოს ლექსის წარმოთქმის შემდეგ მე ბიძიას სიტყვას ველოდი.

ხომლელმა ვრცელი სიტყვა წარმოსთქვა, რომელშიც აღნიშნა:

— ჩვენი სამშობლოს პირმშო შვილები, ჩვენ მიწაწყალზე აღზრდილნი, ჩვენი ზნე-ჩვეულების საუკეთესო მცოდნენი, აი ამგვარი ინტელიგენცია სჭირდება დღეს, ქუხილის დროს, ჩვენს ერს და ყოველივე პატარა ერს.

პოლონეთი ამით მდიდარია. ჩვენ კი ღარიბები ვართ.

ჩვენ დღეს გვჭირდება ჩვენი კულტურის განმტკიცება, ჩვენი სკოლის აღდგენა, ჩვენი ენა სკოლაში, სასამართლოში, სოფელში და ყველგან, სადაც ქართველი მოსახლეობაა.

ამიტომ საჭიროა საუკეთესო მომზადებული პირები, რომ ჩვენი ინტელიგენცია კიდევ უფრო გავაძლიეროთ.

აქ ილია დიდი მოთავე იყო, ყოველ ახალ მოვლენას, ყოველ ჩვენ საჭირობოროტო საკითხს ქართველი ხალხის მკენესარე გულით გამოეჭომაგებოდა, დაიცავდა, საჯაროდ გაიტანდა და ყველას დაარწმუნებდა მათ აუცილებლობასა და საჭიროებაში.

ჯერ კიდევ ოდესაში ყოფნის დროს ხომლელი აღიდებდა ილიას

და ზ. ჭიჭინაძეს წერდა: „ილია ჭავჭავაძე ისეთი პიროვნებაა ჩვენს მწერლობაში, რომელთან კრებიან ყოველი ჩვენი პოეტი, ლიტერატორი და სხვები. ეს ახალი ლიტერატურის მამამთავარია და მისადმი დიდი სიფრთხილე გვმართებს მსჯელობაში, ღმერთმანი, ეს რომ არ იყვეს, ჩვენში გაზეთიც არ იქნებოდა, საბუთი მაქვს ამას რომ ვამბობ. შეუღარებელი, იგი ყოველივეს მეცადინი, მახვილი და დიდი მოაზროვნეა. ნეტავი მაგისთანა ხუთიოდე გვყავდეს“.

ამიტომ იყო, რომ ხომლედი მთელი თავისი ერუდიციით შეუდგა ილ. ჭავჭავაძის ნაწერების კრიტიკულად განხილვას და კიდევ მოგვცა ის სერიებად დანაწილებული. ხომლედი, როცა გ. ჩარკვიანთან ერთად ქართული გამომცემლობის სათავეში იყო, მაშინ ილიამ მას გადასცა გამოსაცემად თავისი ნაწერები და ერთი კაპეიკი ჰონორარი არ მოუთხოვია გამომცემლობიდან.

ამგვარი იყო ხომლედის ილიასადმი დამოკიდებულება. ხომლედი ასე იხსენებდა ილიას:

მშობელ მხარეს დაუტოვა
თვისი ცოდნა, თვისი სწავლა,
მშობელ ერსა შეაღია
თვისი ნიჭი, თვისი ძალა!

1957 წ.

ივ. კირესელიძის მამულის თაობაზე

მიმდინარე წლის 12 სექტემბერს შესრულდა 15 წელიწადი მას შემდეგ, რაც საქართველოში, წიწამურის ველზე, სამარცხვინოთ მოკლულ იქმნა ქართველი ერის ყოვლად პატიოსანი კაცი, დიდი ილია ჭავჭავაძე. ამდენმა ხანმა გავლო ამ ადამიანის მოკვლის შემდეგ და ჩვენ დღესაც არ ვიცით მიზეზი მისი, თუ ეს ყოვლად პატიოსანი მოღვაწე კაცი რისთვის და რა მიზეზების გამო იქმნა მოკლული.

ილია ჭავჭავაძის სიცოცხლეში, ერთ დროს, ადრინდელის ყურნალ „ცისკრის“ რედაქტორის, ივანე კერესელიძის, ბანკის ვალში სოფ. ბოგვის მამული ეყიდებოდა. ივანე კერესელიძემ ერთ დღეს შემნახა და დამავალა შემდეგი:

მე უნდა წავსულიყავი ბანკში და ივანე მაჩაბლიათვის, რომელიც მაშინ ბანკის პირველი დირექტორი იყო, უნდა მეთხოვნა, რომ ივანე კერესელიძისათვის მამულის ვალის შეტანა ცოტა ხანს ედროებინათ, რადგანაც იმ დროს კერესელიძე დადს გაჭირვებაში იყო ჩაჯარდნილი.

დანიშნულს დროს, მე ბანკში მივედი და ვნახე ივანე მაჩაბელი. მას ვუამბე ივანე კერესელიძის გაჭირვება. ივანე მაჩაბელმა მოისმინა ყოველივე და მე მომცა ასეთი პასუხი:

— მე დირექტორი ვარ და თავმჯდომარე ილია არის, წადი, შედი ილიასთან და იმას სთხოვე, მე მის ნებადაურთველათ არ შემიძლიან, რადგანაც უფროსი ის არის.

მეც მაშინათვე გავედი მაჩაბლის ოთახიდან და წავედი ილია ჭავჭავაძის კაბინეტთან, ცოტა ახლოს რომ მივედი, კარიდან ისეთი ხმამალალი ლაპარაკი შემომესმა, რომ მაშინათვე იქვე გავჩერდი და დაუგდე ყური — ნეტა რა ამბავია-მეთქი.

მე მაშინათვე შევატყე, რომ ის ხმა იყო ილია ჭავჭავაძის ხმა და მასთან კარგად და მკაფიოდ გამოისმოდა შემდეგი სიტყვები:

— დაცდა არ შეიძლება, ქართველ თავადის შვილმა ჭკუა უნდა ისწავლოს, წალება ხომ იცით, მოტანაც უნდა იცოდეთ, ვინც ამას არ მისდევს, ყველაფერი თავის თავს დააბრალოს. დედამ ფული გამოგატანათ ბანკში შემოსატანათ, თქვენ ჩამოხვედით თბილისში და ბანკში შემოსატანი ფული ავჭალის ქუჩაზე დუქანში გაფლანგეთ, ეხლა მამული ტორგში ჩავარდა, ვაზეთში გამოცხადდა და ეხლა მოგაგონ-

დათ თქვენი მამული, ესლა მოდიხართ აქა და თხოულობთ, რომ დაგაცადოთ. არა, არა, ეს არ შეიძლება, თქვენ ჭკუა უნდა ისწავლოთ, ეს კარგი გაკვეთილი უნდა იყოს თქვენთვის, რომ მე თქვენ არასფერს დაგაცდით, ბანკის ფული ჯიბეში გქონდათ, აქ ვალი არ შემოიტანეთ, სხვაგან გაფლანგეთ, ესლა მოხვედით აქ და დაცდას ითხოვთ, ეს არ შეიძლება. შეიტყუეთ, რომ ბანკისათვის სულ ერთია მისი მოვალე ვინც უნდა იყოს, გინდა თავადი, აზნაური და გლეხი. გლეხს კიდევ ეპატიება, მიტომ რომ იგი ჩამორჩენილია ცხოვრებაში და თქვენ კი არა.

ამ სიტყვებს ილია ჭავჭავაძემ ისეთს მღელვარებით წარმოსთქვამდა, ისე ხმამაღლა, რომ მე შევკრთი და მასთან შესვლაც კი აღარ მინდოდა, მაგრამ რაკი ივანე კერესელიძის გაჭირვება მალონებდა, ამიტომ გავბედე კარის გაღება და ნელის ნაბიჯით მისვლა ილიასთან.

ილიამ მალე, უცბათ მომკრა თვალი და ჩემს მორიდებით მისვლასაც რაღაც ალღო აუღო და მე აღარ დამაცალა საღმის მიცემა, თვითონ დამიძახა სავარძლიდან.

— ზაქარია ვამარჯობა, რა ნელა მოდიხარ.

მე გავმზიარულდი და მივუახლოვდი, სალამი მივეცი. ილიამ მკითხა:

— რაზედ გარჯილხარ, რაზედ მოსულხარ?

მე პასუხი მივეცი მორიდებით:

— მინდა რამე ვთხოვოთ, მაგრამ თქვენ ისეთი აღშფოთებული ბრძანდებით და თქვენგან ისეთი სიტყვები მესმოდა წელან, რომ აღარ ვიცი რა გქნა და რა გზით, როგორ შეგაწუხოთ.

მან მკითხა:

— თქვი რაშია საქმე, შენ სხვა ხარ და ისინი სხვანი იყვნენ. შენ სთქვი რა გინდა!

მე ვუამბე ივანე კერესელიძის გაჭირვებული მდგომარეობა და დავალება, ილია ჭავჭავაძემ მოისმინა და მე ასეთი პასუხი მომცა.

— კარგი, დავაცდი, მამული ტორგში მოშლილი იქნება. შენ გასაკიცხი ხარ ჩემგან მხოლოდ იმაში, რომ შენ შენი თავი იმ სალახანა ყმაწვილებს როგორ შეადარე. იმათ დედამ ფული კახეთიდან გამოატანა ბანკში შემოსატანად, ისინი ჩამოვიდნენ თბილისში, ბანკის ვალი დაავიწყდათ, წავიდნენ და ავჭალის ქუჩაზე გაფლანგეს ის ფული და ბანკი ესლა გაახსენდათ, როცა მათი მამული ტორგში ჩავარდა. იმათი საქმე სხვა არის და კერესელიძის საქმე სხვა.

ამ ლაპარაკში რომ იყო, ამ დროს, იქ შემოვიდა ერთი გლეხი კაცი, საგარეჯოელი, მისი სახელი და გვარი აღარ მახსოვს და ამ გლეხმა მოკლედ და ცოცხლად სალამი მისცა ილია ჭავჭავაძეს.

ილიამ მითხრა — ზაქარია ცოტა ხანს მოითმინეო. მე სკამზე დავჯექი. გლახკაცს გამოკითხა მასთან მისვლის მიზეზი. იმ გლახკაცს ეს ამბავი უამბო. ბატონო ილია, ჩვენი ქალი დავნიშნეთ, მე და ჩემი დედაკაცი თბილისში ჩამოვედით, თან ბანკში შემოსატანი ფულიც წამოვიღე. მაგრამ იმ წყევულმა დედაკაცმა გამაბრეყვა, ჯერ ჩემი ქალის მზითვის ხალიჩის საყიდლად წამიყვანა, ხალიჩა იმ ფასათ ვერ ვიშოვნეთ, როგორც ჩვენ ვფიქრობდით, ამიტომ ბანკში შემოსატანი ფულიც ხალიჩის ყიდვას დასჭირდა და ეხლა უნდა მადროვოთ ბატონო, რომ მე ისევ სოფელში წავიდე, ქალს დავაქორწინებ და მის შემდეგ ჩამოვალ და ვალსაც მოგართმევთო.

ილიამ მოისმინა ყველა ეს და მერე გლახს ასეთი პასუხი მისცა — კარგი, წადი, ღმერთმა გაგიბედნიეროს ქალი!

ამის შემდეგ გლახს ცნობა მისცა და გაგზავნა მამულების კანცელარიაში. ამის მერე მე მომმართა და მითხრა:

— აი ამათ უნდა დაცდა, სოფლიდან ჩამოსულა, ფული შემოხარჯვია საქმისთვის, ზაქარია, ერთი მითხარი, თუ ივანე კერესელიძე როგორ სცხოვრობს, კარგა ხანია მე მისი აღარაფერი ვიცი.

მეც ვუამბე ივანე კერესელიძის შინაური ცხოვრების ამბები.

მან დამარწმუნა, რომ ივანე კერესელიძის მამული ტორვიდამ მიიწლებო. ამის შემდეგ მეც დამშვიდებული გამოვემშვიდობე და მოვედი ილიას კაბინეტიდან.

მოგონება ილია შავლაშვილის შესახებ

ილია ჭავჭავაძეს პირადად კარგათ ვიცნობდი და ხშირადც ვხვდებოდი როგორც მცხეთაში, ისე მასთან — საგურამოში.

ილიამ რამდენჯერმე ჩემი ბალი დაათვალიერა, ძალიან მოეწონა, შემაქო და წამახალისა. ერთხელ მცხეთაში შევხვდით და მითხრა: „მიშა, ერთი ჩემს მამულშიც ამოიარე და ყვავილნარი მომიწესრიგე“. ილიას დიდი პატივმცემელი ვიყავი და საგურამოში სიამოვნებით წავედი, თან საუკეთესო ყვავილის ძირი წავიღე მის ბაღში დასარგავად. ეს არ იყო პირველი და უკანასკნელი შემთხვევა. საგურამოში ხშირათ ავდიოდი და, რასაც ილია ბაღში გასაკეთებელს მავალეზდა, პირნათლად და დიდი სიყვარულით ვასრულებდი, უნდა აღვნიშნო, რომ ილიას ხელოვნური ბალი და ყვავილნარი მაინცა და მაინც არ უყვარდა. ეს აშკარად ჩანდა მისი ბალის დათვალიერებითაც, ის უფრო მეტად გატაცებული იყო იმით, რომ მის ბაღს ბუნებრივი ტყის სახე ჰქონებოდა. ეს თავისი აზრი მან არა ერთხელ გამოსთქვა ჩემთან საუბრის დროს და თან დაატანდა: „თუ მაინც ჩემს ბაღში ყვავილები მოვაშენე, ეს მხოლოდ სტუმრების თვალის საამებლად, არ სთქვან რაიმე ურიგო“.

როდესაც ილიას შევხვედრივარ და საუბარი საქართველოს მეურნეობას შეხებია, ყოველთვის გულის ტკივილით მეტყოდა: „საქართველოს მეურნეობა არ გვივარგა, მეტად ჩამორჩენილები ვართ, რადგან მცოდნე კაცები არა გვყავს“. ილია დიდ იმედებს ამყარებდა წინამძღვარიანთ კარის სასოფლო-სამეურნეო სკოლაზე და მეტყოდა ხოლმე: „ამ სკოლაში აღზრდილების იმედი მაქვს, როდესაც აქ სწავლა დამთავრებულები, მცოდნე ახალგაზრდები ჩვენ მხარეს მოეფინებიან. გაოხრებულ-გავერანებული მინდორ-ველებიც აყვავდებიან“.

საერთოდ, ილია ჭავჭავაძე ჩვენი ქვეყნის ყოველ მხრივ აღორძინებაზე ზრუნავდა და ამასვე უნერგავდა ის ყველას, ახლობელსა თუ შორეულს.

ილია რამდენად დიდი ბუმბერაზი იყო, იმდენად თავმდაბალი და უბრალო ადამიანების მოყვარული, არასოდეს არ მინახავს ის, უბრალო ადამიანებთან თავი მაღლა დაეჭირა. უყვარდა გლეხებთან შეხვედრა, მათი ჭიდაობა, ცეკვა, სიმღერები. ხშირად გლეხების ღვინის დასწრებია და მათთან ღვინოც დაუღევია.

ილია ჭავჭავაძის მოკვლის დროს თბილისში ვცხოვრობდი, როგორც კი ქალაქში ხმა გავრცელდა წინამურში მისი მოკვლის შესახებ, მა-

შინვე ილია წინამძღვრიშვილთან სამსახურში გავეშურე დაწვრილებითი ამბის გასაგებად. ილია მეტად აღშფოთებული და შეწუხებული დამხვდა. მისვლისთანავე ვიკითხე: „რა მოხდა?“ ილიამ მიპასუხა: „დიდი სისაძაგლე, ჩვენი ილია მოუკლავთ“. ვიკითხე: „ვინ მოკლა“-მეთქი. რაზედაც ილიამ მომიგო: „არ ვიცი, შენ მცხეთელი ხარ და შენ იქნება უკეთ იცოდეთ“. რასაკვირველია, ამის შესახებ მე არაფერი ვიცოდი.

რამდენიმე ხნის შემდეგ ხალხში გავიგე, რომ ილიას ერთერთი მკვლელი ბერბიჭაშვილი ყოფილა; როდესაც ილია წინამძღვრიშვილს ეს ამბავი გადაეცემა, გამოირკვა, რომ ეს მან უკვე იცოდა.

საერთოდ, ილია წინამძღვრიშვილს ძალიან კარგათ ვიცნობდი. ჩვენ შორის ახლო მეგობრული ურთიერთობა არსებობდა. შეხვედრისას ხშირად ილია ჭავჭავაძის მკვლელობის შესახებ გვისაუბრია, მაგრამ არასოდეს გადაჭრით არ უთქვამს ამ საზიზღროების ჩამდენის შესახებ: რომ სცოდნოდა, უეჭველად მეტყოდა.

მიგზაშრობა საზღვარგარეთ

მამიდა ჩემი მარიამ (მაიკო), ნიკოლოზ ფალავანდიშვილის ასული, 1870 წელს გათხოვდა ალექსანდრე ესტატეს ძე ჯამბაკურ-ორბელიანზე, ყოფილ სამხედრო პირზე, რომლის ძმას ნიკოლოზს ჰყავდა ცოლად ილია ჭავჭავაძის და ელისაბედი. ისინი ცხოვრობდნენ ე. წ. ორბელიანთა აულში, საკუთარ ერთ-სართულიან სახლში, რომელიც 4 ოთახიდან შესდგებოდა. ნიკოლოზ ორბელიანი, როგორც მე განიგია მაჰიდაჩემისგან, ყმაწვილი კაცი ყოფილა, მოქეიფე, მგონი, საღდაც უმსახურნია. მეუღლეებს უცხოვრიათ ერთად 7—8 წელიწადი. ნიკოლოზ ორბელიანი გარდაიცვალა 1868 წელს, უბედური შემთხვევის გამო. როდესაც მისი ეტლი მოდიოდა ბარიატინსკის ქუჩაზე (ესლა ჯორჯიაშვილის ქ.), ცხენები დაფრთხნენ, ეტლი გადაბრუნდა, ნიკოლოზი დაშავდა და ამისგან გარდაიცვალა. დასაფლავებულია სოფ. კუმისში, სამების ეკლესიაში, სადაც საერთოთ იმარხებოდნენ ჯამბაკურ-ორბელიანები. სხვათა შორის, იქვე დასაფლავებულნი არიან მანანა ორბელიანი, თავის ქმრით, დავითით, ყაფლანი — ცოლშვილით, გუბერნატორი ნიკოლოზ ფალავანდიშვილი ცოლშვილით და კიდევ სხვები, ზოგი შიგ ეკლესიაში, ზოგიც გალავანში; დაქვრივებული ელისაბედი ცხოვრობდა ორი წელიწადი დედამთილთან და მერე მეორედ გათხოვდა ალექსანდრე დიმიტრის ძე საგინაშვილზე, რომელსაც პირველ ცოლად ჰყავდა ორბელიანის ქალი ბარბარე, განათლებული და მდიდარი ოჯახის ქალი. ილიას და, ელისაბედი თურმე ვერ რიგდებოდა თავის დედამთილთან მაკრინესთან, რომელიც ყოფილა სულხანიშვილის ქალი, მგონი სასულიერო წოდების ჩამომავალი. ელისაბედიც თურმე არ უთმობდა დედამთილს და იყო მათ შორის უთანხმოება და უსიამოვნება. მეორე ქორწინება ელისაბედის ყოფილა სულ ჩუმად, რადგანაც ორივენი ქვრივები იყვნენ. მოწმებდად, კაცების მაგივრად, ყოფილან მამიდა ჩემი მაიკო ორბელიანი და ტასო ხერხეულიძე-ჩერქეზიშვილის ქალი, დისწული ქეთევან ორბელიანისა (ზაქარია ორბელიანის ქვრივის). ჯვარი დაუწერიათ ყაფლანიანთ ეკლესიაში, რომელიც ორბელიანის ქუჩაზე იყო მოთავსებული, გრიგოლ ორბელიანის სახლთან ახლო, ქუჩის ბოლოს; ესლა ის ეკლესია აღარ არსებობს. ელისაბედი გადავიდა ქმრის სახლში,

იმავე ორბელიანის ქუჩაზე, სახლი ორსართულიანი არის — მშენებ-
რად მოწყობილი, უკანა მხრიდან გადაჰყურებს მტკვარს.

ელისაბედს კარგი განწყობილება ჰქონდა მამიდაჩემთან და ბო-
ლომდის ეგრევე დარჩნენ. მეც და ჩემი დებიც დავდიოდით მასთან
მუდამ დღეობებში, უქმე დღეებში, წვეულებებზე.

იქ გავიცანით ახლო ელისაბედის ძმა — ილია ჭავჭავაძე და მისი
მეუღლე ოლგა თადეოზის ასული. შემდეგში, როდესაც ელისაბედი მე-
ორედ დაქვრივდა და ბევრი დავის და უსიამოვნების შემდეგ მიიღო
ქმრის ძმის წულისგან, ივანე ბესარიონის ძე სავინაშვილისაგან, რაც
მაშინდელე კანონების ძალით ერგებოდა როგორც ქვრივს, 40,000 მან.
ფულით და შეიძინა ყოფ. გრუზინსკების სამსართულიანი სახლი, და-
სახლდა იქ ილიასთან ერთად, ჩვენ კვლავ დავიარებოდით მათთან. —
ილია უფრო ხშირად კაბინეტში რჩებოდა. — სწერდა, კითხულობდა,
ვახშობის დროს გამოვიდოდა, მაგრამ არ დაჯდებოდა, სტუმრებს
დაუვლიდა ჭიქით ხელში, სადღეგრძელოს დალევდა ყველასი და ისევ
დაბრუნდებოდა კაბინეტში.

ამგვარად, მამიდა ჩემი დაახლოვებული იყო ელისაბედთან, ილიას-
თან და მის მეუღლესთან. ასეთ ვითარებაში, 1900 წელს გადაწყვიტე
საზღვარგარეთ წასვლა — ქ. ბერლინში, სამკურნალოდ და შემდეგ
პარიზში, მსოფლიო გამოფენის სანახავად. მამიდაჩემის ავადმყოფო-
ბის გამო ჩვენ ორი კვირით დაგვიგვიანდა თბილისიდან გამოსვლა;
ასე, რომ ილია მეუღლით და დით ჩვენზე ადრე ჩასულიყვნენ ბერ-
ლინში და დაბინავებულიყვნენ პროფესორ ლეიდენტან. მისვლისას
ჩვენ ჩამოვხდით სასტუმროში, სადგურთან ახლო, მაგრამ იქ ისეთი
ხმაურობა იყო, რომ ერთი ღამის მეტი ვერ გავჩერდით და ჩვენც
დავბინავდით იქ, სადაც ილია მეუღლით და დით იყო, პროფესორ
ლეიდენტანის ბინაზე. როგორც ბინისას, აგრეთვე ჭამა-სმისასაც პროფე-
სორი დიდ თანხას გვართმევდა. საჭმელ-სასმელს ბლომად გვაძლევ-
დნენ, ამასთან კარგს, მაგრამ პური ცოტა იყო, სამაგიეროდ მოჭკონ-
დათ ბლომად კართოფილი და უმარილო ბრინჯი.

დაიწყო მკურნალობა, ილიას აღმოაჩნდა გულის სიმსუქნე. დაუნიშ-
ნეს წამლები. მუდამ დღე უნდა დაეღია ნახევარი ღვინის ჭიქა ლი-
მონის წვენი, რის შემდეგ ავადმყოფები წყვილ-წყვილად დალაგდე-
ბოდნენ და უნდა ასულიყვნენ მეხუთე სართულზე და მერე უკან
ჩაბრუნებულიყვნენ. თითონ პროფესორი ლეიდენი მიუძღვოდათ წინ,
ერთ დღეს ეჭირა ხელი ელისაბედ სავინაშვილისა, მეორე დღეს —
მამიდაჩემის. ილია ძალიან უკმაყოფილო იყო ამ მკურნალობით და
იძახდა, რომ თბილისშიც შეეძლო ამგვარი მკურნალობის ჩატარება.

სამ კვირას დავრჩით ბერლინში და ილიას უკეთობა არ შეეცვალა. ლეიდენის მკურნალობისგან. რაც ხანი იქ ვიყავით, ილია მომეტებულად სახლში რჩებოდა, სწერდა, კითხულობდა. ჩვენ დავდიოდით, ქალაქს ვათვალიერებდით. მამიდაჩემის და ელისაბედ საგინაშვილის ტანსაცმელს და თავის დახურვას ყურადღებას აქცევდნენ ბერლინის მცხოვრებლები, ეგონათ, რომ ისინი მოლოზნები იყვნენ, გააჩერებდნენ, ჰკითხავდნენ საიდან მოხვედით, ვინა ხართ, უსინჯავდნენ ტანსაცმელს.

ბერლინიდან წავედით დრეზდენში. ჩამოვხდით პანსიონში, დავრჩით იქ 5 დღე. დავათვალიერეთ ქალაქი. ვიყავით ცნობილ სამხატვრო გალერეაში. პანსიონში სხვა და სხვა ქვეყნებიდან იყვნენ ჩამოსულნი, სადილის მაგიდაზე, ჭურჭელთან ერთად, მოთავსებული იყო ფერადი ბაირაღები სხვა და სხვა ქვეყნების სახელების წარწერით. სხვათა შორის რუსეთისაც — „რუსლანდი“, და ჩვენც იქ დავიკავებდით ხოლმე ადგილებს. მახსოვს, ერთ დღეს მოგვიტანეს ვერცხლით დაფერილ ჭურჭლით ბალი, მსხვილი, როგორც კაკალი; ყველამ ყურადღება მიაქცია ამ არა ჩვეულებრივი ზომის ბალს. ილიამაც თქვა — „განა ჩვენ საქართველოში კი ვერ მოიყვანენ ამისთანა მსხვილ ბალს, რომ მოინდომონ“.

დრეზდენში ერთ დღეს შეგვხვდა ერთი კაცი — სახელი და გვარი არ ვიცი იმის. უფრო ებრაელი უნდა ყოფილიყო — პროფესიით ფინანსისტი. მას გაგებული ჰქონოდა ილიას ვინაობა. გაიცნეს ერთმანეთი. ბევრი ილაპარაკეს სხვა და სხვა საგნებზე. დიდი პატივით ეპყრობოდა ფინანსისტი ილიას, როგორც პოეტს. ერთ დღეს გვითხრა — „წავიდეთ ვნახოთ საქსონიის მთებიო“. ჩვენ ყველანი დავთანხმდით. მე შევედი ილიასთან და ვუთხარი, რომ ვაპირებთ წასვლას საქსონიის მთების სანახავად-მეთქი. ილიამ გაიღიმა და მიპასუხა — მეც წამოვალ. გავემგზავრეთ პატარა გემით — არ მახსოვს მდინარის სახელი. მოკლე ხნის შემდეგ ჩვენ თვალწინ წარმოსდგა მშვენიერი ტყე, პატარა გორაკები, ხიდეები, ჭიხურები. ამ გვარმა ბუნებამ და პატარა მთებმა. რა თქმა უნდა, არ გაგვაკვირა, არც ჩვენ და არც ილია, რომელმაც ყურადღება მიაქცია იშვიათ სისუფთავეს, რომელიც იპყრობდა თვალს. მოკლე ხნის შემდეგ დავბრუნდით უკან.

იქვე, დრეზდენში, ავედით ფუნიკულიორზე, რომელიც ჩვენ არ გვენახა ჯერ, რადგანაც თბილისის ფუნიკულიორი გააკეთეს მხოლოდ 1903—1904 წ. ზევით მოწყობილი იყო სანატორიუმი კნეიპის სისტემის, სადაც მკურნალობდნენ, ილიაც წამოვიდა. იქ შევხვდით გო-

რის მაზრის თავად-აზნაურთა მარშალს გოგი ბაგრატიონ-დავითაშვილს, ბაბო ბაგრატიონს და ბაბო ერისთავ-ტატიშვილებს — არქიტექტორის მეუღლეს, სანატორიუმში ორი განყოფილება იყო — კაცებისა და ქალებისა. ყველანი პერანგებში გამოწყობილები — ვარჯიშობდნენ, ხერხავდნენ ფიცრებს, ცივ წყალს ისხამდნენ. მასწავლებლები ბევრნი იყვნენ. საჭმელად აძლევდნენ პურის პატარა ნაჭრებს და სასმელად — დოს. ფუნიკულიორი ძალიან მოგვეწონა ყველას.

დრეზდენიდან წავედით ყველანი კარლსბადში, გაგზერდით ავეჯით მოწყობილ ოთახებში. სადილის საჭმელად დავდიოდით ცნობილ სასტუმროში „პუპ“. იქ ვხვდებოდით დიდძალ მდიდარ ებრაელებს, გრძელ სერთუკებში, რომლებსაც „ლაპსერდაკებს“ ეძახდნენ, მაღალ ცილინდრებით და ბაკებით — (პეისი); საჭმელს ძალიან კარგს მოგვიტანდნენ ხოლმე, მაგრამ აქაც ცოტა პურს — პატარა მრგვალ ფუნთუშას, თეფშებზე. ილიამ ერთხელ მალე გაათავა თავის პორცია და მოითხოვა კიდევ. მოუტანეს კალათით პურები და დაუდგეს წინ. რამდენიმე ხნის შემდეგ ლაქიამ ჩამოიარა და შეეკითხა ილიას, თუ რამდენი მიირთვითო, რაზედაც ილიამ უპასუხა, რომ არ ახსოვს, არ დაუთვლია. ერთ დღეს სასტუმროში შევხვდით ცნობილ თბილისის სომეხ მილიონერს ალექსანდრე მანთაშევს, რომელიც დაჯდა ჩვენ მაგიდასთან სალაპარაკოდ. სადილებზე ჩამოვარდა ლაპარაკი — მანთაშევმა ურჩია — სადილები ნომერში მოითხოვე და იქ გაანაწილე, როგორც გინდაო. როცა მანთაშევი გამოვევთხოვა და წავიდა, ილიამ თქვა: „ნახეთ, როგორი ანგარიში მასწავლაო“.

სამი დღის შემდეგ წავედით პარიზში. ილია, ოლგა თადეოზის ასული და ელისაბედ საგინაშვილი არ წამოვიდნენ იქ იმ მიზეზით, რომ, როგორც მე მახსოვს — მგონი ფული არ ეყოთ. პარიზში ვიცხოვრეთ სასტუმროში — „დიუვალ“. ვნახეთ ყველაფერი გამოფენაზე, ქალაქში ხალხი ბევრი იყო მისული და სხვა და სხვა მხრიდან.

სტუმრად ილიასთან

მამაჩემი, ილია სოლომონის ძე ჯიჯავაძე, 1894-6 წლებში, იყო დღეშეთის მაზრის უფროსად. ვცხოვრობდით საქართველოს ძველ დედა-ქალაქ მცხეთაში. მამას, რასაკვირველია, კარგად იცნობდა დიდი ილია ჭავჭავაძე. რა თქმა უნდა, მამაც დიდად ზრუნავდა და ჰპატრონობდა დიად მწერალს, თავს ევლებოდა ილიას მამულს — საგურამოს.

ერთხელ, 1895 წელს, ილიაობას, მამამ შემომთავაზა: „გინდა ილიაობას წაგიყვანო, საგურამოსო?“ ყველამ იცოდა ილიაობა რა დიდი ხალხური ზეიმი იყო და მეც, რა თქმა უნდა ვიცოდი და აღტაცებაში მოვუვდი. ვინაიდან კარგი, სანაქებო ცხენზე ჯდომა ვიცოდი, თანაც მშვენიერი, ნაცრისფერი, შავი ხალებით, ადგილობრივ ჯიშის ცხენიც მყვანდა, ცხენებით წასვლა განვიზრახეთ. პირდაპირ, ცხენით არაგვში გასვლა მიზნოდა. ჩვეული ვიყავი. მტკვარი, ალაზანი, ხრამი ბევრჯერ გადამელახა. მაგრამ საწყალმა დედამ ნება არ მოგვცა, შეედავა მამაჩემს — არაგვი გიჟია, რას შვრები კაცო! ურმით გადიოთ.

არაგვი ურმით გავიარეთ, შემდეგ შევესხედით მე და მამა ცხენებზე და საგურამოს ისე ავედით. ილიამ თავიანთ აივნიდან დურბინით დაიწყო ცქერა და თურმე კითხულობდა „ვინ არის ნეტა ეს ქალი, რა შესანიშნავად ზის ცხენზეო? მგონი დავით ჭავჭავაძის ქალიშვილიაო“ (ზაქარია ჭავჭავაძის მეუღლე, ისიც ძალიან კარგი ცხენოსანი იყო). რომ მივუახლოვდით, ილია ჩამოგვეგება, თან ახლდნენ ლევან ჯანდიერი და კიკო ჩოლოყაშვილი, ილიამ, ცხენის აღვირი თითონ დაიჭირა, გადმომასტუნა ცხენიდან. ნასიამოვნები, გაბრწყინებული მომესალმა, მიუბრუნდა მამას: „ეს შენი ქალია ილიკო, რა კარგი ქალი გყოლიაო, რა ყოჩაღი!“ ცხენი ჩამომართვეს, ხელი მკლავში გამიყარა და ისე მივახლოვდით სახლს, ოღლას შესძახა — აი, ჩამობარებიანო! — ვინაიდან ოღლა კარგად მიცნობდა, დიდი სიხარულით, სიცილით მომეგება, შემიყვანა თავის ოთახში, მაჩუქა მთელი კოლოფი შოკოლადი. შემდეგ აბაზანის ოთახში შემიყვანა, იქ გადავივლე წყალი, გამოვიცვალე კაბა და ამის შემდეგ მთელი ოთახები დამატარა. კარგა მახსოვს ოთახების განლაგება და მორთულობა. ეზოდან პატარა კიბით შევდიოდით დერეფანში: პირველ სართულში მარჯვნივ იყო

კაბინეტი, ამას მოჰყვებოდა სასტუმრო, საძილო, სასადილო. აქვე სააბაზანო, ოლღას ოთახი. სასტუმრო გადიოდა ბაღში, კაბინეტიც. შემეყვანა ოლღამ ილიას საძილო ოთახში და მაჩვენა: საკიდელზე აუარება თეთრი საშინაო ტანისამოსი და ჩალის ქუდეები. ჩადიოდა ილია ბაღში და ყვავილნარს თითონ უვლიდა, სარწყავით რწყავდა. დიდძალი და ნაირ-ნაირი ყვავილები ჰქონდათ. მეორე სართულში ილიას ოთახი და დიდი აივანი, რომელიც მთელ საგურამოს გადასცქეროდა. მაჩვენა კნენა ოლღამ ის იშვიათი სილამაზის წითელი დროშა, რომელიც მიართვეს ილიაობას, წინა წელს ქართულ თეატრის მსახიობებმა და რომელიც მცხეთაში ჩვენი სახლის წინ გამოატარეს დიდი ზეიპით, ცხენოსნებით.

ამ დღეს ილიაობას, როგორც ყოველთვის, დიდძალი ხალხი ესწრებოდა, როგორც გლენჯაცობა, ასევე მთელი თითქმის, ჩვენი მოწინავე ქართული საზოგადოება: მწერლები თუ მსახიობები და საერთოდ ინტელიგენცია, საიდან სად ჩამოსულნი. მასხოვს კარგად, მაკინე ამირეჯიბმა მიულოცა ილიას უმშვენიერესი თარი, სულ სადაფით და სპილოს ძვლით მოჭედილი. არკი ვიცი ილიამ იცოდა თუ არა დაკვრა, ვფიქრობ რომ არა, მხოლოდ რეზო ყარალაშვილმა დაუკრა და იმღერა. იყო დიდი სიმხიარულე, ცეკვა, სიმღერა. ძალიან უყვარდა ილიას ქართული სიმღერები და ეს დღეობაც სულ ქართულ, უაღრესად კარგად შესრულებულ სიმღერებით მიდიოდა. აღფრთოვანებულ ილიასადმი მიძღვნილ სადღეგრძელოებს, ულამაზეს სიტყვებს, ხომ ბოლო არ ჰქონდა. იმ ღამეს, იქ, ბევრი დაგეტოვეს. ამ დღეობაზე მასხოვან შემდეგი დამსწრენი: ირაკლი მუხრან-ბატონი, თავის ცოლით და შვილებით და ბევრი სხვა თავადიშვილები, გედევანიშვილები მცხეთიდან, ნატო გაბუნია-ცაგარელი, ლიზა ჩერქეზიშვილი, ილია წინამძღვრიშვილი და სხვა.

— ხვალ დილით ყმაწვილებო, ხაში მექნებაო, — მოგვმართა ილიამ. მეორე დღეს, სადილს შემდეგ დიდი გულითადი გამომშვიდობების შემდეგ. დაეტოვეთ ილიას და ოლღას ოჯახი და რადგან ჩვენ კახეთში გადავსახლდით, აღარც მეღირსა კვლავ მენახა ილია, რომლის 1907 წელს ასე ვერაგულად მოკვლამ, ცხარე ცრემლი გვალვრევინა ყველას.

ორი დღე ერის მამასთან

მამაჩემის, დავით ლუარსაბის ძე ერისთავის ოჯახში ცხოვრობდა დღემთის მანძილზე, სოფელ ახალგორში (ეხლანდელი ლენინგორი). მამაჩემს ჰყავდა ხუთი შვილი. მათში უფროს ვაჟს ერქვა ნიკოლოზი ანუ კოლა, როგორც მას იცნობდა ქართველი საზოგადოება. კოლას ბავშვობიდანვე უყვარდა სცენა და გატაცებული იყო ხელოვნებით. იგი 8 წლისა იყო მხოლოდ როდესაც პირველად მიიღო მონაწილეობა მოლიერის პიესაში, რომელშიც ასრულებდა ბავშვის როლს. როდესაც კოლა წამოიზარდა, მან მოინდომა მსახიობად გახდომა, მაგრამ მამამ ამის ნება არ მისცა და კოლაც ძალაუბნებურად დაემორჩილა მამის სურვილს. მან თავი დაანება სცენას და ხელი მიჰყო მხატვრულ კითხვას. ამ ნიადაგზე იგი დაუახლოვდა ცნობილ ქართველ მწერალს ილია ჭავჭავაძეს და მიუხედავად იმისა, რომ ილია ბევრად უფროსი იყო მასზე, მისი გულითადი მეგობარი გახდა.

როდესაც ჩემ ძმას კოლას შეეძინა უფროსი ვაჟიშვილი, მან გადასწყვიტა რომ იგი ილიას მოენათლა. მართლაც ზაფხულში მოაწყონათლობა და ნათლიად ილია ჭავჭავაძე მიიწვია. ილია სიამოვნებით დათანხმდა და ნათლობის დღე დანიშნეს. ეს მოხდა დაახლოებით 1890 წელს.

ჩვენს ოჯახში გაიმართა დიდი მზადება ნათლობისათვის და ილიას შესახვედრად, რომელიც მანამდე ჩვენთან, ახალგორში არ ყოფილიყო. ი. ჭავჭავაძესთან ერთად დაპატიებული იყვნენ ილიას მეგობრები და სოფლის ინტელიგენცია. ეხლა ყველას გვარებს ვერ ვიხსენებ, მახსოვს მხოლოდ ცნობილი ქართველი მსახიობები: ვასო აბაშიძე, ვალერიან გუნიან, მომღერალი ქალი მაკინე ამირაჯიბი და ბევრი სხვა.

სტუმრების შესახვედრად გაემგზავრნენ ჩემი უმცროსი ძმა გიორგი (ჟორჯიკა) თავის ტოლ-ამხანაგებით, რომლებიც გამოწყობილნი იყვნენ ერთნაირ თეთრ ჩოხებში და ისხდნენ ერთფერ ცხენებზე. 12 საათზე მოგვესმა თოფის ხმა. ყველანი გამოვედით და შევეგებეთ ეზოში შემოსულ ეტლს, რომელშიც იჯდა ილია თავის მეგობრებით. ეტლს გარს ეხვია დამხვედრი ახალგაზრდა ცხენოსნები. ეტლიდან ჩამოსულ სტუმრებს კარის ეკლესიასთან შეეგება შემოსილი მღვდელი ჯვრით ხელში. ყველა ემთხვია ჯვარს და მღვდელმაც დალოცა ახლად მოსული სტუმრები. ამის შემდეგ ყველანი — სტუმრებიც და მასპინძლებიც ავიდნენ სასახლეში.

ჩვენი სასახლე წარმოადგენდა სამსართულიან შენობას, რომლის ფართო აივანზე ეყრდნობოდა 8 მაღალ სვეტს. აივანიდან თვალწინ იშლებოდა დიდი ბაღი და ქსნის მთელი ხეობა. თვალწარმტაცმა ბუნებამ მოხიბლა ილია, რომელმაც გამოსთქვა თავისი აღტაცება. ბაღში ილიამ დაინახა უშველებელი, მაღალი ჭადრის ხეები და მათ ქვეშ დიდი ქვის მაგიდა. ილია მიუბრუნდა კოლასა და ჰკითხა: „ეს ქვებია, რომელზედაც სწერდა ნიკოლოზ ბარათაშვილი“-ო?

გზიდან დაღლილი ილია შეიყვანეს მისთვის გამზადებულ ოთახში, რომელშიც ბუხრის წინ იდგა დიდი ჩუქურთმიანი ჩარჩო, ტილოთი გადაკრული. ტილოზე ეწერა:

„იცოცხლე დიდხანს ჩვენო ილია,
შენით აქვს ქართველს დიდი გულაა“.

სანამ ნამგზავრი ილია და სხვა სტუმრები ისვენებდნენ, ეკლესიაში ყველაფერი მოამზადეს ნათლობისათვის. მართლაც, რამდენიმე ხნის შემდეგ ყველანი შეგროვდნენ ეკლესიაში და დაიწყო ნათლობა. ბავშვს სახელად გიგო დაარქვეს. ნათლობის წესების შესრულების შემდეგ დიასახლისმა მიიბატიჟა სტუმრები დიდ დარბაზში, სადაც მათ ელოდათ მშვენივრად გაწყობილი სუფრა. ილიას გვერდით იჯდა მაკინე ამირაჯიბი, რომელმაც თავისი მოხდენილი სიმღერით მოხიბლა ჩვენი მგოსანი და იმდენად გაამხიარულა, რომ ლექურიც კი აცეკვა. ილიამ იცეკვა და გამოიწვია მაკინე ამირაჯიბი, რომელიც თავის შესანიშნავი სიმღერის გარდა, განთქმული იყო როგორც მოცეკვავე. გამხიარულებულმა ილიამ წაუკითხა დამსწრეთ თავისი ლექსი. მას საპასუხოდ მისივე ლექსი წაუკითხა ჩემმა ძმამ კოლამ. ილიას ძალიან მოეწონა კოლას კითხვა, გადაეხვია, აკოცა და უთხრა:

„სხვისი სიტყვა შენგან თქმული
კეთდება და უფრო შენის“.

შემდეგში ილიამ გამოუგზავნა კოლას საჩუქრად თავისი წიგნები ასეთივე წარწერით.

სადილს ვახშამი მოჰყვა და დროს ტარებამ და ლხინმა შუალამედე გასტანა. საღამო ჟამს მთელი სასახლე, აივანი და ეზო ჭრამებით განათდა.

როდესაც სოფლის მცხოვრებლებმა გაიგეს ილიას ჩვენთან ყოფნა, მოვიდნენ სასახლეში და ნიშნად პატივისცემისა და სიყვარულისა მოართვეს ნობათი: ქსნის ხეობის თევზი და ნაირნაირი ხილი.

ილიამ ახალგორში დაჰყო ორი დღე. იგი მთელმა საზოგადოებამ გააცილა სადგურ კასპამდე.

შემდეგში ილია სწორად იგონებდა ახალგორში სიამოვნებით გატარებულ დღეებს.

ენოტაევიკიდან თბილისში

ქალაქ გორში დამაპატიმრეს პირველი მაისის დემონსტრაციაზე. მეფის პოლიციამ ასტრახანის გუბერნიის სამაზრო ქალაქში, ენოტაევაში გადამასახლა, ეს ქალაქი ასტრახნიდგან 40 კილომეტრის მანძილზე მდებარეობს; იქვე, მეორე მაზრაში, კრასნი იარში, ასტრახანიდან 35 კილომეტრზე, იმყოფებოდნენ ბევრი გადმოსახლებულნი, როგორც ქართლ-კახეთის, ისე დასავლეთ საქართველოს მაზრებიდან. რაკილა პოლიტიკურ ტუსაღებს სასტიკად აკრძალული გვქონდა ყოველგვარი მიმოსვლა, ამიტომ ჩვენამდე ყრუდ აღწევდა იმდროინდელი პოლიტიკური ვითარების ამბები.

ილია ჭავჭავაძის მოკვლის ამბავი იქ გაზეთებიდან გავიგეთ, რამაც ყველა ძალიან შეგვაწუხა და დავგადონა. სასწრაფოდ მოიწვიეს პოლიტიკური გადასახლებულების საერთო კრება. ჩვენ, ქართველები, კაცებიც და ქალებიც, 120 სული ვიყავით, თუმცა ეს რიცხვი ყოველდღე იცვლებოდა, ზოგს სხვაგან გზავნიდნენ, ბევრიც იპარებოდა — ხან კიდევ ახალი მოყვანილი, ეტაპით გადმოსახლებულნი ერთბაშად მიემატებოდა ხოლმე ჩვენს ჯგუფს.

საერთო კრებაზე ერთხმად გადაწყდა ქართველი პოლიტიკური გადასახლებულების სახელით, ქ. ენოტაევიკიდან სამგლოვიარო დეპეშა გაგვეგზავნა თბილისში, ილია ჭავჭავაძის ცხედრის დამკრძალავი კომიტეტის სახელზე. ყველამ ხელი მოაწერა დეპეშას, ფულიც საერთოთ შეგკრიფეთ და გამოგზავნეთ დეპეშა. სწორედ იმ ხანებში მივიღე თბილისიდან ვასო ტაბიძის წერილი, 30 მანეთი ფული და პასპორტი, გიორგი როსტომაშვილის გვარზე; ვასო მწერდა — აქ მესამე სახელმწიფო სათათბიროს არჩევნებზე იწყება, დიდი მუშაობაა საჭირო, უნდა მოახერხო როგორმე გამოპარვაო. თუ ვინმე ჩვენი ამხანაგები გეგულება, გულადი და გამბედავი მებრძოლები, ისინიც წამოიყვანე, შეგვატყობინე და ფულს კიდევ გამოგიგზავნით დეპეშითო. ადვილი საქმე არ იყო ჩემი წამოსვლა — დაპატიმრებამდე ორი წელიწადი სულ გარეთ მშვიერი-მწყურვალი, უბინოდ დავეხეტებოდი, მერე დაჭერის დროს გორის მაზრის უფროსმა გუგუშვილმა საშინლად მტანჯა და მაწამა, ამას დაუმატეთ ციხეებში თრევა და ეტაპებში წანწალი, და ყველაფერმა ამან მთელი ჯანი და ღონე გამომაცალა, მაგრამ რაკილა ვასოს წერილს ილია ჭავჭავაძის მკვლელობის ამბავიც

დაემატა, მაშინ კი გული ამიჩქროლდა, გადავწყვიტე რაც უნდა დამ-
მართებოდა, თუნდაც ნახევარ გზამდე ცოცხალს ვერ მიმედღწია, მა-
ინც უნდა წამოვსულიყავ.

ჩამოვუარე იქ ყველა გადასახლებულ ამხანაგებს, ვთხოვე ჩემთან
საქართველოში წამოსვლა: გზაში დაგვიჭერენო, უარი თქვეს წამოს-
ვლაზე, დამთანხმდა მხოლოდ ერთი გლეხი, სოფელ თექმის მცხოვ-
რები მიხა წიკლაური. 1907 წლის სექტემბერში, რიცხვი არ მახსოვს,
დამის თორმეტი საათი იყო, მთელი გადასახლებული ამხანაგები ქა-
ლები და კაცები, ჩვენს გასაცილებლად მოვიდნენ, შევგროვდით ქა-
ლაქიდგან ორ კილომეტრზე, ვოლგის ნავთსადგურში, გზაში ამხანა-
გები მარსელიოზას ქართულად მღეროდნენ: სანამ გემი ნავთსადგურ-
ში მოვიდოდა, კრება გავმართეთ. დიდი გასამხნევებელი სიტყვები
გვითხრეს გამოსალმებისა. გემი რომ ჩამოდგა, კაპიტანს გავლენიანი
კაცი შევუგზავნეთ და ვთხოვეთ, ბაქომდის ფრთხილად წამოვეყვანეთ,
გემის კაპიტანმაც თხოვნა მართლაც შეასრულა და ბაქოში კარგად
ჩამოგვიყვანა, გემიდგან გადმოგვსხა და გზა დაგვილოცა. ქ. თბილის-
ში სწორედ იმ დღეს ჩამოვედით, ილიას რომ ასაფლავებდნენ, დიდ-
ძალი ხალხი მისდევდა ცხედარს, ჩვენც ორივენი ხალხს გავყევით
მთაწმინდაზე, ბევრმა ორატორმა ილაპარაკა. დაღამდა, ვასო ცაბაძეს-
თან მივედი. ვიცოდი ავლაბარში ცხოვრობდა, ძალიან გაეხარდა —
არ მეგონა, თუ წამოხვიდოდით.

ვასომ მიამბო ილიას მკვლელობის ამბავი, რაც ხალხში გაეგონა
ან გაზეთებში წაეკითხა. ჰყვებოდა შემზარავ ამბავს, როგორ გაუჩე-
ხეს თავი დიდებულ ადამიანს და მერე მთლათ გაძარცვეს, ფეხსაცმე-
ლებიც კი განადგეს და წაიღეს.

ილიასთან ერთად მოჰკლეს მისი მეეტლე იაკობ ბითარაშვილიც,
რადგან მან რევოლვერი იძრო და ფაეტონიდან სროლა დააპირა, რათა
მშრომელი ხალხის საყვარელი მამა და მასწავლებელი მოხუცი პო-
ეტი ილია ჭავჭავაძე თავდამსხმელი ავაზაკების ხელიდგან სიკვდილს
გადაერჩინა. მაგრამ ის ერთი იყო, ყაჩაღები კი ოთხნი, სროლა იმათ
დაასწრეს და მოკლეს.

სწორედ ამ დროს, ილიას ახლად მოყვანილი მოურავი დიმიტრი
ჯაში თურმე ოფლიანი ცხენით მოვარდა, დიდი ხანია ილიას მოკვლას
გზაში ელოდა — ილიას ცხედარი გადააბრუნა და შარვლის ჯიბიდგან
გასაღებები ამოაცალა, შემდეგ საგურამოს სახლებისკენ საჩქაროდ
გასწია — ილიას ოთახები გააღო და იქიდან გამოიტანა ძვირფასი
ნივთები, რაღაც ქალღლები, შეკრა ეს და ცხენს აჰკიდა, წავიდა და
შემდეგ აღარც დაბრუნებულა საგურამოსკენ.

ილიას მოკვლის დროს მისი მოხუცი ცოლისთვისაც თავში რამდენჯერმე ჩაერთყათ, რომ გრძნობა-გონება დაკარგვიყო და რაკილა ყველას იცნობდა, მათი გვარსახელი არ ეთქვა; განსაკუთრებით ვანო ინაშვილს, რომელიც ილიას თავის სახლში დიდხანს ჰყავდა და შვილივით ინახავდა, ყველაზე ამაგი ჰქონდა, ყველას ხელს უწვდიდა გაჭირვების დროს. ამ ყაჩაღებმა და ავაზაკებმა კი ასე გადაუხადეს ილიას ეს დიდი ამაგი და სიკეთე, მოჰკლეს კაცი, რომელიც ნახევარი საუკუნე იტანჯა ეკლიან გზაზე, თავისი სიყმაწვილე და ბედნიერება სამშობლო ქვეყანას და მშრომელ ხალხს შესწირა და ბოლოს დიდი ტანჯვა-წამებით, ოთხი იუდას, ფულით მოსყიდული ავაზაკის ხელით გამოესალმა სიცოცხლეს; ილია მოჰკლეს, მაგრამ მისი საქმე, მისი იდეა, მისი ბრძნული ნააზრევი უკვდავია და მუდამ იცოცხლებს, ვიდრე საქართველო იარსებებს.

1937

მცირე მოგონება

ილია ჭავჭავაძის თბილისის საადგილ-მამულო ბანკში მოღვაწეობის დროს მე კარგა ხანი ვმსახურობდი იქ, სადაც მქონდა შესაძლებლობა გამეცნო ეს დიდებული ადამიანი.

ილია, როგორც დიდი მოაზროვნე, მწერალი, საზოგადო მოღვაწე და საქართველოს ერისთვის თავდადებული კაცი — სათაყვანებლად ჰყვანდა მთელ მოწინავე საზოგადოებას. ყოველდღე ისმოდა ილიას ქება-დიდება და ერთხმად გაიძახოდნენ, რომ საქართველოს ძლიეს გამოუჩნდა სანატრელი შვილი.

ამ დიდებულ ადამიანს მთელი საქართველოს ინტელიგენცია იხსენიებდა მხოლოდ ერთი სიტყვით „ილია“, და ეს სიტყვა, ყველა ტიტულზე მეტი იყო, მთელი საქართველოსთვის ძვირფასი, რადგან მიგვანიშნებდა ილიას სიდიადეს და სამშობლოსათვის თავდადებულობას.

ეს დიდებული ადამიანი ცხოვრებაში იყო შეტად სადა, ადვილად მისადგომი, გამტანი, კეთილი და მგრძობიარე გულის მქონე. არ ამაყობდა გვარიშვილობით და თავის დიდი პიროვნებით. რაკილა საქართველოს მოწინავე საზოგადოება დიდად დაინტერესებულია ილიას პიროვნებით — მე ნებას ვაძლევ ჩემ თავს ვაუზიარო მკითხველს მცირე მოგონებანი ილიას ბანკში მოღვაწეობის ხანიდან ჩემს დროს.

თუმცა იმ ხანიდან დღემდე დიდი დროა გასული (31 წლამდე), მაინც ზოგიერთი შემთხვევები კიდევ დარჩენილი მაქვს ხსოვნაში.

თბილისის საადგილ-მამულო ბანკის მთელი მოგება ჰხმარდებოდა საქართველოს უდიდეს საჭიროებას — სწავლა-განათლების საქმეს — სკოლებს, წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოებას, ქართულ გიმნაზიის შენობას (დღევანდელი სახელმწიფო უნივერსიტეტი) და სხვადასხვა კულტურულ საქმეებს.

ილია არა ჰზოგავდა თავის დიდ ენერჯიას ბანკის კარგად და რიგზე დაყენებისთვის. იგი იყო დაუღალავი მშრომელი და მტკიცე ამსრულებელი მოვალეობისა, ამასვე მოითხოვდა ბანკის მოსამსახურეებიდან. ბანკის მოსამსახურეები, როგორც საერთოდ მთელი საქართველოს ინტელიგენცია, დიდ პატივს ვცემდით ილიას. ჯერ როგორც „ილიას“ და მერე როგორც დიდ მესაჭეს ბანკისას და ყველა იმის სიტყვა, დავალება და განკარგულება ჩვენთვის კანონი იყო.

ილია კარგად ხედავდა მოსამსახურეების შრომასა და დიდი ყოფილი იყო და აფასებდა კიდევც.

ილიას კარგი და მახლობლური განწყობილება ჰქონდა მოსამსახურეებთან. აი ერთი მაგალითთაგანი, რომელიც კარგად ახასიათებს ილიას დიდ გულკეთილობას და მოსამსახურეებთან კარგ განწყობილებას.

მაშინ ჯამაგირს ვიღებდით თვის ოცში; მაგრამ ზოგს ოცამდე ნაწილ-ნაწილ აღებული ჰქონდათ მთელი თვისა, ესენი იღებდნენ შემდეგი თვისას, ამნაირად ზოგს გატანილი ჰქონდა წინათ ორი-სამი თვისა და ვალიანდებოდნენ. ილიას არ მოსწონდა ეს, მაგრამ მოსამსახურეების შევიწროებაც არ უნდოდა, მაგრამ რაკი ჯამაგირის წინ აღებას არ იშლიდნენ, გასცა განკარგულება არავის დაერღვია ამის შემდეგ წესი და ოცამდე ჯამაგირის ანგარიში არა მიეღოთ რა სალაროდან; ამის შემდეგ სალაროსთან ოცამდე აღარავინ მივსულვართ; ერთხელ, თვის 15—16-ში შემომაკლდა ფული, მოსამსახურეებში რომ ვერ ვიშოვნე, გადავწყვიტე მესესხნა ილიასაგან; დილით, ილია რომ მოვიდა ბანკში, მე დავუხვდი დერეფანში და ვთხოვე ოცამდე 25 მანეთი; მანამ მე ველაპარაკებოდი, ილია ღრმად ჩაფიქრებული ძირს იყურებოდა, რომ გავათავე, ცოტა ხანს იდგა ისევ ისე, მერე აიღო თავი. არაფერი მითხრა და წავიდა თავის კაბინეტში. მე შევედი ჩემს სამუშაო ოთახში.

რამდენსამე წუთის შემდეგ ჩემთან მოვიდა ნოდარ ჯორჯაძე, ილიას პირადი მდივანი, და შემეკითხა რაზე ელაპარაკებოდი ილიას დერეფანშიო. „რა იყო რო“? ჩემ მხრივ შევეკითხე. „ილიასთვის რაღაცა გითქვამს, მაგრამ ისეთ ფიქრში ყოფილა გართული, რომ ვერა გაუგია რა, რაზედაც სწუხს და ვთხოვთ შეატყობინო რა გინდოდა“. მე ვუთხარი, ცოტაოდენი ფული ვთხოვე ოცამდე-მეთქი. ნოდარი წავიდა და ცოტა ხნის შემდეგ გამოვიდა და მითხრა ილია გიბარებსო. რომ შეველ, ილიამ მითხრა: „ფული გდომებია, წელან ვერ გავიგე, რამდენი გინდა“. მე ვთხოვე 25 მან. მაშინვე ამოიღო და მომცა ოცში, ჯამაგირი რომ მივიღე, ეს ფული დიდის მაღლობით დავუბრუნე. შემდეგ გამოჩნდა რომ ჩემ გარდა სხვებსაც მიემართნათ ილიასთვის და იმასაც არავისთვის დაუჭერია ფული.

რაკი ერთხელ შევეჩვიეთ, შემდეგაც საჭირო დროს ხელს ვიმართავდით ილიასაგან. ყოფილა ასეთი შემთხვევები, როდესაც ილიას უკანასკნელი ფულიც კი უსესხებია მოსამსახურეებისათვის.

ილია იყო დიდი სტუმართმოყვარული და გულუხვი მასპინძელი, დაუვიწყარი დარჩება იმის ნამდვილი ქართული მასპინძლობა, ნა-

მეტნავად საგურამოში, ყოველწლივ 20 ივლისს, „ილიაობას“, სადაც ბანკის მოსამსახურეები ხშირად ვესწრებოდით.

ამ დღისათვის ილიასთან მისალოცად და პატივის საცემლად მოდიოდა საქართველოს ყველა კუთხიდან ინტელიგენცია და ახლომახლო სოფლებიდან ბლომად გლეხკაცობა.

ილია, თავის მეუღლით ოღლა თადეოზის ასულით, თავს ეველებოდნენ სტუმრებს განურჩევლად დიდ-პატარისა.

ეზოში გაშლილი იყო რამდენიმე სასადილო გრძელი მაგიდები. თითონ ილია აძლევდა სტუმრებს მხიარულების მაგალითს — ოხუნჯობდა, მხიარულობდა და იმის სიყვარულიანი მოქცევა ჰხიბლავდა იქ მყოფთ, ყველა დიდი პატივისცემით შეჰყურებდნენ ამ დიდებულ ადამიანს, ილია მიდიოდა გლეხებთან, რომლებიც იქვე მაგიდასთან ისხდნენ ერთად, ელაპარაკებოდა, ამღერებდა ძველ ქართულ სიმღერებს, რომელიც ძალიან უყვარდა. სადილობა გრძელდებოდა დიდ ხანს, საღამომდე, ვინც ღამე იქ არა რჩებოდნენ და ეთხოვებოდნენ მასპინძლებს, მათ ზოგს ილია და ზოგს ოღლა თადეოზის ასული, აცილებდნენ გასაჯალ კარებამდე და სთხოვდნენ არ დაევიწყათ ისინი.

ბანკი! მოსამსახურეები, თითქმის ყოველწლივ, გაზაფხულობით უმართავდით „მაისობას“, უფრო ვერის ბაღებში. ილიაც მუდამ ესწრებოდა იქ. ყოველ სადილის გამართვაზე ვიღებდით სურათს. ილია იყო შუაში და ჩვენ იმის გარშემო. დღესაც შერჩენილი გვაქვს ზოგიერთს ეს სურათები.

ილია არა ჰსვამდა მეტ ღვინოს, მხოლოდ დროს გატარება და მხიარულება უყვარდა. სადილი ხშირად ვახშმად გადაიქცეოდა ხოლმე. ზოგი ჩვენთაგანი, რომლებიც ღვინოს ისე არ ეტანებოდნენ, დგებოდნენ სუფრიდან, ნაწილი დასეირნობდა ბაღში, რაშიაც ილიაც იღებდა მონაწილეობას.

ერთხელ ამნაირმა სადილმა კარგა ხანი გასტანა. უკვე შეღამებული იყო კარგად. ილია და რამდენიმე სხვები ადგნენ სუფრიდამ, გავიდნენ მოშორებით და ერთ გაშლილ ალაგას დასხდნენ. მეც მალე მიველი იმათთან...

მშვენიერი ბადრი მთვარე ანათებდა იქაურობას დღესავით. პირდაპირ, ზევიდან, დაგვყურებდა „ფიქრის გორა“, რომელიც მაშინ არ იყო გაშენებული. იქ, ზემო მხარეს იყო შენობები, მხოლოდ ქვემოდ თავისუფალი გაშლილი ალაგი, რომელიც გადაჰყურებდა დაბლა სამხედრო გზას და აქეთ-იქით თბილისის ზოგიერთ ნაწილებს და შორს-შორს მინდვრებს და მთებს.

ეს ალაგი იმ დროს დიდ ხალხს იზიდავდა, განსაკუთრებით საღამოობით.

ილია დიდ ხანს იყო ჩაფიქრებული და გაჰყურებდა „ფიქრის გორას“. ბოლოს სთქვა: „მე ჩემ ყმაწვილობაში ძალიან მიყვარდა ეს ადგილი. ბევრი მთვარისანი საღამოები გამიტარებია იქ, ზოგი ჩემი ლექსო იქ დამიწერია“...

რაკი და საადგილ-მამულო ბანკის მოგება ხმარდებოდა საქართველოს სწავლა-განათლების საქმეს და სხვა კულტურულ საქმეებს, ამისთვის იქ სამსახური საპატიოდ მიაჩნდათ.

ბევრი თვალსაჩინო პირი აცხადებდა სურვილს იქ სამსახურისას, რომ მონაწილეობა მიეღო და ხელი შეეწყო ამ დიდებულ საეროვნო საქმისათვის, ამის გამო იქ ალაგის შოვნა, თვით მცირესიც, ძალიან ძნელი იყო.

ერთმა ქართველმა ახალგაზრდამ, გვარი არ მახსოვს, დაამთავრა საშუალო სწავლა და უქონლობის გამო ვერ წავიდა უმაღლეს სასწავლებელში. დიდ ხანს ეძებდა ალაგს, მაგრამ ცდა უნაყოფოდ რჩებოდა. რომ გაუჭირდა, დააპირა მიემართნა ილიასთვის, მაგრამ ამას კარგა ხანი ვერა ბედავდა, რადგან ილია მას სრულებით არ იცნობდა და ეშინოდა, იქნება არც კი მიმიღოსო.

ბოლოს, ბევრი გაჭირვების შემდეგ, წასულიყო ილიასთან სახლში; ავჭალის ქუჩაზე. ილიას მიეღო კარგად, დაესვა, ეკითხა ვინაობა და მიზეზი იმასთან მისვლისა. ჭაბუკი გაოცებულიყო ამისთანა მიღებით და უფრო გაბედულად ეთქვა თავის გაჭირვებული მდგომარეობა. და ბოლოს ერთგვარად დარბევა როგორ მოქცეულიყო. ამ ლაპარაკში ილიასთან მისულიყვნენ სტუმრები. ახალგაზრდა ამდგარიყო წამოსასვლელად. ილიას ეთქვა ხვალ დილით ათ საათზე მობრძანდი ბანკში და პასუხს იქ გეტყვიო.

მეორე დღეს, დანიშნულ დროზე ჭაბუკი მისულიყო ბანკში. მოეხსენებინათ ილიასთვის, გამოსულა ნოდარ ჯორჯაძე და გამოუცხადებია ილიას პასუხი: „თქვენ დღეიდგან მიღებული ხართ ბანკში, იმუშავეთ ჩემთან“. მომსვლელი არ მოელოდა ამას. უზომოდ კმაყოფილს სიხარულის ცრემლებიც კი მოსვლოდა.

ის ჭაბუკი მსახურობდა ბანკში კარგა ხანი, იყო კარგი მოსამსახურე და ილიას უდიდესი პატივისმცემელი და მადლობელი; ილია რომ ბანკიდან გავიდა, იმანაც დაანება სამსახურს თავი და წავიდა სწავლის გასაგრძელებლად.

ილიას დიდი მეგობარი და პატივისმცემელი იყო, სხვათა შორის,

ლევან გიორგის ძე ჯანდიერი, სოხუმის ოლქის ყოფილი უფროსი. ლევან ჯანდიერი როდესაც კი ჩამოდიოდა თბილისში, მეტ დროს ილიასთან ატარებდა. ილია მთელი დღე და ღამეებიც, ბანკში იყო, ლევანიც იქ ხშირად დადიოდა, ლევანი ყოველ ახალ მოსვლაზე ჩამოგვივლიდა, კითხულობდა ჩვენს ამბავს და შემდეგ შედიოდა ილიასთან.

ერთხელ, კარგა ხნის ბანკში მოუსვლელობის შემდეგ, ლევანი საჩქაროდ შემოვიდა ბანკში. ეს იყო ვგონებ 1905 წ. როდესაც ალიხანოვ-ავარსკის დამსჯელი რაზმი თარეშობდა დასავლეთ საქართველოში, სადაც ბევრი დაბა და სოფელი იქმნა მათგან აოხრებული და გადამწვარი. ლევანს ეტყობოდა დიდი მღელვარება. ის არაფერს მოგვესალმა და შემოსვლისასვე იკითხა ილია. ჩვენ ვუთხარი, რომ ილია თავის სამუშაო ოთახში არისო. საჩქაროდ გასწია იქით.

ლევანის ამ გვარმა მოქმედებამ საშინლად გაგვაკვირვა. ეტყობა ზღვებოდა რაღაც დიდი ამბავი, რამაც ასე ააღელვა ეს დიდათ პატივცემული პირი. მოსამსახურენი დავედევინეთ უკან ამბის გასაგებად. შევიდა თუ არა ილიასთან, ლევანმა დაიძახა: „ილია, ვიღუპებით, შეგლა და ხსნა მხოლოდ შენ შეგიძლიან“. ლევანმა აღელვებული ხმით უკამბო ილიას, რომ ეს იყო ახლა შეატყობინეს საიდუმლოდ მთავრობის განკარგულება ქართლში და კახეთში დამსჯელი რაზმის გაგზავნის თაობაზე, რამდენიმე სოფლის განადგურების მიზნით, რომ ჭალხი დაშინებულიყო და იქაც არა დაეწყოთ რა, როგორც დასავლეთ საქართველოში. „ილია — შესძახა ლევანმა, — აქ მხოლოდ შენ შეგიძლიან შეგლა, უნდა წახვიდე მთავარმართებელთან და გადაგვარჩინო ამ უბედურებისაგან, როგორც იქნება“. „ნამდვილი კია ეს ხმები?“ ჰკითხა ილიამ. ლევანმა უპასუხა, რომ მას ისეთმა პირმა შეატყობინა ეს ამბავი რომ ეჭვის შეტანა ძნელიაო. ილია საჩქაროდ ადგა და გაგვიდა.

მამინდელი ხანა (1904—5 წწ.) იყო ხანა ახალ-ახალი მოულოდნელი შემთხვევებისა, რომელნიც თავბრუდამხვევ სისწრაფით ერთი ერთმანეთს მისდევდნენ და სცვლიდნენ. ერთ შემთხვევას მოსდვდა მეორე, იმას შესამე და ესე სხვა ახალი შემთხვევა გვაეწყებდა წინანდელს. ყოველი საათის ახალ-ახალმა ამბებმა იმუამად გადაგვაეწყვა ეს ამბავიც, მხოლოდ ეს კი ვიცით, რომ ამისთანა რაზმი იქ არ გაგზავნილა.

აღნიშნულ შემთხვევიდამ დღემდე განვლო 32 წელმა, იქ დამსწრენი, თუ კი ვინმელა შემორჩა, შეიძლება ეს შემთხვევა აღარც კი ახსოვთ და დღემდის არც საზოგადოებამ და არც ქართლ-კახელებმა

იციან, თუ რა საშინელი შესაძლო უბედურება ელოდათ ამ უკანს-
კნელთ და ვინ გადაარჩინა...

ილიას აწუხებდა საქართველოს აწმყო, მხოლოდ მომავალზე ის
არა ჰკარგავდა იმედს და ხშირად ამბობდა „მომავალი ჩვენია“.

ილიას სწამდა, რომ ის ერი, რომელიც ზრდის დიად შვილებს, არ
უნდა დამდგარიყო გადაგვარების და მოსპობის გზაზე. როდესაც
პატარა საქართველომ, გარშემორტყმულმა მძლავრი მტრებით, თავის
საუკეთესო შვილების მეთაურობით, გადმოლახა მრავალი საუკუნე
და მოაღწია დღემდე — დღეის შემდეგაც გამოზრდის დიად შვილებს,
რომელნიც უკეთ იზრუნებენ იმისთვის მომავალშიო.

ილიას ღრმად სწამდა, რომ ძველ ივერს თავის დიდებული შვილე-
ბის ზრუნვით ეღირსებოდათ უკეთესი მომავალი და აი შესრულდა
კიდევ ამ დიდებული ადამიანის სურვილი და აღთქმა!

საქართველო დღეს სრულუფლებიანი რესპუბლიკა არის და მის
პატრონ-მზრუნველად არიან მხოლოდ თვით საქართველოს ერის შვი-
ლები.

შესრულდა ილიას სიტყვები:

ჩემო კარგო ქვეყანავ, რაზედ მოგიწყენია!..
აწმყო თუ არ გწყალობს, მომავალი ჩვენია.
თუმცა ძველნი დაგშორდნენ, ახალი ხომ შენია...
მათ ახლად ადგიდგინონ შენ დიდებას დღენია...
წერილ-შვილნი წამოგესწრნენ ნაზარდნი, გულმტკიცება
მათის ზრუნვის საგანი შენ ხარ და შენ იქნები...
მათი გული შენისა ტრფობის ფართო ბუდეა,
მათ გულის ფიცარი შენი მტკიცე ზღუდეა...
ჩემო კარგო ქვეყანავ, მამ რად მოგიწყენია?..

შესრულდა ილიას სურვილი, სამწუხაროდ თითონ კი ვეღარ შეეს-
წრო ამ დიდებულ ხანას, მაგრამ ხსოვნა და სახელი ამ დიდებული
ადამიანისა, საუკუნოდ დარჩება სამშობლოს ერთგულ შვილების
გულში.

ილიაოზა სოფ. საპურამოში

როგორც ცნობილია, ილია ჭავჭავაძე თავის სახელწოდების დღეს ზეიმობდა ხოლმე 20 ივლისს, სოფ. საგურამოში. იმ დღისათვის პატივმცემლები მოზღვადებოდნენ ხოლმე საქართველოს ყველა კუთხიდან. აქ ნახავდით მოსულებს იმერეთიდან, გურია-სამეგრელოდან და ქართლ-კახეთიდან ხომ რალა თქმა უნდა; სავალდებულო-სავით იყო მოსვლა წინამძღვრიანთკარის სამეურნეო სასწავლებლის მოწაფეებისაც. რომლებიც თავის ტკიბლხმოვან სიმღერებით ატკბობდნენ სტუმართა ყურთა სმენას. მე 1892 — 94 წლებში მასწავლებლად ვიყავი სამეურნეო სასწავლებელში, სხვათა შორის, ლოტბარობაც მე მქონდა დაკისრებული. რამდენი ხანიც ვიყავი ხსენებულ სკოლაში, მოწაფეებიდან დღევანდელ მე მგზავნიდნენ. ამ სახით მქონდა ბედნიერება ილიაობას დავსწრებოდი. როგორც აღვნიშნე, ამ შემთხვევისათვის უთვალავი რიცხვი სტუმრებისა ესწრებოდა, სულ ცოტა, 100—150 კაცამდე. ამათ გარდა, ამ ზეიმზე აუცილებელი იყო ადგილობრივ გლეხობის დასწრება. რა გინდა რომ არ გენახათ მის სუფრაზე და მერე რა უხვად! ერთის სიტყვით, რომ იტყვიან, ჩიტის რძის გარდა ყველაფერი იყო. ღვინოზე, ხომ ლაპარაკიც მეტია — ძალზე უხვად იყო და საუკეთესო. სუფრა იმ-ლებოდა მოსულთათვის ეზოში დიდ კაკლის ჩრდილში, სადაც ჩამოჩუხჩუხებდა ცივ-ცივი წყარო. ამ წყლის ფართო აუზში დაცურავდნენ კიტრები, საზამთროები, ნესვები და სხვა ბოსტნეული. საერთო მაგიდის გვერდით მიკუთვნილი იყო ადგილი წინამძღვრიანთკარის მოწაფეებისათვის და მათ მაგიდის გაყოლებით იყო გამართული დაჩრდილული ხეივანი გლეხობისათვის.

სადილზე დასხდომამდე სტუმრები ჯგუფ-ჯგუფად ბაასობდნენ, ოხუნჯობდნენ. თვით მასპინძელი ილია ყველგან გაივლ-გამოვივლიდა, ისიც იღებდა მონაწილეობას ოხუნჯობაში. არას დროს არ დამავიწყდება მისი გახუმრება თავის სოფლის გლეხთან, რომელსაც ხელი ჩაჰკიდა ჩოხის საყელოში და დასძახა — „გამაგრდი, თორემ წაგაქცევო“. გლეხმა სრულებით არ გაიკვირა ეს, მან არხეინად ხელი ჩაავლო პიჯაკის საყელოში და უთხრა — „შენ თვითონ გამაგრდი, კნიაზო, თორემ სარმას გამოგვრავ“... ყველა დამსწრენი სიამოვნებით უყურებდნენ ამ გარემოებას. იქვე ახლო იდგა კნეინა მაკინე ამ რაჯიბი, ცნობილი მთელ ქართლში უბადლო დაირის დამკვრელი და მასთან მომ-

ღერალიც. ილიამ მიმართა თხოვნით რომ დაირაზე დაემღერა. მაკინემ თავისებურად დაჰკრა დაირას და ჩვეულებრივი სინაზით დაამღერა. ხალხი სმენად იქცა. ილიამ კი თავიდან მოიშვლიბა შლაპა და ესროლა მაკინეს, თანაც მიაძახა — „შენ გენჭკვალე, მაკინე!“

ამ ორმა ფაქტმა — გლეხთან გამობუმრებამ და მაკინესადმი ალერსით მიმართვამ სულ გამოცა. სხვები რას ფიქრობდნენ, ან რას განიცდიდნენ არ ვიცი, მე კი 22 — 23 წლის ახალგაზრდა ვერ წარმოვიდგენდი, რომ ეს დარბაისელი ბუმბერაზი ჭკუით და საქმიანობით ილია ასე სადათ დაიჭერდა თავს. ამასთანავე ერთად მისმა უბრალოებამ მთლად მოინადირა ჩემი გული და უფრო შემაყვარა მისი თავი.

დადგა სადილობის საათი. სტუმრებს შესთავაზეს დასხდომა. დალაგდა ხალხი, შეუდგნენ ჭამა-სმას. მადა ყველას კარგი ჰქონდა და საჭმელიც საუცხოო. ნადიმი მხიარულად მიმდინარეობდა. პირველი სადღეგრძელო, რასაკვირველია, ილიასი იყო. ადგა ზეზე ცნობილი მწერალი და ქართული ენისა და ლიტერატურის მასწავლებელი ქ. გორის საოსტატო სემინარიისა და ქალთა პროგიმნაზიისა, ნ. ლომოური და ითხოვა სიტყვა. მე პირადად კარგად ახლოს ვიცნობდი ნიკოს, ვიცოდი, რომ იშვიათი საამო და შინაარსიანი მოლაპარაკე იყო და ეს გამართლდა ილიას სუფრაზედაც. ხალხი აღტაცებაში მოიყვანა მისმა სიტყვამ. მომეტებული დამსწრეთაგანი არ იცნობდა ლომოურს და განცვიფრებული კითხულობდნენ მის ვინაობას. ორატორი, რასაკვირველია, ტაშის გუგუნით დააჯილდოვეს და შემოიტანეს წინადადება: მოსმენილ სიტყვის შედეგად მიღებული შთაბეჭდილება რომ არ განქარდეს, ილიას მიმართ სიტყვის თქმის ნება აღარავის მიეცეს. წინადადება დიდი უმეტესობით მიღებულ იქნა. წამოდგა ნ. ნიკოლაძე და ითხოვა სულ მოკლე სიტყვა. მიაძახეს „არ გვინდა“. მაინც ნება დართეს. მხიარულებას ელფერი არ შეეცვალა, ყველანი კარგ გუნებაზე იყვნენ. მზის ჩასვლისას ნაწილი მოსულ სტუმრებისა წავიდა თბილისში და სხვაგან რკინისგზით. წინამძღვრიანთკარის მოწაფენიც ჩემთან ერთად გავემართენით შინ.

მეორე დღეს 30 — 40 კაცამდე გაუდგნენ გზას წინამძღვრიანთკარში სკოლის დამაარსებლის ილია წინამძღვრიშვილის პატივისცემილად. მათ შორის იყო ილია ჭავჭავაძეც — პატარა ილიას (ასე უძახდიან წინამძღვრიშვილს) სასწავლებლიდან ნამახანაგევი და დღეს მეგობარი — დამხმარე სკოლის დაარსების საკითხში და ბანკის სახსრებიდან ნივთიერადაც ხელის შემწყობი.

პატარა ილია სიამოვნებით დაუხვდა ძვირფას სტუმრებს. სუფრა

გამზადა სკოლის ფერმაში, მუხებ ქვეშ. სტუმრები ანარჩევი ქართველი ინტელიგენციისაგან შესდევბოდა. დაათვალიერეს სკოლა, სახელოსნო, ფერმა. განსაკუთრებულ ყურადღებით ყველაფერს ათვალიერებდა ნ. ნიკოლაძე, მან ხეებს სინჯვა დაუწყო და სკოლის სპეციალისტებს — აგრონომებს ისეთი საკითხები დაუსვა, რომ როგორც იტყვიან, ჭირის ოფლი აღინა.

სუფრაზე დასხდნენ. თამადად ნ. ხიზანიშვილი (ურბნელი) დააყენეს. ნიკო კარგი მოლაპარაკე იყო და ერთი-მეორეზე უკეთეს სადღეგრძელოებს ამბობდა. სხვა სადღეგრძელოთა შორის მან სთქვა: იმ ბედნიერ დღეს დაგვასწროს, როდესაც საქართველოში ყოველ 3 — 4 ვერსის მანძილზე ისეთი ილიები გვეყოლება, როგორც დღესა გვეყავს საგურამოში და წინამძღვრიანთკარშიო.

18580-ბ

ილია ჭავჭავაძე და წინამძღვრიანთკარის სკოლა

XIX საუკუნის სამოცდაათიან წლებში, საგურამოს მახლობლად მდებარე სოფელ წინამძღვრიანთკარში, დაარსებულ იქნა საქართველოში პირველი სასოფლო-სამეურნეო სკოლა ექვსი წლის კურსით. აქ გადიდნენ ყოველივე იმას, რაც საჭირო იყო რაციონალურად დაყენებულ სოფლის მეურნეობისათვის: ხენა-თესვა, მევენახეობა, მებოსტნეობა, მეფუტკრეობა, ცოტა ზეინკლობა და სხვ. კურსდამთავრებულები აქედან იგზავნებოდნენ იალტაში, ე. წ. ნიკიტის სასწავლებელში მევენახეობა-მეღვინეობის ცოდნის განსავითარებლად.

ჩვენ ვიცით, რომ ამ დროის „განათლების მესვეურები“ პირველ დაწყებითი სკოლების დაარსებაშიაც ძალიან ძუნწები იყვნენ და თავის თავად გასაგებია, რომ სამეურნეო სკოლის საქართველოსთვის მაცემის გავონებაც კი თავზარს დასცემდა. ამას რომ დაურთოთ ისიც, რომ ახლად წარმოშობილი სკოლა განათლების ხელმძღვანელებს მხოლოდ სამოსწავლო ხაზით ექვემდებარებოდა, ყველასათვის გასაგები გახდება თუ რასიძნელეს წარმოადგენდა ამისთანა სკოლის დაარსება. სკოლის დამაარსებელი იყო იმავე სოფლის შვილი ილია ივანეს ძე წინამძღვრიშვილი. ცხადია, იმ უკუღმართ დროში იგი ვერას გახდებოდა თავისი ძალღონით. ვილაც უნდა ჩარეულიყო ამ საქმეში. ამის გამოცნობა არაფერ სიძნელეს არ წარმოადგენს.

ჩვენ კარგათ ვიცით, რომ საქართველოში არც ერთი სერიოზული წამოწყება არ გაკეთებულა ილია ჭავჭავაძის ჩარევის გარეშე. აი სწორედ ილია ჩაერია ამ საქმეშიც. ალბათ, რამდენადაც ვიცით, ილიამ ამ საქმეში თავისი ქვისლი გენერალი სტაროსელსკი, ყოფილი მთავარმართებლის მოადგილე, გამოიყენა, — განათლების მესვეურებმა სკოლის წესდება დაადასტურეს, თუმცა, როგორც გამოჩაქლის პირობებში დამტკიცებულს, სახელმწიფო ხაზინიდან არაფერი დოტაცია არ გაიღეს, ნ-ს კლასიან სკოლის შენახვა კი მეტად მძიმე ტვირთი იყო, მაგრამ ილია წინამძღვრიშვილმა თავს იღო. ყველა, ვისაც უნარი აქვს დაკვირვებისა, მიხვდებოდა, რომ იმ სახსრებით, რაც სკოლის დამაარსებელს ებადა, ასეთი სკოლის შენახვა შეუძლებელი გახდებოდა. ამას ყველაზე ადრე დიდი ილია შეამჩნევდა და აქაც ერთგვარი გამოსასვლელი კიდევაც გამოიჩინა. მან ბანკიდან თავადაზნაურთა შვილებისათვის სამეურნეო სკოლაში ათი სტიპენდიისათვის ყოველ წლიურად ხუთასი თუმანი (5000 მან.) გაიღო და ამ თანხიდან ნახევარი ოდენობით ფული ხმარდებოდა სკოლას სხვადასხვა საჭიროებისათვის.

სასოფლო-სამეურნეო სკოლის დაარსების შესახებ ამ მცირე ნათქვამიდან ნათლად ჩანს, რომ ილია წინამძღვრიშვილი უალრესად იდეური ადამიანი იყო, რომელიც ხალხის (უმთავრესად გლეხობის) ბედნიერებისათვის არაფერს არ ზოგავდა. ამისთვის არის, რომ დიდი ილია განუსაზღვრელ პატივსაც სცემდა და ყველაფრით ეხმარებოდა, ხოლო მის პირშვი შვილს — სკოლას ქებათა-ქებას ასხავდა.

ამჯერად, ჩვენ გვინდა მოკლედ მაინც გავიხსენოთ ვინ იყო ილია წინამძღვრიშვილი და როგორ უძღოდა სკოლას. უნდა წინასწარ აღვნიშნო, რომ იგი გამოჩაქლისი ტიპის კაცი იყო, უებრო მოსიყვარულე სამშობლოსი და ხალხისა, უანგარო ქველმოქმედი. იგი საცნობია ორი სახით: სკოლის დაარსებამდე, შეიძლება ითქვას, ის ქალივით კეკლუცობდა: ყოველ დღე სამართებლით ლოყებს იფხეკდა, თეთრი ხელთათმანებით დასეირნობდა და ისიც ფეხით კი არა, მომეტებულად ფაიტონით. ან კი რა უნდა ექნა: ის შეყვარებული იყო ვიღაც არღუთინსკის ქალზე. მამამ ნება არ ღართო ამ ქალის შერთვაზე. ილია მეტად მოსიყვარულე და მორჩილი იყო დედამამისა; წინ ვერ აღუდგა, მაგრამ სიტყვა მისცა ქალს, რომ ის სხვის შემრთველი არ იქნება. ქალმაც ასეთივე აღთქმა მისცა. კარგა ხანმა განვლო, ილია, შეიძლება ითქვას, უკვე ხნიერად ჩაითვლებოდა, როცა მას მამა გარდაეცვალა. შეთქმულები ერთმანეთისანი გახლ-

ნენ, მაგრამ ქალი დასხეულდა. ილიამ იგი შვეიცარიაში წაიყვანა სამკურნალოდ. ვერ გადაარჩინა, მოკვდა. ილიამ ცოლის ნეშტი საქართველოში მოასვენა და ს. წინამღერინთქარში დაასაფლავა. საფლავზე ააგო ეკლესია ოღლა და ილიას სახელობაზე. ცოლის სიყვდილის შემდეგ ილია სულ სხვა სახით მოვევლინა ქვეყანას: მან მიიტოვა ყველა ის, რაც ახასიათებდა მის ახალგაზრდობას, ერთის სიტყვით. შეიქმნა ჩვეულებრივი საქმიანი მოქალაქე; შეუდგა სკოლის დაარსებას და მთელი თავის არსებით მხოლოდდა მასზე ზრუნავდა. დაჩვეული ფაქტონით სიარულს, ახლა 3 და 5 კაპეიციც არ ემეტებოდა ცხენის ტრამვაიზე დასახარჯავად. იყო შემთხვევა — მიდიოდა ფეხით სადღაც და გზად შეხვდა მეგობარი, ყოფილი ინსპექტორი სამოქალაქო სასწავლებლისა ვინმე მირაქოვი, რომელმაც, რომ გაიგო სადაც მიდის ილია, უსაყვედურა — კაცო, შაური გენანება მაგ სიშორეზე ტრამვით წასასვლელად? მან უპასუხა: ორ რვეულს ვიყიდი და ჩემი ტეტია ბიჭი მთელ თვეს ჯღაბნისო.

მოვიყვან ნიმუშს მის საქმიანდმი დამოკიდებულებისა. მე ვიცოდი, რომ მის სკოლაში კურსდამთავრებულთ არაფერი პრივილეგიები არ ეძლეოდა სამსახურში შესვლისას, მაშინ როდესაც სამოქალაქო სასწავლებელ დამთავრებულთ პირველი ჩინი ეძლეოდათ. მე ეს შეცდომად მიმაჩნდა და ერთხელ შევეკითხე ამის შესახებ ილიას. მან მიპასუხა: „მე სკოლა დავაარსე იმისთვის, რომ იქიდან გამოსულები მეურნეობას ეწეოდნენ და არა ჩინოვნიკებად მიდიოდნენ; ჩინზე უფლება რომ ეძლეოდეთ, სულ „ჩინოვნიკებად“ წავლენ, კაკარდებს გაიკეთებენო“. ამ გონივრულმა განმარტებამ სრულიად დამაკმაყოფილა და მაფიქრებინა, რომ აქაც ალბათ დიდი ილიას დაკვირვებას ექნება წვლილი სკოლის წესდება-უფლებების დამტკიცების დროს.

ჩემს ამ სკოლაში მასწავლებლად ყოფნის დროს (1892—94 წწ.) ილია კარგად მოხუცებული იყო, მიუხედავად ამისა არ მახსოვს შემთხვევა, რომ ის ყოველ შაბათ ღღეს საღამოთი (ზამთარს თუ ზაფხულს) არ მოსულიყო თბილისიდან, არ ენახა თავისი საყვარელი სკოლა, არ ესაუბრა მასწავლებლებთან და არ გაეგო რა უჭირს მის პირმშოს. მეორე ღღეს — კვირას საღამოთი უკანვე დაბრუნდებოდა. აქ უნდა მხედველობაში ვიქონიოთ, რომ ილია თბილისში მსახურობდა და ამისათვის არც სხვა ღღეს შეეძლო თბილისიდან წამოსვლა, არც მეტ ხანს დარჩენა. მოდიოდა, რასაკვირველია ფაქტონით, თუმცა, როგორც მითხრეს ამხანაგებმა, რამდენიმე წლის

წინათ, როდესაც ჯერ საკმარისად ჰქონდა ფიზიკური ძალის მარაგა, ხშირად, თბილისიდან ავჭალის რკინიგზის სადგურამდე მატარებლით მისული, ზედაზენის მთაზე ფეხით გადმოსული მოეკლინებოდა ხოლმე სკოლას.

1892 წელს მეიღვე ბარათი, მასწავლებლად მიწვევდნენ: შეეფიქრანდი; ვერ გავებდე ერთბაშად დადებითი პასუხის მიცემა. ჩემ იღბალზე ჩვენ ოჯახში, სოფ. ხეთში (ცხინვალის ახლოს) სტუმრად მოვიდა ქართული საზოგადოებაში ცნობილი მწერალი ნ. ლომოური. შემეკითხა როგორა ხარო? გავუხიარე ჩემი ფიქრები. მან შეუფერხებლად მიპასუხა: დიდი პატივი უცია ილიას შენთვის, ნუ გეშინია, წადი, იწრომე და, ილიაც დაგაფასებს“. ამ დარიგებამ დამამშვიდა და წამოვედი თბილისში ილიასთან. მიმიღო ძალიან სიამოვნებით. შევთანხმდით და გადავწყვიტეთ შაბათს ეტლით სკოლაში წასვლა. ახლად მისულს წინამძღვრიანთკარში ილიამ გამაცნო მომავალი ამხანაგები, რომლებიც ალერსიანად მომეგებნენ; დამათვალერებინეს ყველაფერი. სადამოთი ილიამ ყველანი შეგვეკრიბა, ვითათბირეთ სკოლის საქმეებზე. მეორე დღეს — კვირას ილია მზის ჩასვლისას გაემართა თბილისში. შევეუდექი ჩემ საქმეს და თანდათანობით დაუახლოვედი ამხანაგებს, მოწაფეობას და გავეცანი ადგილობრივ პირობებს. მოკლედ ჩავები მუშაობაში. სემინარიის კედლებში მიჩვეულმა უქმურ რეჟიმს, სადაც ინსპექციის და მოწაფეთა შორის აღმართული იყო ჩინური კედელი, ერთბაშად სწორი ალლო ავიღე მოწაფეებთან კეთილ ურთიერთობის შექმნისათვის და ჩემდა საბედნიეროდ პირველივე ხნიდან ჩვენ შორის დამყარდა სრული სოლიდარობა. პირველმა ცდებმა და ილიას მაგალითმა სკოლა შემაყვარეს, — სულ იმას ვფიქრობდი რით შევიქნე უფრო სასარგებლო. გამოვიწერე პედაგოგიური ჟურნალები და სახელმძღვანელოები და ზუსტად ვეცნობოდი მასალებს. ამოკარიფე რამდენიმე საკითხი, რომლების განმარტება საჭიროდ მივიჩნე. იმ ხანებში 10 — 12 დღით არდადეგები გვქონდა. ვისარგებლე შემთხვევით და წავედი თბილისში იმ განზრახვით, რომ ი. გოგებაშვილი შენახა. გამოვცხადდი მასთან და, რომ გაიგო ჩემი ვინაობა და რად ვარ მისული, მეტად ესიამოვნა და შემიქო განზრახვა, — მითხრა ეს პირველი შემთხვევაა, რომ ახალგაზრდამ სცნოს თავისი ნაკლი და ცდილობდეს მის განკურნებას, თანაც წამახალისა, შენგან კარგი მასწავლებელი გამოვაო. მოვახსენე რის განმარტებაც მინდოდა. ყველაფერი ამიხსნა და ჩემს კითხვების გარდა, ახლებიც თვითონ ჩაუმატა. საუბარი გაგრძელდა 2—3 საათამდე. როდესაც იაკობმა მითხრა „გვეყოფა“,

მე წამოვდექი განზრახვით, რომ მადლობა გამოვუცხადო და წავიდე, მაგრამ მან არ გამომიშვა, — დღეს ჩემი სტუმარი ხარო; ვისადილებთ და ცოტას კიდევ ვისაუბრებთო. სადილის შემდეგაც მართლაც ახლადდასმული კითხვები განმიმარტა და დიდის მადლობით წამოვედი. უნდა გულახდით აღვიარო, რომ იმ დღეს იმდენი ახალი რამ შევიძინე, რასაც ექვსი თვის კურსებზე არ მისცემდა მსმენელს და კიდევაც პრაქტიკულად გამოვიყენე.

წინამძღვრიშვილის მოქმედების სრულყოფილად დახასიათებისათვის უნდა აღვნიშნო, რომ მას სკოლის გარეშეც დიდი ნაყოფიერი ღვაწლი მიუძღვოდა სხვა გზითაც. იგი იყო ინიციატორი მცირეწლოვან დამნაშავეთა გამოსწორების კოლონიის დაარსებისა, რომელიც დღესაც განაგრძობს არსებობას ავჭალაში.

ილიამვე 1892 წელს, ხოლერის მძვინვარების დროს, თბილისში ავჭალის ქუჩის მოედანზე (იქაური ბაზრის წინ) გახსნა ხალხისათვის უფასო საჩაიე, რომლის ხის ოთახები ხოლერის მოსპობის შემდეგ გადასცა ქართულ თეატრის მოყვარულთა, სადაც გაიწვრთნა და ბოლოს გამოვიდა ცნობილი მსახიობი ნ. გოცირიძე.

ცოტა რამ ილია ჭავჭავაძის შესახებ

ამ პატარა წერილში მე მინდა მხოლოდ ერთი კონკრეტული საგალითი მოვიყვანო, რომლის ცოცხალი მოწმე მე ვარ და რომელიც ნათლად გვიდასტურებს, რომ ილია გლეხებს მუდამ გვერდში ედგა, მათ ბედნიერებას შეჰხაროდა, მათ ჭირ-ვარამს იზიარებდა და მუდამ მათი დამხმარე იყო. აი ამის უტყუარი საბუთიც: 1912 წელს 20 დეკემბერს მეფის მთავრობამ გამოსცა კანონი, რომლის ძალითაც დროებით ვალდებული გლეხები იძულებითი წესით, ბანკის საშუალებით, გამოისყიდინენ თავიანთ მამულებს (ნადელებს) თავიანთ ყოფილ მებატონეებიდან. ეს უკანასკნელი ფულს ხაზინიდან მიიღებდნენ, ხოლო გლეხები კი, გრძელ ვადიანი სესხის სახით, ამ მამულების გამოსასყიდ საფასურს ხაზინაში შეიტანდნენ და, ამრიგად, ისინი ხდებოდნენ მიწის მესაკუთრენი. ამ მუშაობის ჩატარება მინდობილი ჰქონდათ მაშინდელ მომრიგებელ შუამავლებს.

იმ დროს მე ვმუშაობდი ასმეტის მომრიგებელ შუამავალთან მდივნის (თარჯიმნის) თანამდებობაზე და მთელი ეს საქმეები ჩემს ხელში გადიოდა. თითო მეკომურ გლეხს მიცემული ჰქონდა ხუთი დესეტინა მამული და უნდა გაგვეგო რომელ გლეხს რა ზომის მამული ჰქონდა და სად, რომ ამ მამულებზე ნასყიდობის სიგელები შეგვედგინა. მაშინდელმა ტფილისის საგუბერნიო გლეხთა საქმეების საკრებულომ გადმოგვიგზავნა 1864 წელს შემდგარი ბატონ-ყმობის გადავარდნასთან დაკავშირებული სიგელები, სადაც აღნიშნული იყო, თუ რომელ მეკომურ გლეხებს სად, რა ზომის, რა მიჯნებ შუა, რა ხარისხის, სარწყავი თუ ურწყავი მამული მიეცა. ერთი ასეთი სიგელი შემდგარი იყო, ერთის მხრივ, თვით ილია ჭავჭავაძის და, მეორეს მხრივ, გლეხ გონდაურების (გვარია) სახელზე. რადგან ილია უშვილო მოკვდა და ჩვენ არ ვიცოდით ამ გონდაურების მამულის ფული ვის სახელზე ჩაგვერიცხა და რადგან ეჭვი გვქონდა, რომ ილიას თავისი პირადი ქონება ნანადერძევი ჰქონდა მაშინ ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოებისათვის, ამიტომ ჩვენ ამ საზოგადოებას ოფიციალურად შევეკითხეთ, ხომ არ არის გადაცემული მათზე ასმეტური გონდაურების გლეხების დალა, რაზედაც უარყოფითი პასუხი მივიღეთ. ამასობაში გამოცხადდნენ ჩვენთან გონდაურებიც და ჩვენ შეკითხვებზე გავვიმარტეს, რომ ისინი, დღე-

დან ბატონყმობის გადავარდნისა, უკვე მესაკუთრე გლეხებად არიან და დროებით ვალდებულ გლეხებთან არაფერი საერთო არა აქვთ; საქმე ის არის, რომ მაშინ ილია, ჯერ სრულიად ისევ ახალგაზრდა, მოსულა ჩვენს მამებთან და უთქვამს: ძმებო, ბატონ-ყმობის გადავარდნა, თქვენი განთავისუფლება მე თქვენზე მეტად გამიხარდა; ნიშნად ჩემი სიხარულისა, ეს მამულები თქვენთვის საკუთრებად აღმომიცია, არავითარი ღალა თუ ხარჯი მე არ მინდა. იცხოვრეთ, იბედნიერეთ და შვილებს ასწავლეთო. გახარებულმა ბევრი გველაპარაკა, ბევრი დაგვარიგა და თანაც საბუთი მოგვცა და წავიდაო. რაკილა ილიას მიერ გაცემული საბუთი დაკარგული აღმოჩნდა, ჩვენ გლეხების განცხადება ოფიციალურად შევამოწმეთ და სრული ჭეშმარიტება აღმოჩნდა, გონდაურებს არავისთვის ღალა არ ეძლიათ, გარდა სახაზინო გადასახადისა, როგორც მიწის მესაკუთრე გლეხებს.

მე ვფიქრობ, რომ ეს ამბავი ჩვენ ბევრ რამეს გვეუბნება, ჰფანტავს იმ ბურჟუსს და ჭორებს, რაც ილიას ირგვლივ იყო შექმნილი. ჩვენ ვიცით, რომ ილიას თავისი პირადი მამული არ ჰქონდა, რაც ჰქონდა, ისიც სულ სხვას აჩუქა, თითონ კი მაშინ ცხოვრება უჭირდა.

მაშინ ახმეტაში მომრიგებელ შუამავლად იყო გიორგი ივანეს ძე ცისკარიშვილი, რომელიც დღესაც სოფ. ზემო ალვანში, შვიდწლედის მასწავლებლად მუშაობს. გონდაურებიც ახმეტაში 7—8 კომლია და ამ ამბის ხელმეორედ შემოწმება, თუ ვისმე ეჭვი შეეპარა, მუდამ შეიძლება.

მცირე მოგონება დიდ ადამიანებზე

თბილისის სასულიერო სემინარია დავამთავრე, მაგრამ მღვდლობა არ მიფიქრია: ნიდაგ წირვა-ლოცვის მოსმენა, წელიწადში სამჯერ ზიარება, ყოველ გაკვეთილზე ლოცვების კითხვა, საერო ლიტერატურის კითხვის აკრძალვა, ბინებზე ღამღამობით ჩხრეკა ექვსი წლის განმავლობაში, ყოველ შეგნებულ ადამიანს უფრო ამორებდა ამ წოდებას.

იმ დროს (1894 წ.) დიდად გულწრფელ, ცნობილ საზოგადო მოღვაწეს ილია წინამძღვრიშვილს უკვე დაარსებული ჰქონდა წინამძღვრიანთ კარში საქართველოში ერთადერთი სასოფლო-სამეურნეო სასწავლებელი. ამბობდნენ, რაც მამულები ჰქონდა, სასწავლებელს შეწირაო, რასაც შოულობს (ნოტარიუსად იყო თბილისში) თავის თავზე სულ მცირეს ხარჯავს, დანარჩენს თავის სასწავლებელს ახმარსო. იმასაც ლაპარაკობდნენ, რომ ილია სასწავლებლისათვის მასწავლებლებს ეძებს, მაგრამ ვიდრე ვისმეს შეარჩევს, ქვეყანას შეძრავს ცნობების შესაკრებადო.

გაგონილი მქონდა, რომ ილია ძლიერ ადრე დგება და ვიდრე დილას ჩაის მიირთმევს, თბილისის რომელიმე კუთხეს შემოუვლის და დაათვალიერებსო. ქალაქის ხმოსანი იყო.

ერთ პარასკევს დილა ადრიანად თხოვნით ხელში ილიას ბინის კარებს ავეტუზე.

გამოვიდა შავებით მოსილი (ცოლი გარდაცვლილი ჰყავდა), მაღალი წარმოსადეგი შეჭალარავებული ბრგე კაცი.

— რა გნებავთ ყმაწვილო? — შეჩერდა.

მე თხოვნა გავუწოდე. წაიკითხა და შემომხედა.

— გოგებაშვილი გიცნობთ? — შემეკითხა. უარით ვუპასუხე.

— ახლა რას აკეთებთ?

— სადგურზე მივიღივარ, დატვირთული ვაგონებიდან ეკლარის ქვას უნდა მივიღო არქიტექტორ ანდრეოლეტისათვის, — ვუპასუხე.

— თქვენ ანდრეოლეტთან მუშაობთ? მეც სადგურისაკენ მივიღივარ — და კიდევ დამაცქერდა. გზაში მესაუბრებოდა. ჩემს პასუხებს ძლიერ უკვირდებოდა, ბოლოს მითხრა: პასუხის მისაღებად ხვალ დილით ადრე მივსულიყავ.

შაბათ დილას, თავის კაბინეტში მიმიღო, მესაუბრა მასწავლე-

ბლის მოვალეობაზე. განცვიფრებაში მომიყვანა მისმა უსაზღვრო სიყვარულმა და იმედებმა სასწავლებლისადმი. მთელი მისი არსება სასწავლებლის შესახებ ფიქრებით იყო ავსილი, იმედიანად მომაპყრო მეტყველი თვალები და მითხრა: „ხვალ ხომ კვირა არის, დილა ადრინად ბარგი-ბარხანით მოდი და წაგიყვან ჩემს სასწავლებელში“. გახარებული გამოვემშვიდობე.

ანდრეოლემ მითხრა: „გუშინ საღამოს ილია წინამძღვრიშვილი ჩემთან იყო და დაწვრილებით გამომკითხა თქვენი მუშაობის შესახებ“.

კვირა დილას ფაიტონი სასწავლებლისაკენ მიგვაქანებდა. თურმე ყოველ კვირას ეწვეოდა ხოლმე სასწავლებელს. თუ ილია ჭავჭავაძე საგურამოში ეგულვებოდა, უნახავად თბილისში არ დაბრუნდებოდა, ერთი მეორის დიდი მეგობრები იყვნენ და სასწავლებლის მოამაგენი.

სასოფლო-სამეურნეო სასწავლებელს სახელოსნო განყოფილებაც ჰქონდა, სადაც მოსწავლეებს ასწავლიდნენ სასოფლო-იარაღების, ხელსაწყოების და საგნების კეთებას.

მოახლოვდა ოცი ივლისი — ილია ჭავჭავაძის დღეობა. მოსწავლეებს მზად ჰქონდათ ნობათი ილიასათვის მისართმევად — დასაკეცი ჯოხ-სკამი, ხის კალმისტარი, ხის სამელნე, ხის საპაპიროსე თავიანთი გაკეთებული.

ოც ივლისს დილის ათი საათიდან მასწავლებელი და მოსწავლეობა ხალისით და სიმღერებით მწყობრად გავუდექით გზას საგურამოსაკენ. ილია წინამძღვრიშვილი იქ გვეგულვებოდა და იმასაც წავუღეთ კოხტად გაკეთებული ჯოხ-სკამი. ილიას კარმიდამო საესე იყო სტუმრებით, ხალხი კიდეც მოდიოდა: გლეხობა კარ-მიდამოში იყო მოფენილი. ჩვენ ზემო ჭიშკრიდან ჩავედით სიმღერით. ილია პირმცინარე შეგვხვდა იქვე, წყაროსთან, კაკლის ქვეშ. მადლობით მიიღო მოსწავლეებიდან საჩუქრები. ილია წინამძღვრიშვილმაც მართმეული დასაკეცი სკამ-ჯოხი ილიას მისთავაზა, მეც კი გავბედე ორიოდე სიტყვა ილიას მისალოცი, მაგრამ უშნოდ და ბურსაკულად გამომივიდა.

ილიამ მოსწავლეები თავისი წიგნებით დაასაჩუქრა.

კარგი სანახავი იყო ილია — გლეხების მეგობარი: სადილად ჩამწკრივებული აუარებელ გლეხობას გაუვლ-გამოუვლიდა, მერიქიფეს ღვინოს დაუჭაშნიკებდა, შიგა და შიგ რიგებში ჩაჯდებოდა ხოლმე ცოტა ხნობით და სადღეგრძელოს თვითონაც იტყოდა და გლეხებსაც მოუსმენდა ღმილით. სადილის დროს გავიგონეთ ბევრი კარგი სიტყვა,

სიმღერა, მუსიკა, ყარანგოზიშვილის თარის დაკვრა, ვუყურეთ კი-
ლაობას და დიდად ნასიამოვნები შებინდებისას ისევ სასწავლებელში
ვიყავით.

* * *

ყირიმში, საიმპერატორო ნიკიტის ბაღთან არსებულ მეღვინეობის
უმაღლეს კურსებზე ვსწავლობდი. კურსებს გარდა, ბაღთან იყო
მებაღეობის და მევენახეობის სასწავლებელი. ორივე დაწესებულებას
ეტანებოდა ჩვენი ახალგაზრდობა საქართველოს სხვადასხვა კუთხი-
დან. ქართველობა განირჩეოდა შრომით, მეცადინეობით და კარგი
სახელი ჰქონდა.

1896 წელს მეღვინეობის ლექტორი (შემდეგ ცნობილი პროფესო-
რი) მ. ა. ხოვრენკო და მე მიწათმოქმედების დეპარტამენტმა მიგვე-
ვლინა საქართველოში მევენახეობის და მეღვინეობის გასაცნობად.

ჩვენ მოვიარეთ კახეთი, თბილისში გავცანით ღვინის სარდაფებს
და გავემართეთ საგურამოსაკენ, ილია ჭავჭავაძის ვენახების დასათ-
ვალეირებლად.

ილიამ მიგვიღო სამუშაო კაბინეტის წინ, პატარა აივანზე. იქვე
ილიასთან იყო პოეტი ველიჩკო, რომელიც ილიამ გაგვაცნო; ვე-
ლიჩკო გარეგნულად წარმოსადეგი კაცი იყო, ილიას მოკრძალებით
ელაპარაკებოდა. მაგიდაზე წიგნი ჰქონდათ გაშლილი.

სასიამოვნო, წყნარი ამინდი იყო და ცა სავსებით გადაწმენდი-
ლი. არაგვის მთელი ხეობა, კავკასიონის ქედის შწვერვალეები მყინ-
ვართ, მუხრანის თვალუწვეველი ველი აივნიდან ხელისგულივით
ჩანდა. იმავე აივნიდან დაყურებდით ილიას და სტაროსელსკის ვე-
ნახებს, ხეხილის ბაღებს და თლილი ქვით ნაშენ მოქანდაკებულ
უზარმაზარ მარანს, რომლის მსგავსი საქართველოში ან სხვაგან არ
მოიპოვება.

— გინახავთ სადმე ბუნების ასეთი სიდიადე? ყირიმში — ლივა-
დია, ალუპკა, ორეანდა, გურზუფი, იალტა ლამაზი სანახავებია,
მაგრამ ასეთ მომაჯადოებელ ბუნების უდიადეს სურათს მთელს რუ-
სეთში ვერსად ნახავ, — მიმართა ველიჩკომ ხოვრენკოს.

— გასაკვირვებელი სანახაობაა. ვენახებიც ძლიერ კარგი სანახა-
ვია კახეთში. აი თავადის ვენახიც კარგია ეტყობა, — უპასუხა ხოვ-
რენკომ.

— თავადო, თქვენის ნებართვით, დავათვალიერებთ, — მიმართა ილიას ხოვრენკომ.

— ერთად დავათვალიეროთ, მეც თქვენთან წამოვალ, — წამოდგა ილია.

ველიჩკო დარჩა აივანზე. ხოვრენკომ იგრძნო, რომ დიდებულ კაცთან იყო და მოკრძალებით ელაპარაკებოდა. ხოვრენკოს ძლიერ უყვარდა ქართველობა.

ბალი და ვენახი ეზოს მხრიდან ვადალობილი იყო, ბალის თავში საქათმეები იყო მოწყობილი. ხეილის ბალს ქვემოთ იწყებოდა ვენახები. ყურძენი მწიფობაში შედიოდა, ვაზს უხვად ესხა.

ჩვენ ილიას შეწუხებას მოვერიდეთ და ვენახის თავში გავჩერდით. დავუკვირდით ვაზის გასხვლის წესს.

— თავადო, თქვენი ვაზიც კახურად არის გასხლული, — მიმართა ხოვრენკომ.

— მეც და ჩემს მეზობელსაც, სტაროსელსკის კახური ვაზი გვაქვს გაშენებული, ეს კუთხე ძლიერ წააგავს კახეთს, თითქოს პატარა კახეთია აქაურობა. გაშენებული გვაქვს საფერავის და რქაწითელის ჯიშები. აქაური ღვინო კახურზე დაბლა არ დგას თვისებით, — ბრძანა ილიამ.

გამოვბრუნდით სახლისაკენ.

სახლის პირველ სართულის ოთახებში ილიას ელაგა მიწის დასამუშავებელი ახალი სისტემის გუთნები, ფარცხი და წიწილების გამოსაჩეიცი (ინკუბატორი).

— მინდა გლახობა შევაჩვიო ახალი წესით მუშაობას, — ბრძანა ილიამ, როცა იარაღებს გვაცნობდა.

სახლის გარშემო ბლომად იყო დარგული ბზა, სიმალლით შუა აივნის მოაჯირს წვდებოდა, დასავლეთის მხარეზე კოხტა პატარა შადრევანი ვარდნარში იყო გახვეული, იასამანის მაღალი ბუჩქები, რომელთა შორის ჯგუფებად, სამ-სამი, ოთხ-ოთხი იყო ჩარგული ბზები, შემდეგ გაფანტული და ერთი-მეორეში არეული კაკლის, ჭადრის, ცაცხვის, აკაკის ხეები, ძლიერ მოხდენილ მოყვანილობის ლამაზ კარმიდამოს ძლიერ ამშვენებდნენ.

დიდ კაკლის ქვეშ, სახლის წინ, აღმოსავლეთით, სადაც მთიდან გამოყვანილი წყაროს ცივი წყალი ილიას კარნახით აშენებულ არმანთან პატარა მომაღლო ლამაზ აუზში გადმოჩანჩქარებდა, გრძელ ქვის მაგიდაზე უკვე სუფრა გაეშალათ. აუზის არმანებში კარაქი იყო შედგმული და წყალში კიტრები ეწყო.

ილიამ გაგვაცნო კნეინა ოღლა თადეოზის ასული. ჩვენ მოწიწე-

ბით ხელზე ვეამბორენით. არასოდეს დამავიწყდება მისი სათნოებით სავსე, მშვიდი სახე, თითქოს განსახიერებული გულკეთილობა დადინახე.

კენინამ შემოგვთავაზა დავმსხდარიყავით. ჩვენს გარდა სტუმარი მხოლოდ ველიჩკო იყო.

მე განვცვიფრდი, როცა თადეოზის ასული სამზარეულოში შევიდა და თვითონ გამოიტანა კერძი ჩვენს მოსართმევად. ეს მიუხედავად იმისა, რომ ილიას ოჯახს მოსამსახურე არ აკლდა. მე გავიწურე მორიდებით. შემდეგ გავიგე, რომ როცა ილიას სტუმრები ცოტა ჰყვანდა, ან როცა მარტო იყო, ოღლა თადეოზის ასულს დიდ სიამოვნებას ვვრიდა თავისი ხელით მოერთმია კერძები.

გავბედე და ვკითხე ილიას: თქვენი აზრი ძვირფასი იქნება ბატონო ილია, როგორი და სადაური ღვინო უფრო მოგწონთ?

— მე კახურად დაყენებული ღვინო მომწონს. ივანე ბაგრატიონის მუხრანული ღვინო ვერ შეედრება ნამდვილ კახურ ღვინოს, — მიბრძანა.

მე გულუბრყვილოს კი მეგონა ილია დაასახელებდა საფრანგეთის, იტალიის, ესპანეთის ან პორტუგალიის რომელიმე განთქმულ ღვინოს.

— ქართველი მოსწავლეები კარგად სწავლობენ ყირიმში? — მკითხა ილიამ. მან იცოდა ილია წინამძღვრიშვილისაგან, რომ ნიკიტის სასწავლებელში ქართველი მოსწავლე ბლომად იყო.

მე დავუსახელე რამოდენიმე გვარი და მოვახსენე, რომ ჩვენ იქ მუშაობით კარგი სახელი გვაქვს დამსახურებული-მეთქი.

— ეცადენით, საქართველოს ძლიერ ესაჭიროება მცოდნე ახალგაზრდობა, — მიბრძანა. ნაპურმარილევი გავუდექით გზას ფეხით ავქალის სადგურამდე.

მოგონება ილიაზე

მე ვარ დაბადებული გურჯაანში. ყვარელში დავიარებოდი, მაგრამ იმ დროს ილია აღარ ცხოვრობდა იქ. მე მას ვხვდებოდი თბილისში, საადგილმამულო ბანკის კრებებზე.

ილია ჭავჭავაძის ნათესავი ქალი თიკო, ნიკოლოზ ზურაბის ძე ჭავჭავაძის და იყო, გათხოვილი ასლან ავალიშვილზე, სოფ. ჩუმლაყში. მე ხშირად დავიარებოდი იქ, რადგანაც დედაჩემი ავალიშვილის ქალი იყო. ასლან ავალიშვილს და მის ცოლს თიკოს კარგად ვიცნობდი და შესწავლილი მქონდა იმათ ზნე-ჩვეულობა. ილიამ თავის მოთხრობაში „კაცია-ადამიანი?!“ ლუარსაბის სახით გამოხატა სწორედ ეს ასლან ავალიშვილი. შეხედულებით, ტანით ძალიან მიუახლოვდებოდა მოთხრობაში გამოყვანილ ტიპს, აგრეთვე ცოლიც. ჭამა-სმა ძალიან უყვარდათ. — „აბა, კაი ცივი დედალი ნივრით კარგი იქნება“, იტყოდა ტახტზე წამოწოლილი ასლანი. ან კიდევ თუ ღვინო იამებოდა, იტყოდა: „მადერაა, მადერა სწორედ თქვენმა მზემ“. ცოლ-ქმარი შეაბამინებდნენ ურემს, ჩამოხურავდნენ ჩარდახს და გაემგზავრებოდნენ ყვარელში. ცოლი, შვილები, ასლანისა ურემში ისხდნენ და თითონ ასლანი ცხენით მიუძღოდა, შვილები ორი ჰყავდათ. ადრე კი დაეხოცნენ.

ილია და ვაჟა

ვაჟას ძმა თედო რაზიკაშვილი ჩემი საუკეთესო მეგობარი იყო. თედო ცხოვრობდა ჩვენი სოფლის მახლობლად მდებარე სოფელში, — ხელთუბანში. იქ იყო შესული ზესიძეთა.

თედო ხშირი სტუმარი იყო ჩემი ოჯახისა. თორტიზაში ისე არ გადმოვიდოდა, რომ მე არ ვენახე და მეც ხშირად მებატიყებოდა ხოლმე თავისთანა, სოფელ ხელთუბანში, განსაკუთრებით მაშინა, როცა თავისი ძმა ვაჟა ეწვეოდა ხოლმე ფშავიდანა.

სოფ. ხელთუბანში თედოს კარგი ვენახი ჰქონდა. ვენახში ერთ მხარეს გაშენებული ჰქონდა წითელი ყურძენი — ანდრიული და ჭყაპა, ხოლო მეორე მხარეს საკუთრივ ქართული თეთრი — ბუდე-შური და გორულა. ამ თეთრ ყურძენს თედო ცალკე დასწურავდა და განსაკუთრებულ ქვევრში ასხავდა, ამ ქვევრს ერქვა „ვაჟა-ფშაველას ქვევრი“ და მხოლოდ მაშინ მოხდიდა ხოლმე თედო, როცა ვაჟა-ფშაველა ეწვეოდა მის ოჯახსა.

ვაჟას უყვარდა თედოსთან სტუმრობა უფრო შემოდგომისას, იშვიათად კი ზამთარშიაც.

ვაჟას შესახებ ბევრი რამ გამეგონა ჯერ კიდევ მანამდე, სანამ თედო რაზიკაშვილი სოფ. ხელთუბანში გადმოვიდოდა. თედო ხელთუბანში დასახლებისთანავე დამიმეგობრდა. აქვე დანიშნული იყო იგი სახალხო მასწავლებლად და მეც, როგორც ჩვენი სოფლის წარმომადგენელი (ერობის წევრი ვიყავი) ახლო ურთიერთობა მქონდა თედოსთან, ხოლო ვაჟა-ფშაველა კი ჯერ არ მენახა.

ერთ მშვენიერ დღეს თედოსგან გადმომივიდა კაცი ბარათით. თედო მწერდა: „ჩემი ძმა ვაჟა ფშავიდან ჩამოვიდა და სასწრაფოდ გადმოდი, რომ ჩვენებურად ჩავსახათო, ჩემო გიორგიო!“ მეც აღარ დამიყოვნებია თედოსთან გადასვლა, მით უმეტეს ვაჟას გაცნობა დიდათ მაინტერესებდა.

გადავედი ხელთუბანს. თედოს კარებზე ცხენები აბია, ვიფიქრე ეს ალბათ ვაჟასი არის მეტეჟი. შევედი თამამად თედოს ოჯახში და თედომ მოსალმების შემდეგ მომმართა: „აი, ჩემო გიორგი, შენ რომ გაინტერესებდა ვაჟას გაცნობა, აგერ არის და იცნობდეთო“. ვაჟამ

გამიღიმა და ხელი გამომიწოდა. თან დაატანა: „ფშაველი ვაჟა ვახ-
ლავართო“.

ამ დროს ვაჟა იყო რალაც ღვთაებრივი სახით, მომხიბლავი, არწი-
ვისებრ გამოხედვით და ვაკაცური გამომეტყველებით, ვნახე და შე-
მიყვარდა... თედომ ბოდინში მოიხადა და გასწია მარნისაკენ რომ
„ვაჟა-ფშაველას“ ქვევრი მოეხადა.

გაიმართა ნადიმი, როგორიც ვაჟას ეკადრებოდა. თედომ ვაჟას
ხელთუბნელებიც დაუბატოდა. შეისვა მრავალი სადღეგრძელოები...

ვაჟა-ფშაველა რომ შექეიფიანდა, დაიწყო ოხუნჯობა ისეთი ენა-
წყლიანობით, რომ ყველანი გამხიარულებულნი სმენად ვიყავით გა-
დაქცეული. და ერთს რომ გაათავებდა, ხელახლა ვთხოვდით კიდევ
ეთქვა რამე... ყველა ამ საოხუნჯო ამბებს თავისი ცხოვრებიდან
გვიყვებოდა და ამიტომ უფრო მეტად გვხიბლავდა და გვაცინებდა მი-
სი ეს საოხუნჯო ამბები და მეც, თითქმის დღემდე მახსოვრობაში
დამრჩა ვაჟას ცხოვრებიდან მონაყოლი ამბები.

ფშავში წესად ყოფილა, როცა ვინმე გარდაიცვლებოდა, ღამე
ცხედართან ერთი კაცი უნდა დარჩენილიყო და ცხედრისათვის მთელი
ღამე ეყარაულნა და თან „დავითნი“ ეკითხნა (ყარაულად ისეთ კაცს
ირჩევდნენ, რომელსაც „დავითნის“ კითხვა შეეძლო). ვაჟამ ფშა-
ველების ეს წესი რომ გაგვაცნო, შემდეგ გვითხრა: „პაპაჩემი რომ
გარდაიცვალა, — ცხედართან „მედავითნედ“ ჩემი უფროსი ძმა გი-
ორგი დანიშნეს. მე ვიფიქრე, ღამე მარტოს მიცვალულთან არ შე-
ეშინდეს, წავალ, დავხედავ-მეთქი. შევედი ოთახში, სადაც მიცვა-
ლებული იყო, და რას ვხედავ. ჩემი ძმა პაპაჩემს თავთან უჯდა,
ხელში დავითნი ეჭირა და ზეპირად კითხულობდა (ჩემი შესვლა ვერ
შენიშნა), დავუგდე ყური და გავოცდი, კაცო, თურმე „დავითნს“ კი
არა, ჩემს „ბახტრიონს“ უკითხავდა ზეპირად. მე ვეღარ მოვითმინე
და ზურგიდან წავჭურჩულე: „წაუკითხე, ჩემო გიორგი, წაუკი-
თხე! ეგ „ბახტრიონი“ უფრო მიუვა, ვიდრე „დავითნი“-მეთქი“.

ვაჟა-ფშაველა ფშავიდან იშვიათად ჩამოდებოდა ხოლმე თბილის-
ში, ამიტომ დიდი თმა-წვერი ეზრდებოდა და თბილისში რომ ჩა-
მოვიდოდა, აქ იკრიჭავდა ხოლმე.

ვაჟამ თქვა: „ერთხელ ილია ჭავჭავაძისაგან ფშავში ბარათი მომივი-
და. მწერდა: „ჩემო ვაჟა! რას ჩააცივდი მაგ ფშავსა, ჩამოდი შენი
ხურჯინით, შენი ნაწერები ჩამოგვაშველე „ივერიაში“ დასაბეჭვდა-
დაო“. მეც შემოუთვალე: „ჩემი ხურჯინით პარასკევს გეახლები-

მეთქი“. ილია, მართლაც პარასკევს, მთელი დღე მლოდებია, რად-
გან სადილობამაც გადაიწია და არ მივედი, ესადილა და დაეძინა.
ხოლო თავის შინა მოსამსახურე გაეფრთხილებინა, რომ ჩემთან უნდა
მოვიდეს პოეტი ვაჟა-ფშაველა და თუნდაც რომ მეძინოს, მოვიდეს
თუ არა, აუცილებლად გამალვიძეო.

მე სწორედ პარასკევს ჩამოვედი, მაგრამ ცოტა დაგვიანებით.
მივედი ილიას ბინაზე, მაშინ ანდრეევის ქუჩაზე სცხოვრობდა, და-
ვურეკე, კარი მოსამსახურემ გამიღო, მაგრამ არ შემიშვა: „ბატონ
ილიასა სძინავს და მანამ გაიღვიძებდეს, მანდ მოიცადე კარიდორ-
შიო“. რა გაეწყობოდა, მეც დავჯექი და მოვუცადე, მანამ ილია
გაიღვიძებდა.

რამდენიმე ხნის შემდეგ ილიას გამოეღვიძა თუ არა, მოსამსახურეს
ჰკითხა: „ვაჟა-ფშაველა არ მოსულაო?“ „არა ბატონო, — უპასუხა
მოსამსახურემ, — ხოლოთ ერთი კაცი მოვიდა, თავზე მეცხვარის ქუდი
ახურავს, ფეხებზე ქალამნები აცვია, ზურგზე ხურჯინი ეკიდა ღა
შენა გკითხულობდაო და ეხლაც კარიდორში გიცდისო“.

ილია გაუწყრა: „შე ოჯახდაქცეულს, ვაჟა-ფშაველა ყოფილა,
რატომ მაშინვე არ გამალვიძე ამდენი რაზედ ალოდინეო“. „რა ვი-
ცოდი ბატონო, — უპასუხა მოსამსახურემ, — მაგას პოეტობისა რა
სცხია, პოეტი მე მგონია თქვენსავით ევროპულ ტანისამოსში იქნე-
ბოდა გამოწყობილიო“ (მათი ყველა ეს საუბარი გარკვევით მესმოდა
და ჩუმად მეცინებოდა), ილიამ უბრძანა, რომ სასწრაფოდ შევეშ-
ვე მასთან. ილიას დიდად გაეხარდა ჩემი ჩამოსვლა, ხოლოთ თავის
მოსამსახურეს ქცევაზე თვითონაც იცინა და მეც მაცინაო“.

ვაჟა-ფშაველა ამ ამბებს ისე საინტერესოდ გვიყვებოდა, რომ მის
მოსმენას არა სჯობდა რა.

გ ო ლ თ ქ მ ა

„მარად და ყველგან, საქართველოვ, მე ვარ შენთანა, მე ვარო შენი თანამედვი, უკვდავი სული, შენთა შვილთ სისხლით გული სრულად გარდამებანა, ამ გულში მე მაქვს შენი აწმყო, შენი წარსული“, — ილია ჭავჭავაძემ ეს სიტყვები მყინვარწვერზე გადმომდგარ აჩრდილს წარმოათქმევინა, ხოლო მადლიერმა ქართველმა ხალხმა თვითონ ამ სიტყვების დამწერი მიიჩნია ერის უკვდავ სულად, იმედად და ნუგეშად, შთამაგონებლად და წინამძღოლად. გასული საუკუნის სამოციან წლებში ილია ჭავჭავაძე სათავეში ჩაუდგა ყველა ცოცხალ ძალას, ყოველივე ახალს, აღმოცენებადს; ის ამიერიდან თავისი ქვეყნის მესაჭე ზღვება, რათა თავის ხალხს ისტორიული მსვლელობის გზაზე წამოუძღვეს, ყველა წყალქვეშა ლოდს ააცილოს. ისტორიამ მეტად მძიმე ტვირთი წამოჰკიდა ილია ჭავჭავაძეს. ის არ იყო მარტო პოეტად, მარტო ბელეტრისტად დაბადებული; ცხოვრების ყოველი უბანი საჭიროებდა და მოელოდა მზრუნველ პატრონს, გულშემატყვიარს და ისიც ათასად უნდა გაჭრილიყო, რომ ყველა უბანს გასწვდენოდა, თვალი ყველგან მიედევნებინა, ქვეყნის ყველა წყლულისათვის მალამო და ყველა ჭირისათვის წამალი ეძებნა, ტანჯვის ცრემლი ჩამოეწმინდა დაჩაგრული მოძმისათვის, შებრძოლებოდა ქვეყნის მტერს ყველა ფრონტზე — ესთეტიკაშიც და არქეოლოგიაშიც, ისტორიაში და ეკონომიურ მეცნიერებაშიც.

თვითონ დრო, ისტორიული ეპოქა, რომელიც განაპირობებს ადამიანის მთელ მოქმედებას, რა გინდ ბუმბერაზიც არ უნდა იყოს ის, მოითხოვდა ილიასაგან ყოფილიყო პოეტიცა და ფილოსოფოსიც, ისტორიკოსიც და ეკონომისტიც, ფინანსისტიც და აუტონალისტიც... მას უნდა ეწერა ესთეტიკის უღრმეს პრობლემებზე, ლინგვისტიკასა და ფილოლოგიის საკითხებზე, და იმავე დროს, ქართველ მევენახეთა გასაჭირზე, საქართველოს ისტორიაზე და, იმავე დროს, ოძისის სამეურნეო სკოლაზე, ქართულ რომანტიზმზე და, იმავე დროს, საგლეხო გამსესხებელ-შემნახველ საზოგადოებაზე და მოკლევადიან კრედიტზე, და ყველგან მისი სიტყვა ბრძნული იყო და რჩევა — სასიკეთო და საქმისათვის საჭირო და აუცილებელი.

ჩვენ განზრახ ჩამოვთვალეთ მხოლოდ ცალკე საკითხები, რომელნიც თითქოს დამოთხოვრებულნი არიან ერთიმეორისაგან. მაგრამ აქ იმ საკითხთა მუხადიც არ არის აღნუსხული, რომლებსაც ილია ჭავჭავაძე ეხებოდა. აბა დაასახელოთ ერთი უბანი ცხოვრებისა, სადაც არ სწვდებოდა მისი თვალი; უაღრესად ფართო იყო წრე საკითხებისა, რომელნიც მას აღელვებდნენ, აფიქრებდნენ, რომელნიც მის საზრუნავად გადაქცეულიყვნენ, არ იყო არც ერთი ტვილი მეცხრაშეტი საუკუნის საქართველოში, რომელიც ამ შესანიშნავ ადამიანს თავისად არ მიეღო, რომელიც მას საუთარ ტვივლად არ მიეჩნია და მის დაუყუჩებაზე არ ეზრუნა. მთავარი ის არის, რომ ყოველი ნაბიჯი მწერლისა, ყოველი მისი წერილი ზუსტად გამიზნულია, ყოველი სტრიქონი ერთი სუნთქვით არის გამთბარი, ერთ დიდ

მიზანს. ემსახურება, — ეს მიზანია ასწავლოს, ხალხს წინ სავალი გზა გაუნათოს გრძობით, რომ ამას წერს ადამიანი, რომელსაც ცხოვრების უმაღლეს მიზნად ხალხის უფლებებისათვის ბრძოლა და მისი ტანჯვის შემსუბუქება დაუსახავს, ამას წერს მგზნებარე მოყვარული თავის ქვეყნისა, გულმხურვალე პატრიოტი, და, იმავე დროს, გულწრფელი ინტერნაციონალისტი, რომელმაც იცის, რომ შენო ერი ბედნიერი ვერ იქნება უძმოდ და უმეგობროდ; მართლაც განსაცვიფრებელია, ეს უნივერსალიზმი, ეს მრავალმხრივი განსწავლულობა, მრავალსაწყისიანობა, ეს აზრის სიძლიერე და პრაქტიკული გამჭვირახობა!

წინამდებარე მოგონებები ეკუთვნის იმ ადამიანებს, რომელთაც ჰქონდათ ბედნიერება თავიანთ ცხოვრების გზაზე, ზოგს ხანგრძლივად და ზოგს კი მცირე ხნით ეცხოვრა ილიას გვერდით, მოესმინა მისი სიტყვა, მისი ბრძნული დარიგება. ილიას იხსენებენ იმ დროის მწერლები, „ივერიის“ — თანამშრომლები, ბანკის მოსამსახურენი, იხსენებენ ყვარლები და საგურამოელი გლეხები, ნათესავეები და ახლობლები და ყველა მათგანს ილიას ახლოს გატარებული წუთები თავისი ცხოვრების ყველაზე უფრო სანატრელ წუთებად მიუჩნევია. ილიას მარტო ბუმბერაზულ პიროვნებას კი არა, მის წიგნსაც თავისი როლი შეუსრულებია კაცის ცხოვრებაში — ამაზე მეტყველებს თუნდაც გალაკტიონ ტაბიძის მცირე მოგონება, რომლითაც ეს კრებული იხსნება; „ილია და ჩვენი ოჯახი“ — ასე ეწოდება ელენე როსტომაშვილ-ჭავჭავაძის მოგონებას, სადაც გადმოცემულია ქართული ქალის განუზომელი სიყვარულისა და თავყვანისცემის წმინდა გრძნობა დიდი მგონისადმი; სხვათა შორის, ელენე როსტომაშვილის მოგონება იმ მხრივაც იქცევა ყურადღებას, რომ მას მთლიანად მოჰყავს ილიას გამოსათხოვარი წერილი ნიკოლოზ ზურაბის ძე ჭავჭავაძის გარდაცვალების გამო. ეს წერილი თავის დროზე „ივერიაში“ ხელმოუწერლად დაიბეჭდა და მისი ავტორობის საკითხი ამ ქალის მოგონების მიხედვით დღეს პირველად დგინდება. ეს მით უფრო აღსანიშნავია, რომ ხსენებულ წერილში ილიას მოუცია დაუეჭვარი დახასიათება ქართული ხასიათისა, ქართველი მამულიშვილის ბუნებისა, რომელშიც განუყრელად შერწყმულია ეროვნული და ზოგადსაკაცობრიო. მოგონება მოგონებას მისდევს და ასე, ჩვენს თვალწინ გაივლის მთელი გალერეა წარსულის ადამიანებისა, რომელთა ხსოვნას ილიას ცხოვრებიდან ესა თუ ის ეპიზოდი შეუნახავს.

კრებულის ყოველი ავტორი ხაზგასმით აღნიშნავს ილიას ხასიათის უმთავრეს და განმსაზღვრელ ნიშნებს — ესაა, პირველ რიგში, სიკეთით აღსავსე გული, უღრმესი სიყვარული ადამიანისადმი, ოთარაანთ ქვრივისებური პრინციპულობა და განუხრებლობა ყველგან და ყველავერში, პირადი ბედნიერების არად მიჩნევა და ყველავერზე მალღა სამშობლოსა და სახალხო საქმის დაყენება — აი რა მიაჩნდა ილიას ადამიანის სიცოცხლის დედაზრად და ცხოვრების მიზნად, აი რა აზრსა და გრძნობას ნერგავდა და განამტკიცებდა იგი მკითხველის გულში.

აქ წარმოდგენილი ყველა მოგონება ინახება ჩვენს მუზეუმში და იბეჭდება პირველად.

გიორგი ნატროშვილი

ს ა რ ჩ ე ვ ი

გალაქტიონ ტაბიძე — ის დღე იყო და ის დღე 5
 ლევან ასათიანის ჩანაწერები 6
 ილია ავლაძე — მოგონებები ილიაზე 6
 სოსო მაჭავარიანი — ილია და თბილისის ზუშა-ხელოსნები 7
 იაკობ ნიკოლაძე — მოგონებანი 8
 ელენე როსტომიშვილი-ჭავჭავაძე — ილია და ჩვენი ოჯახი 9
 ყარამან ფალავა — ილია ჭავჭავაძე და საგურამოელი გლეხები 44
 სოლომონ ცაიშვილი — მოგონებები ილია ჭავჭავაძეზე 55
 ალექსანდრე მიქაბერიძე — მოამაგე და წინამძღოლი 69
 სეით იაშვილი — თბილისის ქართული გიმნაზია და ილია ჭავჭავაძე 99
 ლადო გეგეჭკორი — წლისთავზე 105
 დავით კასრაძე — ილიაობა 108
 არკადი ხუნდაძე — ზოგი რამ ილიას შესახებ 117
 ლადო ბზვანელი — ჩემი მოგონებები ილიაზე 127
 ილია ბახტაძე — ილია პირველად გელათში ვხახე 131
 სოსიკო ფანცხავა — ილიას გლოვის დღეები 139
 ზაქარია ჭიჭინაძე — ივ. კერესელიძის მამულის თაობაზე 146
 მიხეილ მამულაშვილი — მოგონება ილია ჭავჭავაძის შესახებ 149
 ანასტასია მაყაშვილი — მოგზაურობა საზღვარგარეთ 151
 ნატალია ჯიჯავაძე — სტუმრად ილიასთან 155
 დარია ერისთავი-ჯავახიშვილი — ორი დღე ერის მამასთან 157
 გიორგი ტატიშვილი — ენოტაევიკიდან თბილისში 159
 ალექსანდრე გიქიმიყრელი — მცირე მოგონება 162
 დ. დავითაშვილი — ილიაობა სოფელ საგურამოში 168
 დ. დავითაშვილი — ილია ჭავჭავაძე და წინამძღვრიანთკარის სკოლა 170
 მიხეილ შამანაური — ცოტა რამ ილია ჭავჭავაძეზე 175
 კოტე ბერეკაშვილი — მცირე მოგონება დიდ ადამიანებზე 177
 იოსებ ანდრონიკაშვილი — მოგონება ილიაზე 182
 გიორგი ბერძენიშვილი — ილია და ვაჟა 183
 ბოლოთქმა (გიორგი ნატროშვილი) 186

რედაქტორი თ. დაუშვილი, მხატვარი ა. სამაშვილი, მხატვრული რედაქტორი დ. დუნდუა, ტექნიკური რედაქტორი ნ. ქავთარაძე, კორექტორი ე. უვანია, გამომცემები ნ. თათარაშვილი

გადაეცა წარმოებას 2.06.87. ხელმოწერილია დასაბუქდად 23.12.87. უე 01530. საბუქდი ქალაქი № 1. 60X84/16. გარნიტური ვენა. ბეჭდვა მალალი. პირობითი საბუქდი თაბახი 11,86. პირ. საღ.-გატ. 12,09. სააღრ.-საგამომცემ. თაბახი 9,88. ტირაჟი 10.000 შეკვ. № 6046

ფასი 80 კაპ.

გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, თბილისი, მარჯანიშვილის 5.

საქართველოს სსრ გამომცემლობათა, პოლიგრაფიისა და წიგნის ვაჭრობის საქმეთა სახელმწიფო კომიტეტის ქუთაისის პოლიგრაფიული საწარმოო გაერთიანება ქ. ქუთაისი, ი. ჭავჭავაძის პროსპექტი, 33.

Кутаисское полиграфическое производственное объединение
 Государственного комитета по делам издательства, полиграфии
 и книжной торговли Грузинской ССР
 г. Кутаиси, пр. И. Чавчавадзе, 33-

80 კვ.